

การศึกษาเรื่องการท่องเที่ยวในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
(พ.ศ. 2453 - 2468)

ปริญญานิพนธ์
ของ
อรรวรรณ ศรีอุดม

เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต วิชาเอกประวัติศาสตร์ไทย
มีนาคม 2543
ลิขสิทธิ์เป็นของ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

๑๕๑.๓๐๔๑

๑๐๓๗๓๗

๕.๓

การศึกษาเรื่องการท่องเที่ยวในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
(พ.ศ. ๒๔๕๓ - ๒๔๖๘)

บทคัดย่อ

ของ

อรรวรรณ ศรีอุดม

เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต วิชาเอกประวัติศาสตร์ไทย
มีนาคม ๒๕๔๓

๑๓๕๗๙๑

๒๖๘๒๕๑

๑๑ พ.ค. ๒๕๔๓

อรรณพ ศรีอุดม. (2543). การศึกษาเรื่องการท่องเที่ยวในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2453 - 2468). ปริญญาโท ศศ.ม. (ประวัติศาสตร์ไทย). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. คณะกรรมการควบคุม: รองศาสตราจารย์ณรงค์ พ่วงพิศ, ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ชาศริต ชุ่มวัฒนะ

งานวิจัยชิ้นนี้มีจุดมุ่งหมายที่จะศึกษาเรื่องการท่องเที่ยวในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อให้ทราบว่าการท่องเที่ยวในรัชสมัยนี้แตกต่างจากการท่องเที่ยวที่มีอยู่ในสังคมไทยอย่างไร เหตุใดจึงเกิดการท่องเที่ยวในลักษณะดังกล่าว มีการดำเนินงานที่เกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยวอย่างไรและการดำเนินงานนั้นมีผลอย่างไร

จากการศึกษาพบว่าคนไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมีความต้องการเดินทางท่องเที่ยวเพื่อประโยชน์ด้านสุขภาพ ความรู้และการพักผ่อนหย่อนใจเพิ่มเติมจากการจาริกแสวงบุญที่มีมาแต่เดิม และรัฐบาลได้เริ่มดำเนินธุรกิจการท่องเที่ยวผ่านการดำเนินงานของกรมรถไฟหลวงแห่งกรุงสยาม ซึ่งเป็นผู้ประกอบการในธุรกิจขนส่ง ธุรกิจอาหารและเครื่องดื่ม ธุรกิจที่พัก ธุรกิจนำเที่ยวและธุรกิจสินค้าของที่ระลึก อันเป็นธุรกิจที่เป็นองค์ประกอบสำคัญของอุตสาหกรรมท่องเที่ยวในเวลาต่อมา นอกจากนั้น รัฐบาลได้ส่งเสริมการท่องเที่ยวโดยการจัดทำหนังสือคู่มือเชิญชวนให้ชาวไทยและชาวต่างประเทศท่องเที่ยวตามทางรถไฟ รวมทั้งเตรียมจัดงานนิทรรศการสยามรัฐพิพิธภัณฑ์เพื่อส่งเสริมการค้าการลงทุนและการท่องเที่ยวในประเทศไทยอีกด้วย

THE STUDY OF TOURISM IN THE REIGN OF
KING VAJIRAVUDH, 1910 - 1925

AN ABSTRACT
BY
ORAWAN SRIUDOM

Presented in partial fulfillment of the requirements
for the Master of Arts in Thai History
at Srinakarinwirot University
March 2000

Orawan Sriudom. (2000). *The Study of Tourism in the Reign of King Vajiravudh, 1910 - 1925*.

Master thesis, M.A. (Thai History). Bangkok : Graduate School, Srinakarinwirot University.

Advisor Committee: Assoc. Prof. Narong Puangpis, Asst. Prof. Dr. Chakrit Choomwattana.

This research aims at investigating tourism in the reign of King Vajiravudh in order to know why it was different from that in the previous time; why and how tourism in this reign developed; how policy on tourism was implemented; and what were the results.

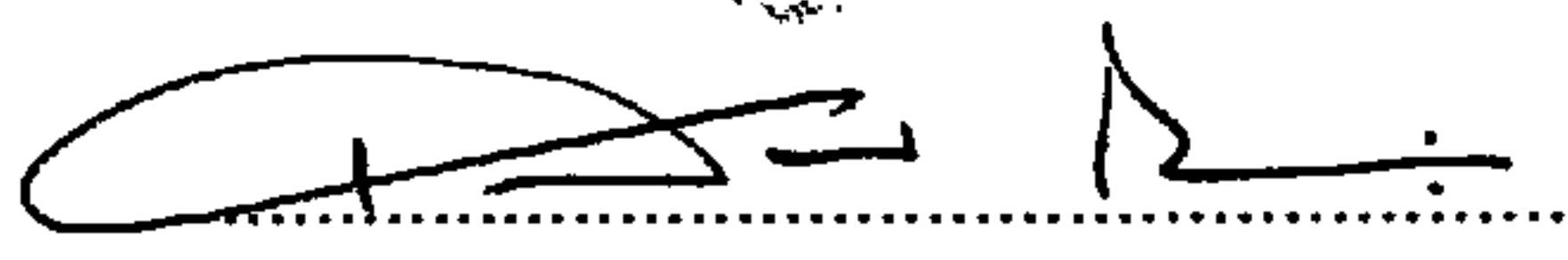
It is found out that Thai people in the reign of King Vajiravudh had more reasons to travel than their previous generation; for health, for knowledge and life enrichment, for leisure and recreation apart from for religious purposes. King Vajiravudh's government joined tourism business when the Royal State Railway of Siam was the first entrepreneur who undertook all major tourism business: transportation, food and beverage, lodging, travel agent and souvenir, which are the major components of tourism industry system in the following days. Moreover, the government promoted tourism by publishing guidebooks to encourage those who were interested in travelling by rail, and by organizing the Siamese Kingdom Exhibition to promote trade, investment, and tourism in Thailand.

ปริญญานิพนธ์
เรื่อง

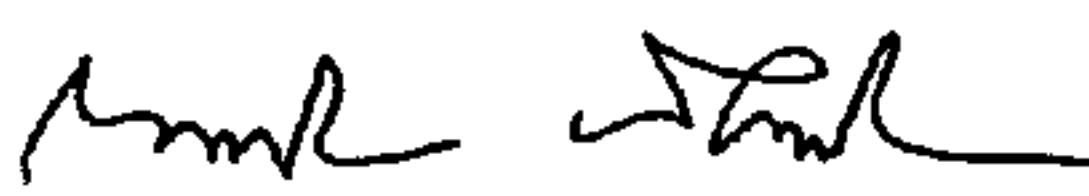
การศึกษาเรื่องการท่องเที่ยวในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
(พ.ศ. 2453 - 2468)

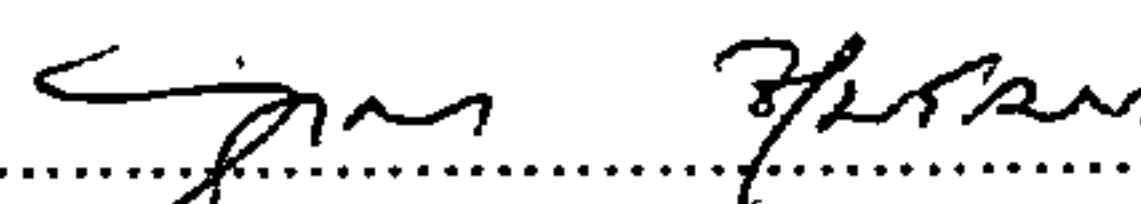
ของ
นางสาวอรรวรรณ ศรีอุดม

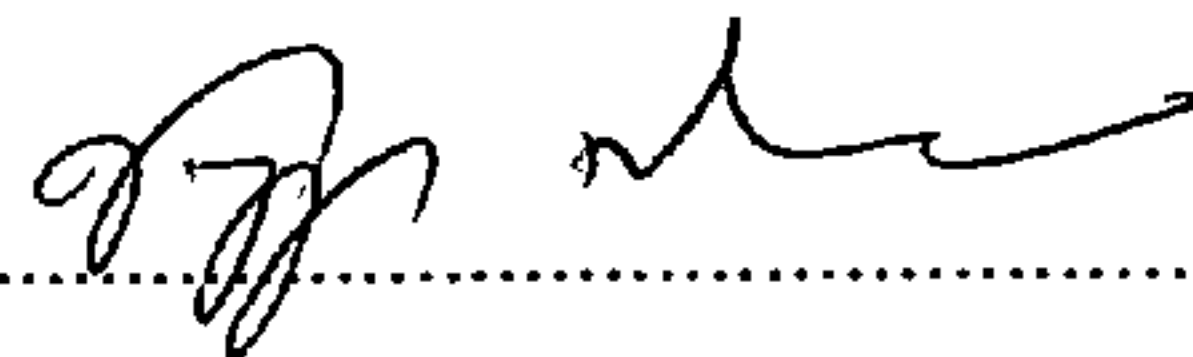
ได้รับอนุมัติจากบัณฑิตวิทยาลัยให้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต วิชาเอกประวัติศาสตร์ไทย
ของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

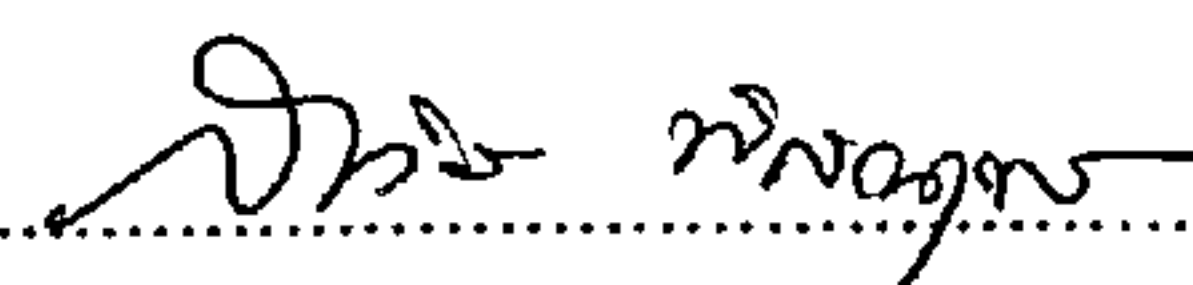
..... คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย
(ศาสตราจารย์ ดร.เสริมศักดิ์ วิศาลาภรณ์)
วันที่ 10 เดือน สิงหาคม พ.ศ. 2543

คณะกรรมการสอบปริญญานิพนธ์

..... ประธาน
(รองศาสตราจารย์ ณรงค์ พ่วงพิศ)

..... กรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ชาคริต ชุ่มวัฒนะ)

..... กรรมการที่แต่งตั้งเพิ่มเติม
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ชมพูนุท นาดีรักษ์)

..... กรรมการที่แต่งตั้งเพิ่มเติม
(อาจารย์สาวิตรี พิสนพวงศ์)

ประกาศคุณูปการ

ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จได้ด้วยแรงใจและความปรารถนาดีของอาจารย์ เพื่อนและพี่ จำนวนมากมายจนมิอาจกล่าวนามได้หมด ณ ที่นี้

ด้วยความกรุณาของมหาวิทยาลัยรังสิตที่อนุญาตให้ลาศึกษาต่อและให้เวลาทำงานวิจัยจนสำเร็จ ขอบพระคุณยิ่งสำหรับความอนุเคราะห์จากเจ้าหน้าที่ในหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เจ้าหน้าที่ประจำสำนักหอสมุดมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ห้องสมุดการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย รวมทั้งเจ้าหน้าที่สำนักหอสมุดและศูนย์สารสนเทศ มหาวิทยาลัยรังสิต ที่ได้ช่วยเหลือและบริการค้นหาข้อมูลต่าง ๆ

สำหรับหนังสือเก่าและหายากนั้น ได้รับความอนุเคราะห์จากอาจารย์สันติ เมตตาประเสริฐ ภาควิชามนุษยศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยรังสิต และอาจารย์วิทย์ พงศ์พนิตานนท์ แห่งหอจดหมายเหตุศิริราชพยาบาล

ในท้ายที่สุดขอกราบขอบพระคุณอาจารย์ที่ปรึกษาปริญญานิพนธ์ของข้าพเจ้า รองศาสตราจารย์ ณรงค์ พ่วงพิศ และผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ชاکกริต ชุ่มวัฒนะ ที่ได้เมตตาให้คำปรึกษาการทำวิจัยฉบับนี้

คุณประโยชน์ที่ได้จากงานวิจัยชิ้นนี้ ขอมอบให้แก่ครูบาอาจารย์ทุกคนที่ได้ประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้ให้แก่ข้าพเจ้า โดยเฉพาะอย่างยิ่ง นายอนันต์ ศรีอุดม และนางวาสนา จันทราช

อรรรรณ ศรีอุดม

สารบัญ

บทที่	หน้า
บทนำ	ก
ความเป็นมาของปัญหา	ก
งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	ฅ
ความมุ่งหมายของการค้นคว้า	ญ
ความสำคัญของการศึกษา	ญ
ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า	ญ
วิธีดำเนินการศึกษา	ญ
แหล่งที่มาของข้อมูล	ฉ
 1 ความเข้าใจเรื่องการท่องเที่ยวในประเทศไทยก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว	 1
พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว	1
ความหมายและองค์ประกอบของการท่องเที่ยว	2
ความเป็นมาและพัฒนาการของการท่องเที่ยวในสังคมตะวันตก	6
การท่องเที่ยวก่อนสมัยปฏิวัติอุตสาหกรรม	7
การท่องเที่ยวตั้งแต่สมัยปฏิวัติอุตสาหกรรมเป็นต้นมา	8
การท่องเที่ยวของคนไทยก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว	10
การท่องเที่ยวที่มีอยู่ก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว	11
การท่องเที่ยวของคนไทยตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	15
การจาริกแสวงบุญ	16
การเปลี่ยนอากาศ	19
การเที่ยวเตร่	21
การตากอากาศ	23
ความเข้าใจเรื่องการท่องเที่ยวก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	24
ธุรกิจการท่องเที่ยว	25
การเสด็จประพาสต้น	26
ระบบการท่องเที่ยวแบบตะวันตก	29

สารบัญ (ต่อ)

บทที่		หน้า
2	ปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดการท่องเที่ยวในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว	37
	การรักษาสุขภาพตามคำแนะนำของแพทย์แผนปัจจุบัน	39
	ความเจริญก้าวหน้าทางด้านการคมนาคมขนส่ง	50
	การเลียนแบบวิถีชีวิตของชาวตะวันตก	54
	การตรวจราชการในหัวเมืองที่เกี่ยวข้องกับมณฑลเทศาภิบาล	57
	การแสวงหารายได้ใหม่เพื่อบรรเทาปัญหาทางเศรษฐกิจ	62
3	การดำเนินงานที่เกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยวในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว	66
	พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการท่องเที่ยว	67
	พระราชดำริเรื่องการท่องเที่ยวก่อนที่จะขึ้นครองราชสมบัติ	69
	พระราชดำริเรื่องการท่องเที่ยวเมื่อเสด็จอยู่ในราชสมบัติ	74
	สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพกับหอพระสมุดวชิรญาณ	76
	กรมรถไฟหลวงแห่งกรุงสยามกับการท่องเที่ยว	80
	คนไทยกับรถไฟก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว	81
	กรมรถไฟหลวงฯ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว	83
	บริการขนส่งสินค้าและผู้โดยสาร	84
	บริการอาหารและที่พัก	87
	บริการให้คำแนะนำทางการท่องเที่ยว	90
	ทางรถไฟสายใต้กับการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวชายทะเล	92
	การจัดงานแสดงนิทรรศการสยามรัฐพิพิธภัณฑ์	97
	วัตถุประสงค์ของการจัดงาน “สยามรัฐพิพิธภัณฑ์”	98
	การจัดงานสยามรัฐพิพิธภัณฑ์	101
4	ผลของการดำเนินงานที่เกี่ยวข้องเนื่องกับการท่องเที่ยวในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว	107
	ผลการดำเนินงานที่เกิดขึ้นในระยะสั้น	107
	ผลจากการดำเนินงานของกรมรถไฟหลวงแห่งกรุงสยาม	108
	ผลของการจัดงานแสดงสยามรัฐพิพิธภัณฑ์	117
	ผลการดำเนินงานที่ปรากฏในระยะยาว	118

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
5 วิเคราะห์สรุป	122
บรรณานุกรม	128
ประวัติย่อของผู้วิจัย	136

บทนำ

‘การท่องเที่ยว’ คือ การเดินทางออกจากภูมิลำเนาไปยังสถานที่อื่นเป็นการชั่วคราวด้วยความสมัครใจ เพื่อทำกิจกรรมต่าง ๆ เช่น ชมความงามตามธรรมชาติ ชมสถานที่สำคัญทางประวัติศาสตร์และศาสนา ชมสถาปัตยกรรมท้องถิ่น ชมการแสดงสินค้า ร่วมงานเทศกาลประจำปี เล่นกีฬา เป็นต้น เพื่อประโยชน์ในการพักผ่อนหย่อนใจและแสวงหาความสุขสำราญของผู้เดินทางที่เรียกว่านักท่องเที่ยว ในขณะที่เดียวกันเป็นการดำเนินงานเพื่อประโยชน์ทางเศรษฐกิจของผู้ประกอบธุรกิจทางการท่องเที่ยว รัฐบาลและชุมชนในท้องถิ่น ผู้อำนวยการความสะดวกแก่นักท่องเที่ยวที่มาเยือนท้องถิ่นของตนโดยได้รับผลประโยชน์จากการใช้จ่ายเงินของนักท่องเที่ยว

ประเทศไทยมีการเดินทางเพื่อจาริกแสวงบุญทางศาสนามาแต่อดีต เช่น การบูชาของพระภิกษุสงฆ์ การเดินทางไปนมัสการพระธาตุสำคัญในล้านนา อีสานและนครศรีธรรมราช การเดินทางไปสักการะรอยพระพุทธรูปของชาวสุโขทัย อุรุธยาและรัตนโกสินทร์ตอนต้น เป็นต้น การเดินทางท่องเที่ยวของคนไทยในสมัยก่อนต่างจากการท่องเที่ยวของชาวตะวันตก เพราะคนไทยต้องเตรียมการและจัดหาพาหนะ เสบียงอาหาร และที่พักระหว่างการเดินทางเอง² ในขณะที่ชาวตะวันตกมีผู้ให้บริการเรื่องที่พักแรมและอาหารโดยรับเงินค่าตอบแทนมาตั้งแต่ประมาณพุทธศตวรรษที่ 18³

คนไทยบางส่วนรู้จักการเดินทางเพื่อเปลี่ยนอากาศหรือการท่องเที่ยวเพื่อพักผ่อนสุขภาพแบบชาวตะวันตกมาตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อมีขบวนเรือสำราญเดินทางมาเผยแพร่ศาสนาคริสต์ในประเทศไทยพร้อมกับการรักษาโรคแผนปัจจุบันและเดินทางไปเปลี่ยนอากาศ พระมหากษัตริย์พระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางจึงเห็นความสำคัญของการเดินทางท่องเที่ยวเพื่อพักผ่อนและพักผ่อนสุขภาพ เห็นได้ชัดเจนจากการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสอ่างศิลา⁴ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสต้นเมื่อ พ.ศ. 2447⁵ และการเสด็จพระราชดำเนิน “ไกลบ้าน” เมื่อ พ.ศ.

¹“การท่องเที่ยว” เป็นคำที่ยังไม่เกิดขึ้นในช่วงเวลาที่ศึกษา แต่ใช้เพื่อทำความเข้าใจของผู้อ่านในปัจจุบัน โดยอนุมานจากการดำเนินงานของรัฐบาลในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว.

คำที่ใช้ขณะนั้น คือ “การเที่ยว” หรือ “การเที่ยวเตร่” ดู สมเด็จพระยาตำรากรมพระยาจักรี (2504). “อธิบายคุณประโยชน์ของการเที่ยวเตร่,” ใน *ประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด*. หน้า 241-254.

²พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2527). *พระราชหัตถเลขาไกลบ้าน เล่ม 2*. หน้า 192-193.

³แหล่งเดิม. หน้า 225-226. และ Joseph D. Fridgen. (1990). *Dimensions of Tourism*. p. 11-20.

⁴สมเด็จพระยาตำรากรมพระยาจักรี (2507ก). “ประชุมพงศาวดารภาคที่ 25 สถานที่และวัดถุซึ่งสร้างในรัชกาลที่ 4,” ใน *ประชุมพงศาวดาร เล่ม 14*.

⁵สมเด็จพระยาตำรากรมพระยาจักรี (2519). *จดหมายเหตุเรื่องประพาสต้นในรัชกาลที่ 5*. หน้า 1-2.

2450¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชานุญาตให้พระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางเดินทางเพื่อพักผ่อนและพักผ่อนนอกภูมิลำเนาของตนอันเป็นการผ่อนคลายจารีตเกี่ยวกับการเดินทางของพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางไปจากรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งแม้แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อครั้งที่ยังทรงพระผนวชได้ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงนายและนางเอดดี้ที่นิวยอร์กว่า “ข้าพเจ้าเสียใจที่จะกล่าวว่า ข้าพเจ้าไม่สามารถหาโอกาสออกนอกพระราชอาณาจักรได้ เพราะขัดกับประเพณีหรืออุปนิสัยอันดีเยี่ยมของประเทศเรา ซึ่งรัฐบาลของเราทั้งสมัยเก่าแลใหม่ได้บัญญัติไว้ ...”² อย่างไรก็ตาม การที่ประเทศไทยประสบภัยจากการแผ่อิทธิพลของมหาอำนาจตะวันตกทั้งด้านการค้าและการเมืองระหว่างประเทศ จนทำให้ต้องปฏิรูปประเทศทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคมและการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น มีส่วนสำคัญต่อการสนับสนุนให้คนหนุ่มที่มีการศึกษาเดินทางท่องเที่ยวและแสวงหาความรู้เพื่อประโยชน์ของประเทศ เช่น หาความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่นต่าง ๆ ของไทย³ อันเป็นส่วนหนึ่งของการสร้างอาณาจักรที่มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันเหมือนรัฐประชาชาติของตะวันตก

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จพระราชดำเนินไปเยือนสถานที่ต่าง ๆ ทั้งในประเทศและต่างประเทศตลอดรัชกาล โดยมีพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางน้อยใหญ่ร่วมตามเสด็จ คนไทยจึงคุ้นเคยกับการท่องเที่ยวมากขึ้น ประกอบกับมีปัจจัยสนับสนุนทางสังคมและวัฒนธรรม การเมืองและเศรษฐกิจ ทั้งที่ได้ก่อตัวมาอย่างต่อเนื่องมาตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (Underlying Causes) และที่เกิดขึ้นเฉพาะหน้าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (Immediate Causes) จึงทำให้รัฐบาลไทยเริ่มทำธุรกิจท่องเที่ยวแบบตะวันตกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

การรับค่านิยมและวิถีชีวิตของชาวตะวันตกเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตชาวไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การรักษาสุขภาพตามคำแนะนำของแพทย์แผนปัจจุบันและการรับรู้วิทยาการต่าง ๆ ของตะวันตก เป็นการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นในสังคมไทยมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา⁴

แพทย์แผนปัจจุบันแนะนำให้ผู้ป่วยและผู้ที่ต้องการพักผ่อนไปเปลี่ยนอากาศในบริเวณที่มีอากาศดี เช่น ชายทะเล อันมีผลต่อการท่องเที่ยวเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงชักชวนให้ผู้มีทรัพย์สินสร้างที่พักและทำเรือให้ฝรั่งพักรักษาตัวที่อ่างศิลา⁵ ต่อมา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาธำรงราชานุภาพ. (2527). “จดหมายเหตุประกอบเรื่องไกลบ้าน,” ใน พระราชนิพนธ์ไกลบ้าน เล่ม 1. หน้า 1-4.

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2521). พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 37.

³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาธำรงราชานุภาพ. (2504). “อธิบายคุณประโยชน์ของการเที่ยวเตร่,” ใน ประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด. หน้า 241-254.

⁴ ดูรายละเอียดใน ยุวดี ตปนิยากร. (2521). วิวัฒนาการของการแพทย์ไทยตั้งแต่สมัยเริ่มต้นจนถึงสิ้นสุดรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. บทที่ 2 หน้า 73-113.

⁵ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาธำรงราชานุภาพ. (2507ก). “ประชุมพงศาวดารภาคที่ 25 สถานที่และวัตถุซึ่งสร้างในรัชกาลที่ 4,” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 14. หน้า 239-324.

เกล้าฯ ให้ก่อสร้างพระจุฑาธุชราชสถานเพื่อเป็นพระราชฐานที่ประทับเปลี่ยนอากาศบนเกาะสีชัง¹ ในรัชกาลนี้ พระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางชั้นผู้ใหญ่ต่างนิยมเดินทางไปเปลี่ยนอากาศเมื่อเจ็บไข้ ส่วนผู้ที่มิชอบภาพปกติและทำงานหนักมาตลอดทั้งปีนั้น มีคำแนะนำให้หยุดพักผ่อนอย่างน้อยปีละ 1 ครั้ง เพื่อผ่อนคลายความเครียดจากหน้าที่การงาน และเพื่อสร้างความสดชื่นแก่ร่างกายและจิตใจ²

การรับรู่วิทยาการต่าง ๆ ของชาวตะวันตกที่มีผลต่อการท่องเที่ยวคือ การพัฒนาประสิทธิภาพของยานพาหนะและการศึกษาแบบตะวันตก เพราะการปรับปรุงคุณภาพของเรือกลไฟ เรือเดินสมุทรขนาดใหญ่ และรถไฟ ทำให้สามารถเดินทางไกลได้รวดเร็วและปลอดภัยขึ้นกว่าเดิม คนไทยจึงมีโอกาสดูเยือนสิงคโปร์ บัตตาเวียและอินเดียซึ่งเป็นอาณานิคมของชาติตะวันตกในทวีปเอเชีย รวมทั้งประเทศต่าง ๆ ในทวีปยุโรป³ ได้เห็นความเจริญของบ้านเมืองตะวันตกและมีโลกทัศน์กว้างขึ้นเพราะได้รับความรู้หลายเรื่อง รวมทั้งเรื่องบริการของธุรกิจท่องเที่ยว ดังจะเห็นได้จากข้อความหลายตอนใน พระราชนิพนธ์ไกลบ้าน เช่น เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินถึงเมืองซานเรโม ทางตอนใต้ของประเทศอิตาลีในเขตทะเลเมดิเตอร์เรเนียน ทรงพบว่ามีโรงแรมและภัตตาคารมากกว่าความต้องการของราษฎรในท้องถิ่น เมื่อทรงสอบถามก็ได้ความว่าสร้างไว้รับรองนักท่องเที่ยวที่หนีอากาศหนาวมาจากยุโรปตอนเหนือ โดยเฉพาะอย่างยิ่งประเทศอังกฤษ⁴ เป็นต้น

ส่วนการปฏิรูปประเทศให้ทันสมัยในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้มีการวางรากฐานการศึกษาแบบตะวันตกแก่ราษฎร เพื่อสร้างคนเข้าทำงานในระบบราชการแบบใหม่ จึงมีการถ่ายทอดค่านิยมของตะวันตกมาสู่นักเรียนไทยผ่านระบบการศึกษา ทั้งที่ไปศึกษาต่างประเทศ⁵ และที่เรียนหลักสูตรแบบตะวันตกในประเทศ⁶ นักเรียนเหล่านี้ได้รับเอาค่านิยมของตะวันตกมาปฏิบัติเป็นส่วนหนึ่งในวิถีชีวิตของตนด้วย เช่น การท่องเที่ยวเพื่อพักผ่อนสุขภาพ พักผ่อนสุขภาพและแสวงหาความรู้ ดังนั้น ในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีผู้ได้รับค่านิยมของตะวันตกผ่านระบบการศึกษามากขึ้น ทั้งเจ้านายที่ค่อย ๆ เลื่อนฐานะทางสังคมลงมาเป็นสามัญชนตามที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรง

¹ดู ป. มหาจันทร์(นามแฝง). (2540). พระจุฑาธุชราชฐาน ณ เกาะสีชัง.

²สมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์. (2514). "คำอธิบายในการแต่งหนังสือนี้," ใน ชีวีวัฒน์. หน้า (3)-(7).

³ดูรายละเอียดจากเอกสารร่วมสมัย อาทิ พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อเสด็จประพาสต่างประเทศ สมเด็จพระปรมัยยิกานุภาพ. (2504). "ตำนานการที่ไทยเรียนภาษาอังกฤษ," ใน ประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด. หน้า 103-116.

⁴พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2527). พระราชนิพนธ์ไกลบ้าน เล่ม 1. หน้า 281-285.

⁵ละออทอง อมรินทร์รัตน์. (2522). การส่งนักเรียนไปศึกษาต่อต่างประเทศ ตั้งแต่ พ.ศ. 2411-2475. หน้า 117-130.

⁶วารุณี โอสธารมย์. (2523). การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ. 2411-พ.ศ. 2475. หน้า 196-207.

⁷พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์. (2540). เกิดวังปารุสก์ ฉบับสมบูรณ์. หน้า 69-93.

กำหนดไว้ และสามัญชนที่มีฐานะทางสังคมและเศรษฐกิจสูงขึ้นเพราะการศึกษา เช่น เสมียน ครู แพทย์ พยาบาล ข้าราชการ พนักงานธนาคารและพนักงานตำแหน่งต่าง ๆ ในธุรกิจแบบตะวันตก¹

การเปลี่ยนแปลงทางด้านสังคมและวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นที่ละน้อยมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา ทำให้คนไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องการบริการทางการท่องเที่ยวเพิ่มขึ้น ทั้งผู้ที่เคยอยู่ในต่างประเทศเป็นเวลานานจนคุ้นเคยกับวิถีชีวิตแบบตะวันตก และต้องการท่องเที่ยวเพื่อพักผ่อนหย่อนใจ ทั้งผู้มีการศึกษาที่มีงานประจำซึ่งต้องการเดินทางท่องเที่ยวในยามว่างเพื่อผ่อนคลายความเครียดจากการทำงาน เพื่อพักผ่อนสุขภาพตามคำแนะนำของแพทย์และเพื่อการสมาคมเหมือนกับที่ชนชั้นสูงของไทยได้เคยปฏิบัติมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

สำหรับภัยจากการเมืองระหว่างประเทศที่ทำให้ประเทศไทยถูกคุกคามโดยมหาอำนาจตะวันตก จนต้องปฏิรูปประเทศทุกด้านในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เป็นปัจจัยทางการเมืองที่สนับสนุนให้เกิดการท่องเที่ยว เนื่องจากรัฐบาลจำเป็นต้องสร้างราชอาณาจักรที่มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน จึงสนับสนุนให้ผู้มีการศึกษาไปเที่ยวหัวเมืองและเขียนเล่าประสบการณ์ของตนเผยแพร่ เพื่อให้คนทั่วไปได้รู้จักบ้านเมืองมากขึ้นอันจะเป็นประโยชน์แก่ตนเองและส่วนรวม² นอกจากนี้ การสร้างทางรถไฟจากพระนครไปยังเมืองนครราชสีมาเพื่อปกป้องเขตอิทธิพลของไทยในภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่อยู่ใกล้กับอาณานิคมอินโดจีนของฝรั่งเศส³ ทำให้เกิดการสร้างสาธารณูปโภคที่เอื้อประโยชน์ให้เกิดการเดินทางภายในประเทศมากขึ้น ส่วนการตั้งสถานกงสุลกับการส่งเจ้าหน้าที่การทูตไปปฏิบัติงานในต่างประเทศเพื่อปกป้องและรักษาผลประโยชน์ของประเทศไทยนั้น ทำให้ผู้ปฏิบัติงานในต่างประเทศเหล่านั้นได้รับประสบการณ์ด้านการท่องเที่ยวจนมีความเข้าใจเรื่องการท่องเที่ยวอย่างชัดเจน

การสนับสนุนให้ผู้มีการศึกษาไปเที่ยวหัวเมืองและเขียนเล่าประสบการณ์ของตนออกเผยแพร่ นั้นได้รับความนิยมนอย่างมากตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อมาในช่วงปี พ.ศ. 2460-2471 สมเด็จพระบรมราชาธิบดีทรงรวบรวมบทความเหล่านี้ จัดทำเป็นหนังสือชุด เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ รวมทั้งสิ้น 7 ภาค⁴ กล่าวถึงความสำคัญของการท่องเที่ยว โดยเน้นข้อมูลของแหล่งท่องเที่ยวที่รู้จักกันดี เช่น ชายทะเลด้านทิศตะวันออกของอ่าวไทย⁵ รวมทั้งมณฑลสำคัญต่าง ๆ เช่น มณฑลนครราชสีมา มณฑลออุตรและมณฑลร้อยเอ็ด⁶ เป็นต้น จึงอนุมานว่ากลุ่มผู้ปกครองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎ

¹ อนุมานจาก ละออทอง อมรินทร์รัตน์. (2522). การส่งนักเรียนไปศึกษาต่อต่างประเทศ ตั้งแต่ พ.ศ. 2411-2475. หน้า 117-130. และ วารุณี ไอสถารมย์. (2523). การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ. 2411-พ.ศ. 2475. หน้า 196-207.

² สมเด็จพระบรมราชาธิบดี. (2504). "อธิบายคุณประโยชน์เรื่องการเที่ยวเตร่," ใน ประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด. หน้า 241-254.

³ ดูรายละเอียดใน สมใจ ไพโรจน์ธีระรัชต์. (2517). บทบาทของมหาอำนาจตะวันตกที่มีต่อการสร้างทางรถไฟในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.

⁴ ดูรายละเอียดเรื่องสมเด็จพระบรมราชาธิบดีทรงรวบรวมบทความกับหอพระสมุดวชิรญาณ ในบทที่ 3.

⁵ หอพระสมุดวชิรญาณ. (2460). เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาคที่ 1.

⁶ หอพระสมุดวชิรญาณ. (2466). เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาคที่ 4.

เกล้าเจ้าอยู่หัวคุ้นเคยกับการเดินทางเพื่อตรวจราชการ เพื่อเปลี่ยนอากาศและเพื่อการสมาคม ขณะที่เด็ก
รุ่นใหม่ที่ไม่เที่ยวนอกภูมิสำเนามีโอกาสจะได้รู้จักบ้านเมืองดีขึ้น เกิดความรักและภูมิใจในชาติไทยมากขึ้น

สำหรับทางรถไฟที่สร้างขึ้นด้วยเหตุผลทางการเมืองตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัวนั้น ได้กลายเป็นสาธารณูปโภคที่มีความสำคัญยิ่งต่อการท่องเที่ยวในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎ
เกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะเป็นพาหนะที่มีประสิทธิภาพสูง สามารถขนส่งผู้โดยสารและสินค้าไปยังสถานที่ห่างไกล
ได้รวดเร็วและปลอดภัย ที่สำคัญ คือ ทางรถไฟสายใต้ที่สร้างต่อจากสถานีเพชรบุรีไปเชื่อมกับทางรถไฟของ
สหพันธรัฐมลายูของอังกฤษ¹ และสร้างด้วยเงินกู้ยืมของรัฐบาลสหพันธรัฐมลายูเพื่อแลกกับการเสียดินแดนใน
แหลมมลายูให้อังกฤษ จึงสร้างขึ้นตามมาตรฐานของอังกฤษเพื่อให้สามารถเชื่อมต่อบริการร่วมกันได้เหมือน
เครือข่ายรถไฟในยุโรป การที่ประเทศไทยมีเส้นทางรถไฟเชื่อมต่อระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองทางทิศเหนือ
ถึงจังหวัดเชียงใหม่ กับหัวเมืองทางใต้ถึงสหพันธรัฐมลายูและสิงคโปร์ของอังกฤษ ซึ่งเป็นบริเวณที่มีความ
สำคัญต่อผลประโยชน์ของอังกฤษในประเทศไทยนั้น ทำให้กรมรถไฟหลวงฯ สามารถหารายได้จากการ
เดินทางและท่องเที่ยวได้มากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อกรมรถไฟหลวงฯ โดยให้สิทธิแก่ผู้ที่โดยสารรถไฟ
ของสหพันธรัฐมลายูและรถไฟสายใต้สามารถหยุดพักผ่อนระหว่างทางที่ชายทะเลหัวหินได้ เป็นต้น

การลงนามในสนธิสัญญาเบาว์ริงในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นปัจจัยทาง
เศรษฐกิจที่ส่งผลต่อการท่องเที่ยวในเวลาต่อมาด้วยเพราะทำให้ระบบเศรษฐกิจของไทยเปลี่ยนแปลงจากการ
ค้าผูกขาดมาเป็นการค้าเสรีตามแบบแผนของตะวันตก จึงมีพ่อค้าตะวันตกเดินทางเข้ามาค้าขายในประเทศ
ไทยมากขึ้น อันมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในประเทศไทยด้านสังคมและวัฒนธรรม และด้านการเมือง
ดังที่ได้กล่าวแล้วข้างต้น ต่อมา ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวประเทศไทยประสบปัญหา
ทางเศรษฐกิจอันเนื่องมาจากการใช้จ่ายเงินในราชสำนักและมีรายได้ลดลงเนื่องจากเกิดภัยธรรมชาติทำให้ข้าว
ซึ่งเป็นสินค้าออกสำคัญมีผลผลิตต่ำลง ยิ่งเมื่อได้รับผลกระทบเพิ่มขึ้นจากสภาวะเศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลกภาย
หลังสงครามโลกครั้งที่ 1 รัฐบาลจึงต้องพยายามแก้ไขปัญหาดังกล่าวด้วยวิธีต่าง ๆ เพื่อประหยัดรายจ่ายและ
เพื่อหารายได้เพิ่มขึ้นชดเชยค่าใช้จ่าย การหารายได้จากการท่องเที่ยวเป็นวิธีหนึ่งที่ช่วยบรรเทาปัญหาทาง
เศรษฐกิจได้² รัฐบาลจึงเริ่มหารายได้จากการท่องเที่ยวผ่านการดำเนินงานของกรมรถไฟหลวงแห่งกรุงสยาม

รถไฟเป็นทางเลือกใหม่สำหรับการเดินทางไกลในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
เป็นทั้งผู้ให้บริการขนส่งผู้โดยสารและสินค้า ผู้ให้บริการอาหารและเครื่องดื่มระหว่างการเดินทาง รวมทั้งผู้ให้
บริการที่พักในเมืองสำคัญตามเส้นทางรถไฟ เช่น กรุงเทพฯ เชียงใหม่ นครราชสีมา³ รถไฟช่วยให้
สามารถเดินทางไปยังสถานที่สำคัญทางประวัติศาสตร์และศาสนาได้เร็วขึ้น เช่น พระราชวังบางปะอิน จังหวัด
พระนครศรีอยุธยา พระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี จึงมีการเชิญชวนให้คนไทยเที่ยวตามทางรถไฟ⁴

¹Erik Seidenfaden. (1928). *Guide to Bangkok*. p. 11-14.

²หจข. ร.7 ม.16/1 หมายอักษร ข สำเนาพระราชปรารภเรื่องงานสยามรัฐพิพิธภัณฑ์ ลงวันที่ 5
พฤศจิกายน พ.ศ. 2468.

³การรถไฟแห่งประเทศไทย. (2470). "รายงานกิจการรถไฟประจำปี พ.ศ. 2465," ใน
เพื่อรฤกถึงพระคุณพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน. หน้า 23-24.

⁴ดูรายละเอียดจาก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2498). *เที่ยวตามทางรถไฟ*. และ
หจข. รฟท. 1/8 Guide books by Erik Seidenfaden.

ขณะเดียวกันทางรถไฟสายใต้ที่แล่นเลียบบชายฝั่งทะเลทำให้เกิดพื้นที่ท่องเที่ยวใหม่ คือ ชายทะเลด้านทิศตะวันตกของอ่าวไทย ที่เหมาะแก่การพักผ่อนและพักผ่อนตามคำแนะนำของแพทย์แผนปัจจุบัน เช่น หัวหิน ชะอำ ด้วยเหตุนี้ ทางรถไฟจึงมีส่วนสำคัญยิ่งต่อการส่งเสริมการท่องเที่ยว

1. (๑๗) กรมรถไฟหลวงแห่งกรุงสยามเป็นหน่วยงานแรกของรัฐบาลที่แสวงหารายได้จากการท่องเที่ยวโดยการเชิญชวนให้ราษฎรไปเที่ยวตามทางรถไฟ เพื่อเยือนสถานที่สำคัญทางประวัติศาสตร์และศาสนา รวมทั้งลงทุนก่อสร้างโรงแรมแบบตะวันตกที่ชายทะเลหัวหิน ซึ่งเป็นโรงแรมในสถานที่พักผ่อนตากอากาศ (Resort Hotel) จึงมีการประกอบธุรกิจท่องเที่ยวโดยคนไทยอย่างครบถ้วนเป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2465¹ กรมรถไฟหลวงฯ ได้โฆษณาและประชาสัมพันธ์สถานที่ท่องเที่ยวของไทยผ่านไปรษณียบัตร หนังสือคู่มือนำเที่ยวและบทความในหนังสือพิมพ์รายวันด้วย การดำเนินงานของกรมรถไฟหลวงฯ จึงเป็นการบรรเทาปัญหาทางเศรษฐกิจและสังคมที่ประสบอยู่ได้ทางหนึ่ง

อย่างไรก็ตาม เมื่อปัญหาทางเศรษฐกิจวิกฤตยิ่งขึ้นภายหลังสงครามโลกครั้งที่ 1 รัฐบาลจึงศึกษาวิธีหารายได้ของรัฐบาลในต่างประเทศ พบว่าการจัดแสดงนิทรรศการทำให้มีรายได้จากค่าธรรมเนียมต่าง ๆ² เช่น ค่าเข้าสถานที่ตั้งร้านค้า ค่าเข้าชมงาน นอกจากนั้น การจัดแสดงในนิทรรศการยังดึงดูดความสนใจของผู้คนให้มาเข้าชมงาน เกิดการใช้จ่ายเงินอันทำให้เกิดการหมุนเวียนของกระแสเงินสดภายในประเทศอีกด้วย พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีพระราชดำริให้จัดงานแสดงนิทรรศการสยามรัฐพิพิธภัณฑ์ขึ้น³

“สยามรัฐพิพิธภัณฑ์” เป็นงานแสดงนิทรรศการระดับชาติที่ประเทศไทยอาศัยตัวอย่างจากการดำเนินงานของประเทศในยุโรปและอเมริกา เพื่อนำเสนอทรัพยากรและผลผลิตของประเทศ โดยมีกำหนดเปิดงานในวันที่ 23 มกราคม พ.ศ. 2468 เพื่อฉลองวโรกาส สำคัญที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จอยู่ในราชสมบัติได้ 15 ปี เสมอด้วยรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย⁴

๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชกระแสเกี่ยวกับการจัดสยามรัฐพิพิธภัณฑ์ว่าเป็นเพราะ “ประเทศสยามยังต้องการให้ชนนานาชาติรู้จักดียิ่งขึ้นกว่าที่รู้จักแล้ว ณ กาลบัดนี้ แต่ถ้าไม่มีสิ่งใดล่อให้ชนนึกถึงแลพุดถึงให้มาก ๆ เมื่อไรเขาจะรู้จัก ... ต้องใช้วิธีโฆษณาจึงจะทำให้มหาชนรู้จัก ...”⁵ ดังนั้น รัฐบาลจึงโฆษณาประเทศให้เป็นที่รู้จักโดยการนำเสนอ “สยามรัฐ” สู่สายตาผู้ชมงาน ทั้งภาพรวมของผลงานสำคัญจากทุกกระทรวง ทบวง กรม และจากธุรกิจการค้าสำคัญในประเทศไทย ทั้งรายละเอียดเกี่ยวกับวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของราษฎร ทรัพยากรทางธรรมชาติ พันธุ์ไม้ สัตว์ป่าและแร่ธาตุต่าง ๆ ที่มีอยู่ในทุกมณฑลของ “สยามรัฐ” เพราะ “การมีพิพิธภัณฑ์ย่อมเป็นเครื่องชักชวนให้ชนต่างชาติมาสู่ประเทศสยาม แลนำผลประโยชน์

¹การรถไฟแห่งประเทศไทย. (2470). “รายงานกิจการรถไฟประจำปี พ.ศ. 2465,” ใน *เพื่อรฤกถึงพระคุณพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน*. หน้า 23-24.

²หจข. ศธ. 19/2 “บรรทึกความเห็นเรื่องการจัดทำนิทรรศการ,” พระยาประดิษฐ์วรศาสตร์ แปลจาก MEMO พระนิพนธ์ในกรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ ลงวันที่ 5 กุมภาพันธ์ 2467.

³หจข. ร.7 ม.16/1 สำเนาจดหมายของเจ้าพระยารามราชนพ ถึงเจ้าพระยายมราช ลงวันที่ 13 กรกฎาคม พ.ศ. 2468.

⁴หจข. ร.7 ม.16/1 สำเนาคำนำเรื่องงานสยามรัฐของสภานายก.

⁵หจข. ร.7 ม.16/1 หมายอักษร ข สำเนาพระราชปรารภเรื่องงานสยามรัฐพิพิธภัณฑ์ ลงวันที่ 5 พฤศจิกายน พ.ศ. 2468.

มาสู่ได้ทั้งปรีตยบันแลอนาคต ...”¹

➢ ผลประโยชน์ที่คนไทยจะได้รับทันทีเมื่อชาวต่างประเทศเข้ามาชมงานแสดงสยามรัฐพิพิธภัณฑ์ คือ “ผู้ที่เข้ามาเยี่ยมเมืองเรา อย่างไร ๆ ก็คงจะพาเอาทรัพย์เข้ามาจำหน่ายจ่ายใช้ ...”² ส่วนผลประโยชน์ที่จะได้รับในอนาคตมาจากนักท่องเที่ยวชาวต่างประเทศซึ่ง “อย่างไร ๆ ก็คงต้องไปเล่าให้ญาติมิตรฟัง ซึ่งคงจะต้องทำให้ผู้ฟังนั้นอยากเข้ามาเที่ยวบ้าง ก็คงนำทรัพย์มาเข้าเมืองเราอีก ...”³ รวมทั้งพ่อค้าต่างประเทศซึ่ง “เมื่อได้มารู้เห็นแล้วว่าในเมืองเรามีอะไรที่พอใช้เป็นสินค้าในประเทศอื่น ๆ ก็คงจะคิดทำค้าขายติดต่อกับชาวเราต่อไป อันจะเป็นผลนำทรัพย์เข้ามาสู่ประเทศของเราได้ยิ่งขึ้นในอนาคต ...”⁴

นอกจากนั้น การนำเสนอเรื่องราวของ “สยามรัฐ” ทำให้คนไทยที่เคยชินกับการเรียนรู้ความเจริญของชาติตะวันตกเพื่อหลีกเลี่ยงภัยจากการเมืองระหว่างประเทศมาตลอดรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะได้มีโอกาสรู้จักประเทศไทยดีขึ้น เพราะ “คนไทยเรายังมีอยู่มากที่ไม่รู้เลยว่าบ้านเมืองของตนมีความสมบูรณ์ปานใด ...”⁵ จะได้เกิดความภาคภูมิใจว่าไทยเป็นประเทศที่มีความมั่งคั่งไม่น้อยกว่าชาติอื่น และอาจสนใจประกอบอาชีพค้าขายที่ช่วยสร้างเศรษฐกิจของประเทศอีกด้วย

เห็นได้ชัดเจนว่าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริที่จะใช้การท่องเที่ยวมาช่วยแก้ไขปัญหาทางเศรษฐกิจและสังคม ซึ่งน่าจะเกิดประโยชน์แก่ประเทศถ้าได้ดำเนินการจริง จึงน่าเสียดายนักเมื่อรัฐบาลต้องประกาศยกเลิกงานแสดงสยามรัฐพิพิธภัณฑ์เพียงเดือนเศษก่อนกำหนดการเปิดงาน เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตในวันที่ 25 พฤศจิกายน พ.ศ. 2468⁶

“การท่องเที่ยวที่เกิดขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมีส่วนสำคัญต่อความเข้าใจเรื่องพัฒนาการของการท่องเที่ยวในประเทศไทยทั้งในระยะสั้นและระยะยาว”

ผลในระยะสั้นเกิดขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อกรมรถไฟหลวงฯ ดำเนินงานด้านการท่องเที่ยวอย่างต่อเนื่องโดยอาศัยพื้นฐานที่วางไว้ในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จนกระทั่งมีการประกาศเขตบำรุงสถานที่ชายทะเลทิศตะวันตก⁷ เพื่อพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวและการปลูกฝังความคิดเรื่องการท่องเที่ยวให้แก่ชุมชนเจ้าของพื้นที่ และในขณะเดียวกันมีความพยายามที่จะชักจูงนักท่องเที่ยว

¹ หจข. ร.7 ม.16/1 หมายอักษร ข สำเนาพระราชปรารภเรื่องงานสยามรัฐพิพิธภัณฑ์ ลงวันที่ 5 พฤศจิกายน พ.ศ. 2468.

² หจข. ร.7 ม.16/1 หมายอักษร ข สำเนาพระราชปรารภเรื่องงานสยามรัฐพิพิธภัณฑ์ ลงวันที่ 5 พฤศจิกายน พ.ศ. 2468.

³ แหล่งเดิม.

⁴ แหล่งเดิม.

⁵ แหล่งเดิม.

⁶ หจข. ร.7 ม.16/1 ประกาศเลิกการแสดงสยามรัฐพิพิธภัณฑ์ สำเนาคัดจากหนังสือพิมพ์ไทย ฉบับวันที่ 29 ธันวาคม พ.ศ. 2468.

⁷ หจข. ร.7 พ.11/1 พระราชบัญญัติจัดบำรุงสถานที่ชายทะเลทิศตะวันตกกับเรื่องตั้งตำแหน่งนายกรัฐมนตรีและที่ปรึกษาของสภาจัดบำรุงสถานที่ชายทะเล.

เที่ยวจากต่างประเทศให้เดินทางมาเยือนประเทศไทยโดยขบวนรถด่วนระหว่างประเทศสายใต้¹

สำหรับผลในระยะยาวเมื่อพิจารณาโดยรวมแล้วพบว่าการท่องเที่ยวในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทำให้คนไทยมีความรู้ความเข้าใจเรื่องการท่องเที่ยวแบบตะวันตกมากขึ้น ดังต่อไปนี้

ทางด้านสังคมพบว่า คนไทยที่มีฐานะทางเศรษฐกิจดีขึ้นเริ่มเลียนแบบการไปเที่ยวชายทะเลของคนชั้นสูงในสังคมไทย ทำให้มีการสร้างแหล่งท่องเที่ยวและสถานที่ตากอากาศเพิ่มขึ้นในเวลาต่อมา เช่น สถานที่ตากอากาศบางปูและบางแสนในสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม เป็นต้น

ความเข้าใจเรื่องการท่องเที่ยวทำให้มีการจัดทำหนังสือคู่มือแนะนำเที่ยวสถานที่ต่าง ๆ ในประเทศไทย เพื่อประชาสัมพันธ์แหล่งท่องเที่ยวและให้ความรู้แก่นักท่องเที่ยว เช่น เที่ยวตามทางรถไฟ พระนิพนธ์ใน สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ คู่มือแนะนำเที่ยวพินาย ของ พันตรีอิริค ไซเดินฟาเดิน สมุดราชบุรี ซึ่งเป็นคู่มือแนะนำเที่ยวมณฑลราชบุรีที่จัดทำในโอกาสงานแสดงนิทรรศการสยามรัฐพิพิธภัณฑ์ เป็นต้น

ในทางเศรษฐกิจพบว่ารัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นสมัยแรกที่รัฐบาลไทยวางแผนส่งเสริมการท่องเที่ยวเพื่อหารายได้เข้าประเทศ โดยมีรัฐบาลเป็นผู้ริเริ่มทำธุรกิจท่องเที่ยว เนื่องจากเป็นเจ้าของกิจการขนส่งสินค้าและผู้โดยสาร จึงจำเป็นต้องให้บริการที่เกี่ยวข้องอื่น ๆ แก่ผู้โดยสารด้วย อาทิ อาหารและเครื่องดื่ม ที่พักแรม และรัฐบาลเห็นโอกาสที่จะแสวงหารายได้โดยการพัฒนาสถานที่พักผ่อนตากอากาศชายทะเล นอกจากนี้ ยังเป็นสมัยแรกที่ได้เตรียมการจัดงานแสดงนิทรรศการนานาชาติ (National Exhibition) เพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยวให้นักท่องเที่ยวทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศอีกด้วย

ส่วนทางการเมืองนั้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้นโยบายชาตินิยมในการปกครองประเทศและมีผลต่อการท่องเที่ยวด้วยเช่นกัน อาทิ การเชิญชวนให้ "เที่ยวตามทางรถไฟ" เพื่อให้รู้จักประเทศของตนดีขึ้นและภูมิใจในความเป็นไทยมากขึ้น ขณะเดียวกัน ปัญหาการเมืองระหว่างประเทศอันเนื่องมาจากการแข่งขันผลประโยชน์ของมหาอำนาจตะวันตกในไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง กิจการรถไฟ ทำให้จำเป็นต้องสร้างบุคลากรชาวไทยที่มีความสามารถในกิจการต่าง ๆ อาทิ วิศวกรรถไฟ สำหรับงานบริการอันเป็นส่วนหนึ่งของธุรกิจท่องเที่ยวในกรมรถไฟหลวงฯ ก็มีการสร้างบุคลากรที่มีความชำนาญเพิ่มขึ้นด้วย เช่น บริการอาหารและเครื่องดื่ม แม่บ้าน ฟอคครัว บาร์เทนเดอร์ เป็นต้น

กล่าวโดยสรุปได้ว่าการศึกษาร่องการท่องเที่ยวในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทำให้เข้าใจความเป็นมาของการท่องเที่ยวในประเทศไทยได้ดีขึ้นว่า "ระบบ" อุตสาหกรรมท่องเที่ยวในปัจจุบันสามารถสืบสาวไปได้ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และการท่องเที่ยวในประเทศไทยเกิดขึ้นโดยสอดคล้องกับสภาพสังคม เศรษฐกิจและการเมืองทั้งภายในประเทศและระหว่างประเทศ จนทำให้รัฐบาลตระหนักถึงความสำคัญของการท่องเที่ยวที่มีต่อการสร้างความรู้สึกรักภูมิใจในความเป็นชาติไทย รวมทั้งการแสวงหารายได้ของราษฎรและของประเทศ

¹Robert W. Foran. (1935). *Malayan Symphony*. p. 109.

งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

เท่าที่ได้สำรวจพบว่ามีงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับเรื่องการรักษาสุขภาพและการคมนาคมขนส่งในประเทศไทยช่วงก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวอยู่บ้าง คือ

- ยุติ ตปนียากร. (2521). วัฒนาการของการแพทย์ไทยตั้งแต่สมัยเริ่มต้น จนถึงสิ้นสุด รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. อัดสำเนา.

งานวิจัยฉบับนี้แสดงให้เห็นพัฒนาการของการแพทย์ของไทย ทั้งการแพทย์แผนโบราณและการแพทย์แผนปัจจุบันที่มีอิทธิพลต่อคนไทยตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว บางส่วนของงานวิจัยฉบับนี้ชี้ให้เห็นความสำคัญของการวินิจฉัยและการรักษาโรคของแพทย์แผนปัจจุบันที่แนะนำให้ผู้ป่วยไปเปลี่ยนอากาศเพื่อรักษาสุขภาพ อันเป็นแรงจูงใจสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้คนไทยนิยมเดินทางไปเปลี่ยนอากาศตามบริเวณชานเมืองหรือชายทะเลในเวลาต่อมา

- สมใจ ไพโรจน์ธีระรัชต์. (2517). บทบาทของมหาอำนาจตะวันตกในการสร้างทางรถไฟของประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. อัดสำเนา.

งานวิจัยฉบับนี้กล่าวถึงบทบาทของประเทศมหาอำนาจตะวันตกที่มีต่อการสร้างทางรถไฟในประเทศไทย รวมทั้งสาเหตุและปัจจัยที่ทำให้กิจการรถไฟในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของมหาอำนาจตะวันตก

เนื่องจากงานวิจัยนี้กล่าวถึงความเป็นมาของกิจการรถไฟไทยโดยละเอียด จึงเป็นพื้นฐานที่ใช้พิจารณาความสำคัญของทางรถไฟที่มีต่อการพัฒนากิจกรรมเดินทางท่องเที่ยวในประเทศไทย ซึ่งคล้ายคลึงกับกิจการรถไฟในประเทศตะวันตกที่ทำให้กิจกรรมเดินทางท่องเที่ยวขยายตัวขึ้นอย่างรวดเร็ว

สำหรับงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยว นั้น มีแต่ผู้สนใจศึกษาวิจัยเรื่องการท่องเที่ยวและผลกระทบที่เกิดจากการท่องเที่ยวในขณะนั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อรัฐบาลประสบความสำเร็จจากการรณรงค์ปีท่องเที่ยวไทย พ.ศ. 2530 (Visit Thailand Year 1987) เป็นต้นมา ส่วนใหญ่เป็นวิทยานิพนธ์ระดับบัณฑิตศึกษาของภาควิชาวางแผนภาคและเมือง คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ที่ศึกษาเรื่องการใช้ที่ดินเพื่อวางแผนการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวในจังหวัดต่าง ๆ ซึ่งเป็นประโยชน์สำหรับการแก้ไขปัญหาของแหล่งท่องเที่ยวในขณะนั้น

ส่วนการศึกษาในเชิงประวัติศาสตร์ยังไม่อยู่ในความสนใจของผู้ศึกษาประวัติศาสตร์สังคมและประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย ดังนั้น จึงยังไม่มีงานวิจัยที่พิจารณาภาพรวมของการท่องเที่ยวในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์ไทย ทั้งที่มีการวางพื้นฐานเรื่องธุรกิจท่องเที่ยวและมีการตระหนักถึงความสำคัญของการท่องเที่ยวมาแล้วตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงเป็นเหตุให้ผู้วิจัยสนใจศึกษาเรื่องการท่องเที่ยวในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2453-2468) -

ความมุ่งหมายของการค้นคว้า ✓

1. ศึกษาปัจจัยที่ทำให้เกิดการท่องเที่ยวแบบตะวันตกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2453-2468)
2. ศึกษาการดำเนินงานที่เกี่ยวข้องเนื่องกับการท่องเที่ยวในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2453-2468)
3. ศึกษาผลของการดำเนินงานที่เกี่ยวข้องเนื่องกับการท่องเที่ยวในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2453-2468)

ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า ✓

1. ทำให้ทราบเหตุผลที่ทำให้เกิดการท่องเที่ยวแบบตะวันตกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2453-2468)
2. ทำให้ทราบวิธีดำเนินงานที่เกี่ยวข้องเนื่องกับการท่องเที่ยวในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2453-2468)
3. ทำให้ทราบผลของการดำเนินงานที่เกี่ยวข้องเนื่องกับการท่องเที่ยวในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2453-2468)
4. ผลของการศึกษาสามารถนำไปใช้ประโยชน์ในการเรียนการสอนวิชาที่เกี่ยวข้องกับอุตสาหกรรมท่องเที่ยว และเป็นพื้นฐานในการทำวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยวในประเทศไทยได้
5. เป็นการสร้างองค์ความรู้เรื่องประวัติศาสตร์การท่องเที่ยวของไทย ซึ่งเป็นประวัติศาสตร์สังคมที่ยังขาดแคลนผู้ศึกษาอยู่

ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า ✓

งานวิจัยนี้มุ่งศึกษาค้นคว้าเรื่องการท่องเที่ยวในประเทศไทยรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2453-2468) ซึ่งเป็นสมัยแรกที่รัฐบาลได้ตระหนักถึงความสำคัญของการท่องเที่ยวที่มีต่อการแก้ไขปัญหาทางเศรษฐกิจและสังคมในขณะนั้น โดยเน้นเฉพาะการดำเนินงานที่ริเริ่มและวางแผนโดยรัฐบาล คือ การทำงานของกรมรถไฟหลวงแห่งกรุงสยามและโครงการจัดงานแสดงนิทรรศการนานาชาติ "สยามรัฐพิพิธภัณฑ์" พ.ศ. 2463

วิธีการดำเนินการศึกษาค้นคว้า

การศึกษาวิจัยเรื่องนี้ใช้วิธีทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) โดยมีกรอบการพิจารณาในเชิงอุตสาหกรรมท่องเที่ยว (Travel Industry) ใช้การวิเคราะห์ข้อมูลทางด้านเอกสาร (Documentary Research) และเสนอรายงานแบบพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Description) โดยอาศัยเอกสารชั้นต้น อาทิ เอกสารการประชุมเสนาบดีสภา เอกสารโต้ตอบของ กระทรวงพาณิชย์และคมนาคม เอกสารส่วนพระองค์ของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ประกอบกับข้อมูลจากเอกสารชั้นรอง ได้แก่ หนังสือภาษาไทยและภาษาต่างประเทศ วิทยานิพนธ์ ปริญญานิพนธ์ และบทความต่าง ๆ

แหล่งที่มาของข้อมูล ✓

1. เอกสารกองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ 6 และ 7 ที่เกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจ เช่น การจัดงานแสดงนิทรรศการสยามรัฐพิพิธภัณฑ์และการดำเนินงานของกรมรถไฟหลวงฯ ภายใต้การบัญชาการของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน จากหอจดหมายเหตุแห่งชาติ

2. หนังสือและเอกสารต่าง ๆ ที่ให้ข้อมูลเกี่ยวกับสภาพเศรษฐกิจและสังคมไทยในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว จากหอสมุดแห่งชาติ สำนักหอสมุด มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย สำนักหอสมุด มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ศูนย์เอกสารประเทศไทย เช่น

2.1 หนังสือ บันทึก เอกสารส่วนตัวของคนไทยร่วมสมัย ที่กล่าวถึงประโยชน์ของการเดินทาง การบอกเล่าประสบการณ์การเดินทาง เช่น หนังสือชุด เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ

2.2 หนังสือที่เขียนโดยชาวต่างประเทศ และบันทึกของนักเดินทางชาวต่างประเทศที่อาศัยอยู่ในประเทศไทยในช่วงเวลาที่ศึกษา

2.3 บทประพันธ์และนวนิยายที่แต่งโดยบุคคลร่วมสมัย ซึ่งสะท้อนภาพของการเดินทางไปพักผ่อนและพักผ่อนสุขภาพ

3. หนังสือภาษาไทยและภาษาต่างประเทศที่อธิบายความหมายของอุตสาหกรรมท่องเที่ยวและประวัติการเดินทางท่องเที่ยวในโลก งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับประวัติอุตสาหกรรมท่องเที่ยว จากห้องสมุดของการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย และสำนักหอสมุดและศูนย์สารสนเทศ มหาวิทยาลัยรังสิต

บทที่ 1

ความเข้าใจเรื่องการท่องเที่ยวในประเทศไทย ก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

“การท่องเที่ยว” เป็นคำนามที่ตรงกับศัพท์ภาษาอังกฤษหลายคำ ที่รู้จักกันทั่วไป คือ คำว่า “tour” และ “tourism” ซึ่ง Webster’s Third New International Dictionary ให้คำจำกัดความที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมท่องเที่ยวไว้ดังนี้

tour หมายถึง การเดินทางของบุคคลหนึ่งที่กลับมายังจุดเริ่มต้น และ การเดินทางเป็นวงรอบ ที่มักจะเป็นการเดินทางเพื่อทำธุรกิจ เพื่อความสุขสำราญหรือเพื่อการศึกษา ซึ่งได้วางแผนเส้นทางการเดินทางไว้ล่วงหน้า และมีการไปเยือนสถานที่ต่าง ๆ หลายแห่ง¹

ส่วนคำว่า tourism มี 2 ความหมาย คือ การเดินทางท่องเที่ยวเป็นวงรอบเพื่อพักผ่อนหย่อนใจ และการให้คำแนะนำหรือการจัดการกับนักท่องเที่ยวในฐานะที่เป็นธุรกิจหรือหน่วยงานของรัฐ ได้แก่ การจัดหาเส้นทางท่องเที่ยว คำแนะนำและสถานที่พักแรมสำหรับนักท่องเที่ยว อันเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่เกี่ยวข้องกับนักท่องเที่ยวและขึ้นอยู่กับนักท่องเที่ยวเป็นสำคัญ²

คำจำกัดความของการท่องเที่ยวนี้แสดงให้เห็นความสัมพันธ์ของคน 2 กลุ่มที่มีปฏิสัมพันธ์กัน คือ นักท่องเที่ยวกับผู้ประกอบธุรกิจการท่องเที่ยวและรัฐบาล ซึ่งต่างฝ่ายเน้นความสำคัญของการท่องเที่ยวต่างกัน กล่าวคือ การท่องเที่ยวมีความหมายทางสังคมสำหรับนักท่องเที่ยวและมีความสำคัญทางเศรษฐกิจสำหรับผู้ประกอบการและรัฐบาล

ธุรกิจท่องเที่ยวเกิดขึ้นและพัฒนาในสังคมตะวันตกก่อนที่คนไทยจะเริ่มประกอบธุรกิจท่องเที่ยวในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงจำเป็นต้องกล่าวถึงความหมายและองค์ประกอบของการท่องเที่ยวที่ใช้อยู่ในปัจจุบันเพื่อแสดงให้เห็นภาพรวมของ “การท่องเที่ยว” ก่อนที่จะกล่าวถึงความเป็นมาและพัฒนาการของการท่องเที่ยวในสังคมตะวันตก รวมทั้งการท่องเที่ยวของคนไทยก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อแสดงให้เห็นพัฒนาการทางสังคมและเศรษฐกิจที่ทำให้ระบบอุตสาหกรรมท่องเที่ยวปรากฏชัดเจนในประเทศไทยตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

¹Webster’s Third New International Dictionary. (1981). p. 2416. [tour (1) a journey in which one returns to the starting points ; a circular trip usually for business, pleasure or education during which various places are visited and for which an itinerary is often planned.]

²Ibid. p. 2417. [tourism 1. the practice of touring : travelling for recreation.
2. the guidance or management of tourists as a business or governmental function : provision of itineraries, guidance, and accommodations for tourists : the economic activities associated with and dependent upon tourists]

1.1 ความหมายและองค์ประกอบของการท่องเที่ยว

1.1.1 ความหมาย

“การท่องเที่ยว” เป็นคำที่มีความหมายหลายมิติขึ้นอยู่กับมุมมองที่ต่างกันของผู้ที่เกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยว สารานุกรมไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน ให้ความหมายของคำว่า “การท่องเที่ยว” ว่าเป็น

การเดินทางจากภูมิลำเนาที่อยู่อาศัยตามปกติของแต่ละบุคคลไปยังท้องถิ่นอื่นเป็นการชั่วคราว มิใช่เป็นไปเพื่อประกอบอาชีพหารายได้ แต่เพื่อพักผ่อนหย่อนใจ เพื่อได้รับความรู้และความบันเทิง จากการชมศิลปวัฒนธรรม ประวัติศาสตร์ ขนบธรรมเนียมประเพณี ชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชน ในท้องถิ่น สภาพความงามตามธรรมชาติ ตลอดจนผลงานและสิ่งก่อสร้างที่เกิดขึ้นด้วยฝีมือมนุษย์

นอกจากนั้น การเดินทางเพื่อสุขภาพอนามัย เช่น การเดินทางไปรักษาโรคภัยไข้เจ็บ การเดินทางพักผ่อนเพื่อฟื้นฟูสุขภาพ หลังจากการเจ็บไข้ได้ป่วย การเดินทางเพื่อศึกษาหาความรู้ การเดินทางไปประกอบกิจทางศาสนา การเดินทางไปเพื่อการกีฬา เช่น เดินทางไปดูกีฬาหรือเล่นกีฬา การเดินทางไปประกอบกิจกรรมทางธุรกิจ การเดินทางไปเยี่ยมญาติ การเดินทางไปประกอบการกิจต่าง ๆ และการเดินทางไปประชุมหรือสัมมนา การเดินทางเหล่านี้ ในเชิงวิชาการทางด้านการท่องเที่ยว ก็รวมนับเป็นการท่องเที่ยวด้วย ...¹

ความหมายนี้เป็นทัศนะของผู้ที่ “ต้องการ” ท่องเที่ยว ซึ่งให้ความสำคัญกับกิจกรรมทางสังคมของแต่ละบุคคล และสะท้อนให้เห็นการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่เกิดขึ้นที่ละน้อยจนทำให้การท่องเที่ยวกลายเป็นกิจกรรมหนึ่งในวิถีชีวิตของผู้คน อย่างไรก็ตาม สำหรับผู้ประกอบการในธุรกิจและรัฐบาลนั้น คำว่า “การท่องเที่ยว” มีความหมายที่แตกต่างกันไปดังนี้

✍ การท่องเที่ยวนับเป็นอุตสาหกรรมประเภทหนึ่ง ที่มีขอบเขตกว้างขวางมาก ทั้งนี้ เพราะมีธุรกิจต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยวหลายประการ คือ ธุรกิจโรงแรม การขนส่ง บริษัทนำเที่ยว กิจการด้านบันเทิงเรีงรมย์ ภัตตาคาร การจัดทำและจำหน่ายของที่ระลึก และสินค้าพื้นเมือง เป็นต้น การท่องเที่ยวนำมาซึ่งรายได้ที่เป็นเงินตราต่างประเทศ เนื่องจากการที่นักท่องเที่ยวชาวต่างประเทศนำเงินเข้ามาใช้จ่ายเพื่อซื้อสินค้าและบริการที่ผลิตได้ภายในประเทศ ซึ่งมีผลเหมือนกับการส่งสินค้านั้นไปจำหน่ายในต่างประเทศ ...²

จะเห็นได้ว่าสำหรับผู้ประกอบการธุรกิจท่องเที่ยวและรัฐบาลแล้ว การท่องเที่ยวมีความสำคัญทางเศรษฐกิจเพราะเป็น “เครือข่ายธุรกิจที่เกี่ยวข้องเนื่องกับการเดินทางของบุคคลหรือกลุ่มบุคคล ตลอดจนความร่วมมือกันของหน่วยงานต่าง ๆ ที่พยายามชักจูงให้บุคคลและกลุ่มบุคคลนั้น ประทับใจ พึงพอใจ และต้องการ

¹ พลโทเฉลิมชัย จารุวัตร. (2517). “ท่องเที่ยว,” ใน สารานุกรมไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน. เล่มที่ 13 หน้า 8422-8423.

² แหล่งเดิม. หน้า 8424.

เดินทางกลับไปเยือนพื้นที่ท่องเที่ยวนั้นให้บ่อยครั้งที่สุด เพื่อสร้างอาชีพและรายได้ให้คนในท้องถิ่นอันมีผลถึงรายได้ประชาชาติของประเทศ"¹

1.2.2 องค์ประกอบ

การท่องเที่ยวมีองค์ประกอบสำคัญ 3 ประการ คือ คน แหล่งท่องเที่ยวและการจัดการ²

1.2.2.1 คนที่เกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยว มีอยู่ 4 กลุ่ม ได้แก่ นักท่องเที่ยว ผู้ประกอบการในธุรกิจท่องเที่ยว รัฐบาลและชุมชนเจ้าของพื้นที่ท่องเที่ยว คนแต่ละกลุ่มมีส่วนเกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยวดังต่อไปนี้

✓ นักท่องเที่ยวแสวงหาประสบการณ์และความพอใจทั้งทางร่างกายและจิตใจจากกิจกรรมท่องเที่ยวจะเดินทางเมื่อมีเวลาว่างและเมื่อรับภาระค่าใช้จ่ายเพื่อการท่องเที่ยวได้ จึงวางแผนการท่องเที่ยวไว้ล่วงหน้าโดยเตรียมเก็บเงินจำนวนหนึ่งเพื่อซื้อสินค้าและบริการที่พึงพอใจในแหล่งท่องเที่ยวที่เลือกสรร เพราะอาจไม่มีโอกาสเดินทางไปเยือนสถานที่นั้นอีกเป็นครั้งที่สอง ความต้องการและความสามารถในการใช้จ่ายเงินของนักท่องเที่ยวนี้อาจมีผลต่อการเลือกแหล่งท่องเที่ยว การเลือกวิธีเดินทางไปยังแหล่งท่องเที่ยว การทำกิจกรรมระหว่างการเดินทาง และคุณภาพของสิ่งอำนวยความสะดวกต่าง ๆ (เช่น ที่พัก อาหาร เครื่องดื่ม การเข้าชมสถานที่ต่าง ๆ) นักท่องเที่ยวเป็นกลุ่มคนที่มีความสำคัญที่สุดสำหรับ "การท่องเที่ยว" เพราะเป็นเจ้าของเงินที่ทำให้เกิดการหมุนเวียนเงินสดในแหล่งท่องเที่ยวต่าง ๆ

✓ ผู้ประกอบการในธุรกิจท่องเที่ยว ได้แก่ บริษัทนำเที่ยว สายการบิน รถไฟ โรงแรม ภัตตาคาร แหล่งบันเทิง คาสิโน สวนสนุก พิพิธภัณฑ์ โรงละคร เป็นต้น เป็นผู้เห็นโอกาสที่จะได้รับผลประโยชน์จากการจัดหาสินค้าและบริการตามความปรารถนาของนักท่องเที่ยว จึงดำเนินงานร่วมกับรัฐบาลและชุมชนในท้องถิ่นเพื่อหาทางเชิญชวนนักท่องเที่ยวให้เดินทางเข้ามาเยือนพื้นที่ของตน เช่น เจ้าของโรงแรมลพบุรีอินน์ จังหวัดลพบุรี เป็นผู้นำในการจัดงานประจำปีเลี้ยงโต๊ะจีนลิงเพื่อให้อาหารลิงที่มีอยู่มากบริเวณศาลพระกาฬและเป็นเอกลักษณ์หนึ่งของจังหวัดลพบุรี ความคิดริเริ่มนี้ได้รับการสนับสนุนจากหน่วยงานต่าง ๆ ในจังหวัดลพบุรีและการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย จึงทำให้ "การเลี้ยงโต๊ะจีนลิงที่ลพบุรี" เป็นปรากฏการณ์ทางการท่องเที่ยวที่ได้รับความสนใจจากนักท่องเที่ยวทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ เป็นต้น

✓ รัฐบาล รัฐบาลทั้งในส่วนกลางและส่วนท้องถิ่นตระหนักดีว่าการท่องเที่ยวทำให้เกิดความมั่งคั่งในพื้นที่รับผิดชอบ เพราะชาวบ้านและธุรกิจมีรายได้จากการท่องเที่ยวซึ่งมีมูลค่าสูงกว่ารายได้ที่เกิดขึ้นจริงหรือเรียกว่าผลทวีคูณของรายได้³ เพราะเมื่อผู้มีรายได้จากการท่องเที่ยวนำเงินมาใช้จ่ายเงิน เงินจำนวนนั้นจะกลายเป็นรายได้ของคนกลุ่มอื่นอีกทอดหนึ่ง และจะเกิดการใช้จ่ายเงินในลักษณะดังกล่าวได้ต่อไปอีกหลายรอบ นอกจากนั้น การท่องเที่ยวทำให้เกิดการกระจายรายได้อย่างทั่วถึงกว่าอุตสาหกรรมอื่นเพราะประกอบด้วยธุรกิจหลายประเภทที่ต้องการคนทำงานทุกระดับ ราษฎรในท้องถิ่นจึงมีรายได้จากการทำธุรกิจ

¹ Robert W. Mc Intosh & Charles R. Goeldner. (1995). *Tourism: Principles, Practice, Philosophies*. p. 4.

² *Ibid.* p. 10-11.

³ *Ibid.* p. 279-284.

ส่วนตัวและการรับจ้างในธุรกิจที่เกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยว ทำให้รัฐบาลได้รับภาษีอากรและค่าธรรมเนียมจากการใช้จ่ายเงินของนักท่องเที่ยวทั้งโดยตรงและโดยอ้อมผ่านการดำเนินงานของธุรกิจต่าง ๆ รัฐบาลจึงสร้างสาธารณูปโภคเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตของราษฎรและเพื่ออำนวยความสะดวกแก่นักท่องเที่ยวได้ โดยใช้งบประมาณที่ได้รับการจัดสรรและรายได้ในท้องถิ่น ยิ่งไปกว่านั้น การที่นักท่องเที่ยวนำเงินตราต่างประเทศเข้ามาแลกเป็นเงินตราไทยเพื่อใช้จ่ายในระหว่างที่ท่องเที่ยวทำให้รัฐบาลมีรายได้เป็นเงินตราต่างประเทศโดยตรงจัดเป็นรายได้จากการส่งออกสินค้าและบริการ รัฐบาลจึงให้ความสำคัญกับรายได้จากการท่องเที่ยวและมีบทบาทในการกำหนดนโยบายการท่องเที่ยวของประเทศ เช่น รัฐบาลไทยประกาศให้ พ.ศ. 2541 และ 2542 เป็นปีท่องเที่ยวไทย (Amazing Thailand Years 1998-1999) เนื่องในโอกาสที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมีพระชนมายุครบ 72 พรรษา และมีการเฉลิมฉลองตลอดทั้งสองปีเป็นต้น

/ ชุมชนเจ้าของพื้นที่ท่องเที่ยว คือราษฎรในท้องถิ่นที่เห็นการท่องเที่ยวเป็นโอกาสที่จะทำให้มีชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นเพราะมีงานทำในธุรกิจต่าง ๆ เช่น พนักงานในภัตตาคาร โรงแรมและแหล่งบันเทิง และมีโอกาสสร้างธุรกิจส่วนตัว อาทิ ร้านซักรีด ร้านขายฟิล์มและล้างอัดขยายรูป บริการนัดแผนโบราณ การทำของที่ระลึกจากวัสดุในท้องถิ่น เป็นต้น

รายได้จากการท่องเที่ยวเป็นแรงจูงใจให้ราษฎรในท้องถิ่นพยายามรู้จักและเข้าใจพื้นที่ของตนเพื่อค้นหาเอกลักษณ์ที่ดึงดูดใจนักท่องเที่ยวให้มาเยือนพื้นที่นั้นมากขึ้น จึงมีการสร้างและพัฒนาเอกลักษณ์เฉพาะของท้องถิ่นส่งผลโดยอ้อมให้ราษฎรในชุมชนรู้สึกรักและหวงแหนวัฒนธรรมของบรรพบุรุษ ต้องการรักษาวัฒนธรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่น เช่น ราษฎรในจังหวัดสมุทรสงครามได้อนุรักษ์แบบแผนการทำน้ำตาลแบบดั้งเดิมไว้ แม้ต้องใช้ความประณีตกว่าการทำน้ำตาลจากอ้อย เพราะการเคี่ยวน้ำตาลแบบเดิมทำให้ได้น้ำตาลคุณภาพดีที่นิยมใช้ในการปรุงอาหารหวานคาวของไทย และมีกรรมวิธีเฉพาะที่ได้รับความสนใจจากนักท่องเที่ยวทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศที่เดินทางมาชมกรรมวิธีการเคี่ยวน้ำตาลอยู่เสมอ ทำให้จังหวัดสงครามมีรายได้จากการท่องเที่ยว

1.2.2.2 / แหล่งท่องเที่ยว (Destination) เป็นพื้นที่สำคัญที่สุดสำหรับการท่องเที่ยว เพราะเป็นสถานที่รับนักท่องเที่ยว (Tourist-receiving Area) มีคุณลักษณะสำคัญ 3 ประการ คือ มีสิ่งดึงดูดใจทางการท่องเที่ยว สามารถเดินทางเข้าถึงได้โดยสะดวกและมีสิ่งอำนวยความสะดวกแก่นักท่องเที่ยว

สิ่งดึงดูดใจทางการท่องเที่ยว (Attractions) หรือทรัพยากรทางการท่องเที่ยว เป็นเอกลักษณ์เฉพาะของแหล่งท่องเที่ยวที่ดึงดูดความสนใจของนักท่องเที่ยวให้ตัดสินใจเดินทางออกจากภูมิลำเนาของตน เพื่อไปเยือนสถานที่นั้น ได้แก่ สิ่งที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ อาทิ ภูเขา ถ้ำ น้ำตก หาดทราย ระบบนิเวศต่าง ๆ เช่น น้ำตกในแอ่งอาร่าที่ตั้งอยู่ระหว่างพรมแดนของแคนาดากับสหรัฐอเมริกา เขตพืดปะการัง (The Great Barrier Reef) ที่ชายฝั่งภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศออสเตรเลีย ชายทะเลหัวหินที่มีหาดทรายขาวละเอียดเหยียดเหยียดยาวหลายกิโลเมตรในจังหวัดประจวบคีรีขันธ์ เป็นต้น กับ สิ่งที่มีมนุษย์สร้างขึ้นซึ่งมีมากมายและหลากหลาย อาทิ ศาสนสถาน เช่น นครเมกกะ นครวาติกัน พระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี สถานที่สำคัญทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี เช่น กำแพงเมืองจีน ปิระมิดที่อียิปต์ นครประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา สถาปัตยกรรมทั้งดงาม เช่น วิหารพาร์ธีนอน กรุงเอเธนส์ หอไอเฟล กรุงปารีส พระบรมมหาราชวัง กรุงเทพฯ เป็นต้น

สิ่งดึงดูดใจที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติเป็นทรัพยากรทางการท่องเที่ยวที่อาจหมดคุณค่าได้หากได้รับผลกระทบจากการท่องเที่ยวจนสูญเสียเอกลักษณ์นั้น เช่น ปะการังที่เกาะล้าน จังหวัดชลบุรี ถูกกรบกรวนโดยเรือที่พานักท่องเที่ยวมาคราวละมาก ๆ ทำให้ปะการังถูกทำลาย จนไม่สามารถดึงดูดความ

สนใจของนักท่องเที่ยวได้ เป็นต้น สิ่งดึงดูดใจที่มนุษย์สร้างขึ้นอาจจะสำคัญกว่าในบางครั้ง เมื่อมีการโฆษณาและประชาสัมพันธ์กิจกรรมทางการท่องเที่ยวและแหล่งท่องเที่ยวให้เป็นที่รู้จัก ด้วยเหตุนี้ ผู้ประกอบธุรกิจการท่องเที่ยว รัฐบาลและเจ้าของพื้นที่ท่องเที่ยวจึงต้องร่วมกันสร้างสิ่งดึงดูดใจทางการท่องเที่ยวในรูปแบบต่าง ๆ อาทิ งานเทศกาลประจำปี การจัดแสดงสินค้า การแข่งขันกีฬา การจัดงานประชุมนานาชาติ เพื่อชักจูงให้คนสนใจและเดินทางเข้ามาเยือนสถานที่นั้นจนทำให้เกิดการใช้จ่ายเงินด้วยเหตุผลต่าง ๆ เช่น ซื้อบัตรผ่านประตูเข้าไปชมงาน ซื้ออาหารและเครื่องดื่ม ซื้อสินค้าของที่ระลึกที่เกี่ยวข้องกับงานซื้อของใช้ทั่วไป ซื้อฟิล์มถ่ายรูป พักค้างคืนในที่พักประเภทต่าง ๆ เป็นต้น

ความสามารถในการเข้าถึงแหล่งท่องเที่ยว (Accessibilities) หมายถึง เส้นทางที่เข้าไปในแหล่งท่องเที่ยวรวมทั้งบริการขนส่งสาธารณะที่ทำให้สามารถเดินทางไปยังแหล่งท่องเที่ยวได้ การขนส่งจึงมีส่วนสำคัญอย่างยิ่งต่อการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวที่มีศักยภาพ เพราะบางสถานที่ที่มีเอกลักษณ์น่าสนใจ แต่ไม่เป็นที่รู้จักเพราะการเดินทางขนส่งไม่สะดวก トラバจนกระทั่งมีบริการขนส่งสาธารณะเชื่อมต่อสถานที่นั้นกับชุมชนอื่น จึงมีผู้เดินทางไปเยือนสถานที่นั้นมากขึ้นจนกลายเป็นแหล่งท่องเที่ยวที่มีชื่อเสียงได้ เช่น ชายหาดหัวหิน จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ มีหาดทรายขาวละเอียด เริ่มเป็นที่รู้จักแพร่หลายเมื่อมีการสร้างทางรถไฟสายใต้จากสถานีเพชรบุรีมาถึงสถานีหัวหิน เป็นต้น

สิ่งอำนวยความสะดวกทางการท่องเที่ยว (Amenities) เกิดขึ้นเมื่อมีแหล่งท่องเที่ยวที่น่าสนใจและสามารถเดินทางเข้าถึงได้โดยง่าย ทำให้นักท่องเที่ยวต้องการได้รับบริการอื่น ๆ เพิ่มขึ้น อาทิ ร้านอาหารและเครื่องดื่ม ร้านค้าของที่ระลึก ห้องสุขา ภาชนะรองรับขยะมูลฝอย ข้อมูลทั่วไปของแหล่งท่องเที่ยว โทรศัพท์สาธารณะ สถานที่พักผ่อน บริการซักล้างรถจักรยานบริการสาธารณะอื่น ๆ เป็นต้น สิ่งเหล่านี้เป็นทั้งสิ่งอำนวยความสะดวกทางการท่องเที่ยวทั้งสาธารณูปโภคสำคัญในท้องถิ่น เช่น ถนน ระบบสื่อสาร โทรคมนาคม น้ำประปา ไฟฟ้า ระบบบำบัดน้ำเสีย ระบบกำจัดขยะมูลฝอย โรงพยาบาล ท่าเรือ สนามบิน ฯลฯ บางพื้นที่ที่มีศักยภาพที่จะพัฒนาให้เป็นแหล่งท่องเที่ยว เช่น ชายทะเลหัวหินซึ่งมีหาดทรายขาวละเอียด มีรถไฟเดินทางแวะทุกวันแต่มีเพียงบ้านพักส่วนตัวของชาวกรุงเทพฯ เท่านั้น ต่อมา เมื่อกรมรถไฟหลวงแห่งกรุงสยามเปิดโรงแรมหัวหินเป็นโรงแรมตากอากาศที่ทันสมัยแบบตะวันตกเพื่อให้บริการแก่นักท่องเที่ยวที่มาเที่ยวชายทะเลหัวหินตั้งแต่ พ.ศ. 2465 เป็นต้นมานั้น โรงแรมนี้ได้มีส่วนทำให้หัวหินเป็นเมืองตากอากาศชายทะเลที่มีชื่อเสียงที่สุดในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

1.2.2.3 การจัดการ (Management) ในที่นี้คือ การดำเนินงานเพื่อหารายได้ของธุรกิจที่เกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยว ที่สำคัญ คือ ธุรกิจขนส่ง ธุรกิจอาหารและเครื่องดื่ม ธุรกิจที่พัก ธุรกิจนำเที่ยว และธุรกิจสินค้าที่ระลึก

ธุรกิจขนส่ง ทำหน้าที่ขนส่งผู้โดยสารและสินค้าไปยังปลายทางที่ตกลงไว้ภายในเวลาที่กำหนด มีความสำคัญต่อการท่องเที่ยวโดยตรงเพราะทำให้เกิดการเดินทาง เช่น การบริการที่นั่งบนรถไฟ รถโดยสาร เรือสำราญ เครื่องบิน บริการให้เช่ารถ เรือหรือเครื่องบินทั้งลำในเวลาที่ต้องการโดยมีค่าบริการตามอัตราที่กำหนด เป็นธุรกิจที่มีขนาดใหญ่ที่สุดในบรรดาอุตสาหกรรมท่องเที่ยวทั้งหมด

ธุรกิจอาหารและเครื่องดื่ม เกิดขึ้นต่อเนื่องจากธุรกิจขนส่ง เมื่อนักท่องเที่ยวไม่ได้จัดหาเสบียงไปรับประทานระหว่างการเดินทาง ธุรกิจนี้มีหน้าที่จัดหาอาหารและเครื่องดื่ม ฯลฯ บริการแก่ชาวเมืองและนักท่องเที่ยวตามความเหมาะสม

ธุรกิจที่พัก ให้บริการที่นอนพักค้างคืน จึงต้องจัดหาห้องพัก รวมทั้งเครื่องใช้ที่จำเป็นและเหมาะสมตามอัตราค่าบริการที่เรียกเก็บ เช่น ที่นอน หมอน ผ้าห่ม ผ้าเช็ดตัว สบู่ ฯลฯ ในบางกรณีมีการจัดเตรียมบริการที่จำเป็นอื่น ๆ อาทิ ภัตตาคาร แหล่งบันเทิง ห้องออกกำลังกาย สระว่ายน้ำ การส่งอาหารเพื่อให้บริการในห้องพัก (Room Service) บริการซักรีดและซักแห้ง เป็นต้น

ธุรกิจนำเที่ยว ทำหน้าที่เป็นตัวกลางประสานงานการติดต่อระหว่างบริการทางการท่องเที่ยวอื่น ๆ เช่น การขนส่ง ที่พัก ภัตตาคาร แหล่งท่องเที่ยว จัดทำรายการนำเที่ยวสำเร็จรูป (Package Tour) ที่คิดค่าบริการแบบเหมาจ่ายเสนอขายแก่นักท่องเที่ยว โดยสัญญาจะพาไปเที่ยวชมสถานที่ต่าง ๆ และมีวัตถุประสงค์เป็นผู้บรรยายให้ความรู้ระหว่างทาง นอกจากนี้ ยังทำหน้าที่จัดการสำรองที่นั่งและที่พัก ตามความต้องการของนักท่องเที่ยว รวมทั้งการให้คำปรึกษาด้านการท่องเที่ยว

ธุรกิจสินค้าที่ระลึก เป็นธุรกิจสำคัญที่ทำรายได้ให้ราษฎรในพื้นที่ เพราะนักท่องเที่ยวต้องการเก็บความประทับใจที่ได้รับจากการเดินทางและต้องการถ่ายทอดประสบการณ์ของตนแก่ญาติมิตรของที่ระลึกที่แสดงให้เห็นเอกลักษณ์ของแหล่งท่องเที่ยว นั้นจึงเป็นทั้งสิ่งเตือนใจและของฝากแก่ญาติมิตรสำหรับนักท่องเที่ยว โดยทำหน้าที่ประชาสัมพันธ์แหล่งท่องเที่ยว นั้นไปยังคนกลุ่มอื่น ๆ ที่ไม่เคยมาเยือนสถานที่นั้นด้วย จึงมีการจัดการในส่วนที่เกี่ยวข้องกับสินค้าที่ระลึกหลายประการ เช่น การออกแบบสินค้าที่ระลึกหลากหลายชนิดเพื่อให้ตรงกับความต้องการของนักท่องเที่ยวหลากหลายกลุ่ม การจัดแสดงวิธีทำสินค้าที่ระลึกเพื่อสร้างแรงจูงใจในการซื้อ เช่น การทอผ้าในโรงงานทอผ้าไหม เป็นต้น

“การจัดการ” ของธุรกิจที่รับเงินค่าตอบแทนเพื่ออำนวยความสะดวกแก่นักท่องเที่ยวที่ไม่ต้องการเสียเวลาจัดการเรื่องการเดินทาง ที่พัก อาหารและอื่น ๆ ด้วยตนเอง เป็นกิจการที่คนไทยไม่เคยประกอบการมาก่อนสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวแม้จะมีแหล่งท่องเที่ยวที่มีผู้นิยมเดินทางไปเยือนหลายแห่ง เช่น พระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี พระแท่นดงรัง จังหวัดกาญจนบุรี พระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม ชายทะเลอ่างศิลา จังหวัดชลบุรี สถานที่เหล่านั้นมีเพียงที่พักที่สร้างไว้เพื่อให้ผู้ไปเยือนได้เข้าพักตามกาลอันควรเท่านั้น มิได้สร้างไว้เพื่อหารายได้จากผู้เดินทางไปเยือนสถานที่นั้นแต่อย่างใด ต่างจากสังคมตะวันตกที่มี “การจัดการ” ประกอบธุรกิจการท่องเที่ยวอย่างชัดเจนมาก่อน

1.2 ความเป็นมาและพัฒนาการของการท่องเที่ยวในสังคมตะวันตก¹

ปัจจัยสำคัญที่ทำให้การท่องเที่ยวขยายตัวอย่างมากจนกลายเป็นกิจกรรมของคนส่วนใหญ่ในสังคม และเป็นจุดเริ่มต้นของธุรกิจท่องเที่ยว คือ การนำเครื่องจักรมาใช้ประดิษฐ์พาหนะที่มีประสิทธิภาพสูงหลังจากการปฏิวัติอุตสาหกรรมในพุทธศตวรรษที่ 23 ดังนั้น การปฏิวัติอุตสาหกรรมจึงเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญในพัฒนาการของการท่องเที่ยว เพราะการเดินทางส่วนใหญ่ที่เกิดขึ้นก่อนการปฏิวัติอุตสาหกรรมเป็นเพียงการจาริกแสวงบุญ ส่วนการเดินทางเพื่อแสวงหาความสุขสำราญ เพื่อความรู้ เพื่อพักผ่อนเป็นเพียงกิจกรรมของชนชั้น

¹ เนื้อหาส่วนนี้สรุปย่อจาก Joseph D. Fridgen. (1990). “Chapter 1 Historical Dimension,” ใน *Dimensions of Tourism*. p. 3-30.

สูงเท่านั้น แต่เมื่อมีการใช้เครื่องจักรกับยานพาหนะในช่วงหลังจากการปฏิวัติอุตสาหกรรมทำให้สามารถเดินทางไกลได้เร็วขึ้นและมีค่าใช้จ่ายน้อยลง คนทั่วไปจึงมีโอกาสดำเนินทางเพื่อพักผ่อนหย่อนใจได้

1.2.1 การท่องเที่ยวก่อนการปฏิวัติอุตสาหกรรม

การท่องเที่ยวที่เกิดขึ้นก่อนการปฏิวัติอุตสาหกรรมมีความสำคัญต่อพัฒนาการของอุตสาหกรรมท่องเที่ยวในเวลาต่อมาเพราะแสดงให้เห็นความต้องการทางสังคมของมนุษย์ที่เปลี่ยนแปลงไปตามฐานะทางเศรษฐกิจและความจำเป็นด้านสุขภาพ เริ่มจากการจาริกแสวงบุญในสมัยกลาง จากนั้นมีการเดินทางเพื่อแสวงหาความรู้และความสุขสำราญ หรือแกรนด์ทัวร์ (Grand Tour) และการเดินทางเพื่อรักษาสุขภาพในสมัยฟื้นฟูศิลปวิทยาการของกรีกและโรมัน

สมัยกลางเป็นสมัยของการทำสงครามครูเสดซึ่งเป็นสงครามทางศาสนาระหว่างชาวคริสต์กับชาวมุสลิมเพื่อแย่งชิงดินแดนเยรูซาเล็มอันศักดิ์สิทธิ์ระหว่างพ.ศ. 1638-1834 สงครามนี้สิ้นสุดลงเมื่อคริสตจักรโรมันคาทอลิกกลายเป็นศูนย์กลางอำนาจทั่วทวีปยุโรป คริสตจักรได้ยกเลิกวันหยุดและงานฉลองเทศกาลของชาวโรมันเหลือเพียงวันสำคัญทางคริสตศาสนา การเดินทางในสมัยกลางจึงมีเพียงการสู้รบในสงครามครูเสดและการจาริกแสวงบุญทางศาสนาเท่านั้น

ผู้จาริกแสวงบุญมีวัตถุประสงค์อื่นในการเดินทางด้วยนอกเหนือจากศรัทธาทางศาสนา อาทิ เพื่อรักษาโรคบางชนิด เพื่อการผจญภัย เพื่อแสวงหาความรู้ เส้นทางจาริกแสวงบุญในสมัยกลางมีหลายเส้นทาง เช่น กรุงโรม กรุงเยรูซาเล็ม ระหว่างเส้นทางจาริกแสวงบุญเหล่านี้ ได้มีผู้ให้บริการที่พักและอาหารเพื่ออำนวยความสะดวกแก่ผู้แสวงบุญ มีการทำสินค้าที่ระลึกที่เกี่ยวข้องกับศาสนาจำหน่ายแก่ผู้แสวงบุญ และมีมัคคุเทศก์แนะนำข้อควรปฏิบัติและพิธีกรรมเกี่ยวกับสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ ด้วย

สมัยกลางมีพัฒนาการทางสังคมและเศรษฐกิจเกิดขึ้นเมื่อผู้ประกอบการอาชีพต่าง ๆ เช่น พ่อค้า ช่างฝีมือได้รวมกลุ่มกันกลายเป็นชนชั้นกลางที่มีฐานะทางเศรษฐกิจ ชนชั้นกลางเหล่านี้ต้องการฟื้นฟูศิลปวิทยาของชาวกรีกและโรมัน จึงเกิดการเดินทางเพื่อแสวงหาความรู้และเพื่อแสวงหาความสุขสำราญที่เรียกว่าแกรนด์ทัวร์ (Grand Tour) เมื่อประมาณ พ.ศ. 2043 - 2363 เริ่มจากการเป็นกิจกรรมของลูกผู้ดีชาวอังกฤษเพื่อหาประสบการณ์และเพื่อเรียนรู้อารยธรรมของกรีกโรมัน ภาษาต่างประเทศ วรรณคดี งานศิลปะ ดนตรี วิทยาศาสตร์ รวมทั้งวัฒนธรรมชั้นสูงอื่น ๆ โดยใช้เวลาท่องเที่ยวในต่างประเทศพร้อมกับครูและคนรับใช้ประมาณ 3 ปี เส้นทางที่นิยมใช้เดินทาง คือ การไปประเทศอิตาลี ผ่านเยอรมนีแล้วกลับอังกฤษ และการไปฝรั่งเศสและผ่านเนเธอร์แลนด์กลับอังกฤษ อย่างไรก็ตาม เมื่อมีการทำแผนที่ใหม่และปรับปรุงประสิทธิภาพของพาหนะให้เดินทางไกลได้ปลอดภัยมากขึ้น จึงทำให้การเดินทางเพื่อเที่ยวชมทัศนียภาพอันงดงามกลายเป็นส่วนหนึ่งของแกรนด์ทัวร์ด้วย

แกรนด์ทัวร์เป็นจุดเริ่มต้นของอุตสาหกรรมท่องเที่ยวในสมัยปัจจุบัน เพราะชาวอังกฤษจำนวนมากที่เดินทางไปเยือนภาคพื้นทวีปยุโรปในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 22 ทำให้ธุรกิจการท่องเที่ยวพัฒนามากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ธุรกิจโรงแรม ยิ่งไปกว่านั้น ผู้ที่นิยมการท่องเที่ยวแบบแกรนด์ทัวร์ตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2343 เป็นต้นมาส่วนใหญ่ไม่ใช่ลูกผู้ดีที่เดินทางเพื่อแสวงหาความรู้ แต่เป็นชนชั้นสูงและชนชั้นกลางที่เดินทาง

เพื่อแสวงหาความสุขสำราญจากการชมทัศนียภาพอันงดงาม¹ อย่างไรก็ตาม การเดินทางแบบแกรนด์ทัวร์
เสื่อมความนิยมลงเมื่อเกิดการปฏิวัติฝรั่งเศสและสงครามนโปเลียนในพุทธศตวรรษที่ 23²

นอกจากแกรนด์ทัวร์แล้ว การเดินทางเพื่อรักษาโรคบางชนิดในบริเวณแหล่งน้ำพุแร่ (Spa) และ
ชายทะเล (Seaside) ตามคำแนะนำของแพทย์แผนปัจจุบันก็เริ่มเป็นที่รู้จักในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 22 และ
เป็นที่นิยมอย่างมากในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 23 จนเกิดการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวทั้งสองประเภทนี้เป็น
จำนวนมากในทวีปยุโรป เช่น เมืองสปา (Spa) ในประเทศเบลเยียม เมืองบาเดนบาเดน (Baden Baden) ใน
ประเทศเยอรมนี เป็นเมืองน้ำพุแร่ที่มีผู้นิยมเดินทางไปเยือนเพื่อรักษาสุขภาพ ส่วนเมืองตากอากาศชายทะเล
ที่มีชื่อเสียง คือ เมืองไบรตัน (Brighton) และเมืองมาร์เกต (Margate) ในประเทศอังกฤษ เมื่อการรักษาโรค
เป็นที่นิยมมากขึ้น ผู้เดินทางไปยังแหล่งน้ำพุแร่และชายทะเลจึงมักเป็นผู้ที่มีฐานะและมีชื่อเสียงในวงสังคม
ด้วย ดังนั้น การเดินทางไปยังเมืองน้ำพุแร่และเมืองชายทะเลจึงเป็นไปเพื่อแสวงหาความสุขสำราญ การพัก
ผ่อนในหมู่ญาติมิตรและการทำความรู้จักมิตรใหม่ในวงสังคมด้วยในเวลาต่อมา

*1.2.2 การท่องเที่ยวตั้งแต่สมัยปฏิวัติอุตสาหกรรมเป็นต้นมา

การที่เจมส์ วัตต์สร้างเครื่องจักรไอน้ำขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2312 ทำให้มีการนำเครื่องจักรไอน้ำไปใช้กับ
เรือเดินทะเลแทนการอาศัยกระแสน้ำและแรงลม ต่อมา เมื่อต้องการระบบการขนส่งที่ปลอดภัยสำหรับคนและ
สินค้า ชาวอังกฤษจึงประดิษฐ์รถจักรไอน้ำที่ใช้พลังงานจากถ่านหินเมื่อ พ.ศ. 2356 และได้สร้างรถไฟเพื่อ
ขนส่งผู้โดยสารเป็นครั้งแรกเมื่อประมาณ พ.ศ. 2368 การใช้รถจักรไอน้ำเป็นที่นิยมแพร่หลายในยุโรปและ
อเมริกาตั้งแต่ พ.ศ. 2378 หรือประมาณต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา การปรับ
ปรุงประสิทธิภาพของพาหนะที่ใช้ในการเดินทางขนส่งนี้มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการท่องเที่ยว เพราะสามารถ
ย่นย่อ "เวลา" ที่ใช้ในการเดินทางไกลได้ ทำให้การเดินทางไกลปลอดภัยขึ้นและมีค่าใช้จ่ายลดลง คนทั่วไปจึง
มีโอกาสเดินทางท่องเที่ยวเมื่อไร้มล็ด คุกใช้รถไฟเพื่อให้บริการการเดินทางพักผ่อนหย่อนใจ

โทมัส คุก (Thomas Cook) เป็นชาวอังกฤษผู้ริเริ่มจัดทำรายการนำเที่ยวแบบสำเร็จรูป โดยใช้
รถไฟมาช่วยอำนวยความสะดวกในการเดินทางของสมาชิกสมาคมต่อต้านสิ่งมีนเมา (Temperance Society)
จำนวน 570 คน จากเมืองลัฟโบโร (Loughborough) เพื่อเข้าร่วมการประชุมของสมาคมที่เมืองเลสเตอร์
(Leicester) เมื่อเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2384³

คุก ได้เล็งเห็นความต้องการเดินทางท่องเที่ยวของผู้คน และเห็นความสำคัญของการรถไฟที่มีต่อ
การท่องเที่ยว เมื่อ พ.ศ. 2387 คุกเริ่มจัดนำเที่ยวระยะสั้นในประเทศอังกฤษให้กับคนสามัญทุกเพศทุกวัย
ที่อาจจะไม่เคยมีโอกาสได้ท่องเที่ยวมาก่อน เช่น นักเรียน แม่บ้าน โดยการต่อราคาค่าบริการสำหรับคน
จำนวนมากกับเจ้าของกิจการรถไฟและโรงแรม จนสามารถจัดรายการนำเที่ยวได้ในราคาไม่แพง ธุรกิจของ

¹ Joseph D. Fridgen. (1991). *Dimensions of Tourism*. p. 13. (อ้างอิงจาก John Towner. (1988). "Approaches to Tourism History," in *Annals of Tourism Research*. 15(1) p. 301.)

² Joseph D. Fridgen. (1991). *Dimensions of Tourism*. p. 13.

³ David W. Howell. (1989). *Passport : an Introduction to the Travel and Tourism Industry*. p. 5.

ถูกทำหน้าที่ตัวแทนทางการท่องเที่ยวให้กิจการรถไฟ เรือเดินสมุทร โรงแรมที่พัก โดยการรับสำรองที่นั่งและที่พักให้แก่นักท่องเที่ยวอีกด้วย

คุณพิถีพิถันกับการให้บริการในราคาที่ยุติธรรมมาก เขาจัดพิมพ์ตารางการเดินทางและคู่มือนำเที่ยวเสนอขายแก่บุคคลทั่วไป คุณพยายามช่วยให้ผู้โดยสารจ่ายเงินเพื่อการเดินทางได้ประหยัดที่สุดโดยการจัดทำตั๋วหมุนเวียน (Circular Ticket) ที่ใช้โดยสารรถไฟเสนอขายแก่ผู้ที่สนใจซื้อบริการขนส่งตามรายการนำเที่ยวของเขา เพื่อช่วยให้ผู้โดยสารใช้เงินของตนอย่างคุ้มค่า เพราะกิจการรถไฟในขณะนั้นมีหลายเจ้าของและผู้โดยสารต้องเปลี่ยนรถไฟหลายสายในการท่องเที่ยวแต่ละครั้ง บางบริษัทให้บริการในเส้นทางระยะสั้น บางบริษัทให้บริการในเส้นทางระยะยาว หากซื้อตั๋วโดยสารเองอาจไม่สะดวกเท่าการใช้ตั๋วหมุนเวียนเพราะตั๋วของคุณแต่ละใบใช้โดยสารรถไฟหรือเรือในแต่ละช่วงของเส้นทางและสามารถนำตั๋วที่ยังไม่ได้ใช้มาขอแลกคืนเป็นเงินสดได้ นอกจากนี้ คุณได้เสนอขายคูปองของคุณ (Cook Coupon) เพื่อใช้ซื้ออาหารและบริการที่พักในอัตราลดพิเศษอีกด้วย

คุณเริ่มจัดนำเที่ยวต่างประเทศครั้งแรกเมื่อมีการจัดงานแสดงสินค้านานาชาติที่กรุงปารีส พ.ศ. 2398 (Paris Exhibition of 1855) จากนั้น เขาได้จัดนำเที่ยวประเทศต่าง ๆ ในภาคพื้นทวีปยุโรปจนบริษัทของเขาเป็นที่รู้จักมากขึ้น กิจการของคุณเริ่มขยายไปทางอเมริกาเมื่อบุตรชายของคุณชื่อ จอห์น เมสัน (John Mason) เข้าร่วมธุรกิจด้วย เมื่อ พ.ศ. 2407 ทำให้ธุรกิจของคุณเป็นที่รู้จักในนาม บริษัท โทมัส คูกและบุตร (Thomas Cook & Son)

ต่อมาเมื่อ พ.ศ. 2416 คุณได้เสนอบริการบัตรหมุนเวียน (Circular Notes) โดยการรับเงินสดจากนักท่องเที่ยวแล้วออกบัตรหมุนเวียนให้นักท่องเที่ยวนำติดตัวไปใช้แทนเงินสด นักท่องเที่ยวสามารถนำบัตรหมุนเวียนไปแลกเป็นเงินสดได้จากโรงแรมนับร้อย ๆ แห่งที่ให้บริการร่วมกับคุณ บริการดังกล่าวนี้เป็นที่มาของเช็คเดินทางที่นักท่องเที่ยวนิยมใช้กันมากก่อนที่จะมีการให้บริการบัตรเครดิตในปัจจุบัน

นอกจากการจัดนำเที่ยวทางรถไฟแล้ว เมื่อ พ.ศ. 2418 คุณได้จัดรายการนำเที่ยวทางเรือเป็นเวลา 7 วัน เพื่อชม “พระอาทิตย์เที่ยงคืน” ที่สแกนดิเนเวียด้วย การเดินทางไปยังต่างประเทศหรือเที่ยวรอบโลกบนเรือสำราญขนาดใหญ่เช่นนี้เป็นการท่องเที่ยวที่ได้รับความนิยมมากในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 แม้แต่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งที่ดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร ก็เคยเสด็จนิวัติพระนคร “โดยวิถีรอบพิภพ” มาแล้วเมื่อพ.ศ. 2445¹

การจัดรายการนำเที่ยวของโทมัส คูก โดยใช้รถไฟและเรือเดินสมุทรซึ่งเดินทางไกลได้สะดวกและปลอดภัยมากขึ้น ทำให้คุณได้รับยกย่องว่าเป็นผู้ให้โอกาสแก่ชนชั้นกลางได้เดินทางท่องเที่ยว เพราะกิจกรรมท่องเที่ยวกลายเป็นกิจกรรมของมวลชนแทนที่จะจำกัดอยู่เฉพาะผู้มีฐานะดีเท่านั้น บริการของคุณได้รับความนิยมมากและได้รับการกล่าวขวัญถึงอย่างมาก ทำให้คุณเปิดสำนักงานตัวแทนการท่องเที่ยวของโทมัส คูกและบุตร ได้กว่า 60 แห่งในเมืองสำคัญของโลกเมื่อ พ.ศ. 2423

การดำเนินงานของโทมัส คูก ทำให้เห็นได้ชัดเจนว่ารถไฟทำให้รูปแบบของการท่องเที่ยวที่เคยเป็นกิจกรรมของชนชั้นสูงและใช้เวลายาวนานอย่างแกรนด์ทัวร์ ได้กลายเป็นการท่องเที่ยวของมวลชน (Mass Tourism) ที่ใครก็สามารถเดินทางได้และใช้เวลาท่องเที่ยวเพียง 1 วันหรือมากกว่านั้นตามความพร้อมของนัก

¹ดูรายละเอียดใน พระยาศรีวรวงศ์. (2540). นิวัตพระมหานครโดยวิถีรอบพิภพ พ.ศ. 2445.

ท้องเที่ยวแต่ละคนและแต่ละกลุ่ม การดำเนินงานของคุณจึงเป็นส่วนหนึ่งของพัฒนาการทางการท่องเที่ยวที่เกิดขึ้นต่อเนื่องจากแกรนด์ทัวร์อย่างเห็นได้ชัดและเป็นต้นแบบของการจัดธุรกิจนำเที่ยวในปัจจุบัน

การท่องเที่ยวที่เกิดขึ้นในประเทศไทยมีพัฒนาการคล้ายกับการท่องเที่ยวในสังคมตะวันตกอยู่บ้าง เพราะการจาริกแสวงบุญเป็นการเดินทางของคนส่วนใหญ่ในสังคมไทยมาก่อนที่จะมีการสร้างทางรถไฟทั่วประเทศในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทางรถไฟทำให้กรมรถไฟหลวงแห่งกรุงสยามได้วางรูปแบบของธุรกิจท่องเที่ยวและการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวไว้จนเป็นพื้นฐานสำคัญของอุตสาหกรรมท่องเที่ยวในประเทศไทยในเวลาต่อมา

รวมหัว 10 แล้ว ไปสรุปหน้า 36 12 ข ตีไว้แล้ว 10-35 10-107

1.3 การท่องเที่ยวของคนไทยก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

การท่องเที่ยวเป็นกิจกรรมที่มีอยู่แล้วในสังคมไทยก่อนที่จะมีการรับแนวคิดและค่านิยมของตะวันตกมาใช้ แต่ไม่มีการหารายได้จากการท่องเที่ยวมาก่อนเพราะคนไทยมีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่และมีน้ำใจต่อผู้มาเยือน โดยมีวัดเป็นศูนย์กลางของชุมชนทำให้ผู้เดินทางสามารถขอความช่วยเหลือจากพระและชาวบ้านได้ อย่างไรก็ตาม คนไทยทั่วไปไม่เดินทางไกลนอกจากจะจำเป็น เช่น ถูกเกณฑ์ไปรบ ไปสักการะสถานที่สำคัญทางศาสนาเพื่อสร้างสมบุญบารมีตามความเชื่อในท้องถิ่น เป็นต้น เนื่องจากยังไม่มีพาหนะที่มีประสิทธิภาพในการเดินทางเหมือนชาวตะวันตก

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นจุดเปลี่ยนที่สำคัญเกี่ยวกับการท่องเที่ยวในประเทศไทยเช่นเดียวกับที่การปฏิวัติอุตสาหกรรมเป็นจุดเปลี่ยนของการท่องเที่ยวในโลกตะวันตก เพราะการท่องเที่ยวในปัจจุบันเป็นกิจกรรมที่ได้รับอิทธิพลจากวิถีชีวิตของชาวตะวันตก และในรัชสมัยนี้มีชาวตะวันตกเดินทางเข้ามาติดต่อกับประเทศไทยมากขึ้น ทั้งพ่อค้าที่ต้องการทำสนธิสัญญาทางการค้าและมีชนชั้นนายเรืออเมริกันที่เข้ามาเผยแผ่ศาสนาคริสต์นิกายโปรเตสแตนต์พร้อมกับทำงานด้านการแพทย์แผนปัจจุบันควบคู่กัน คนไทยมีโอกาสดูเรือของชาวตะวันตกที่มีประสิทธิภาพสูงกว่าเรือที่คนไทยเคยใช้ และเริ่มประดิษฐ์เรือที่เดินทางไกลได้สะดวกกว่าเดิม นอกจากนั้น การถ่ายทอดความรู้เรื่องวิทยาศาสตร์ธรรมชาติทำให้ชนชั้นสูงของไทยเข้าใจเหตุผลของการไปเปลี่ยนอากาศเพื่อรักษาสุขภาพตามคำแนะนำของแพทย์แผนปัจจุบัน จึงเกิดการเดินทางท่องเที่ยวด้วยเหตุผลอื่นนอกเหนือจากการจาริกแสวงบุญ

¹พาหนะที่ดีกว่าแต่ก่อนได้แก่การที่จมน้ำในเรือ (ช่วง บุนนาค) ประดิษฐ์เรือบริกที่ฝรั่งเรียกว่าเรืออาเรียล ใช้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ประดิษฐ์เรือกำปั่นไฟที่ใช้เดินเรือชายฝั่งได้สะดวกขึ้น ที่สำคัญคือ เรือพระที่นั่งสยามอรสมพลและเรือพระที่นั่งอรรคราชวรเดช ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสหัวเมืองอยู่ตลอดรัชกาล ดู เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. (2504). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4.

1.3.1 การท่องเที่ยวที่มีอยู่ก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

การเดินทางท่องเที่ยวที่มีอยู่ในสังคมไทยก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่ต่างจากการเดินทางโดยทั่วไปที่เกิดขึ้นกับคนกลุ่มอื่น ๆ ในโลก คือ มีวัตถุประสงค์ดังนี้ >

1. การเดินทางเพื่อหาเลี้ยงชีพ มีทั้งการเดินทางในระยะใกล้ ๆ เช่น การหาพืชผักและเนื้อสัตว์เป็นอาหาร การทำอาชีพพรานป่า ชาวประมงที่ออกหาปลาในทะเล เช่น ตำนานเรื่องพระพุทธรูปกล่าวถึงนายพรานป่าชื่อพรานบุญ ที่ไปล่าเนื้อแล้วจึงค้นพบรอยพระพุทธรูป สวรรบุรี¹ และพ่อค้าที่เดินทางไกลไปค้าขายยังต่างประเทศ เช่น คำให้การของพ่อค้าจีนที่นำสินค้าไปขายในเมืองบาห์ลี² เป็นต้น

2. การเดินทางเพื่ออพยพย้ายถิ่นเนื่องจากประสบภัยต่าง ๆ เช่น โรคระบาด เช่น เมื่อแม่น้ำเปลี่ยนทางเดินและเกิดโรคระบาด ทำให้ราษฎรไม่สามารถจะดำรงชีพอยู่ได้ พระเจ้าอยู่หัวจึงอพยพราษฎรมาสร้างเมืองใหม่ขึ้นที่หนองโสน เมื่อพ.ศ. 1826³

สงคราม เช่น เมื่อพม่าล้อมกรุงศรีอยุธยาอยู่นานถึง 7 เดือน ทำให้ราษฎรที่กลัวภัยสงครามพากันเดินทางหลบหนีจากกรุงศรีอยุธยา เพื่อหาที่ตั้งมั่นแห่งใหม่เมื่อ พ.ศ. 2310 ในจำนวนผู้ที่อพยพออกจากกรุงศรีอยุธยา มีทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ เช่น พระยาวชิรปราการ หรือพระยาตาก ซึ่งได้นำออกจากอยุธยาและรวบรวมผู้คนก่อภูบ้านเมืองขึ้นใหม่ ณ กรุงธนบุรี⁴ และบาทหลวงฝรั่งเศส ซึ่งอพยพไปเมืองเขมร ก่อนที่จะเดินทางกลับมายังกรุงธนบุรีเมื่อบ้านเมืองสงบจากสงครามแล้ว⁵ เป็นต้น

3. การเดินทางเพื่อแสวงหาความรู้และเพื่อเผชิญโชค เห็นได้จากตำนาน พงศาวดารและนิทานพื้นบ้าน เช่น พงศาวดารโยนกกล่าวถึงการสาบานร่วมกันของ 3 สหาย คือ พญาเจ้าเมือง พญามังราย และพญารามราชที่ริมน้ำอิง ทั้งสามเป็นศิษย์ของทศปาโมกข์คนเดียวกัน ณ เมืองละโว้⁶ เป็นต้น

4. การเดินทางเพื่อปฏิบัติหน้าที่และภารกิจต่าง ๆ ตามที่ได้รับมอบหมาย เช่น ด้านการทูต คณะทูตไทยเดินทางไปเจริญสัมพันธไมตรีกับพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 ณ กรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช⁷

ด้านการศึกสงคราม ขุนนางและไพร่พลต่าง ๆ ถูกเกณฑ์ไปปราบชุมนุมต่าง ๆ ในสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี⁸

¹ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 4 (2504). "อธิบายเรื่องพระบาท," ใน ประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด. หน้า 66.

² "คำให้การจีนที่เมืองบาห์ลี," ใน ประชุมพงศาวดารภาค 7. (2507). หน้า 1-51.

³ คำให้การขุนหลวงหาวัด. (2510). หน้า 46-54.

⁴ กรมหลวงนรินทรเทวี. (2516). จดหมายเหตุความทรงจำ. หน้า 1-2.

⁵ มองเซนเยอร์เลอบอง. (2511). ประชุมพงศาวดารภาคที่ 39 (เล่ม 23). หน้า 106-109.

⁶ พระยาประชากิจกรจักร์. (2515). พงศาวดารโยนก. หน้า 248-252.

⁷ ตูรายละเอียดยกจาก "เรื่องโกศปาโมกข์ไปฝรั่งเศส," (2512). ใน ประชุมพงศาวดารภาคที่ 57-60 (เล่ม 31-33).

⁸ ตูรายละเอียดยกใน นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2529). การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี.

ด้านการปกครอง เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (แบน) ถูกส่งไปปกครองเมืองเขมรในรัชสมัย
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก¹

ด้านศาสนา สมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงส่งคณะสมณทูตเดินทางไปประดิษฐานพุทธศาสนา
ลัทธิ “สยามวงศ์” ณ ประเทศลังกา²

5. การเดินทางเพื่อจาริกแสวงบุญ เช่น มหาเถรศรีศรัทธาเดินทางจากกรุงสุโขทัยไป
นมัสการพระพุทธบาทที่ประเทศลังกา³ ชาวสุโขทัยเดินทางมาไหว้พระธาตุ ชาวกรุงศรีอยุธยาเดินทางไปไหว้
พระพุทธบาทสระบุรี⁴ ชาวไทยเชื้อสายจีนในกรุงศรีอยุธยาเดินทางไปไหว้หลวงพ่โต หรือ “ซาปออง” ที่
วัดพนัญเชิง กรุงศรีอยุธยา ผู้นับถือศาสนาอิสลามในสมัยอยุธยาเดินทางไป “ตะเกีย” เป็นต้น

6. การเดินทางไปเยี่ยมญาติต่างเมือง เช่น นิราศเมืองแกลง ของ สุนทรภู่ กล่าวถึงการเดิน
ทางจากกรุงเทพไปยังเมืองแกลง แลพบชายทะเลฝั่งตะวันออกของอ่าวไทย เพื่อเยี่ยมญาติทางฝ่ายบิดา⁵

7. พระราชพิธีต่าง ๆ ของพระมหากษัตริย์ เช่น การเสด็จออกไปวังข้าง การเสด็จออกไปรับ
ช้างเผือก การเสด็จพระราชดำเนินในการพระราชทานกฐินหลวง ณ พระอารามต่าง ๆ⁶ เป็นต้น

8. พระมหากษัตริย์เสด็จประพาสหัวเมืองต่าง ๆ เพื่อความเพลิดเพลิน พระมหากษัตริย์
แต่ละพระองค์เสด็จประพาสหัวเมืองด้วยเหตุผลต่างกัน เช่น สมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ. 2199-2231)
โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชวังที่เมืองลพบุรีเป็นที่ประทับ ส่วนหนึ่งเป็นเพราะลพบุรีมีช้างชุกชุมจึงเป็นที่เสด็จ
ประพาสเพื่อ “โพนช้าง” คือ เสด็จขึ้นทรงคอช้างเที่ยวไล่คล้องช้างเถื่อนเหมือนกับหมอช้างสามัญแทนที่จะทรง
จับอย่าง “วังช้าง” คือ อำนาจการให้ข้าราชการบริพารล้อมจับ⁷ นอกจากนี้ พระราชวังที่เมืองลพบุรียังเป็นสถานที่
ที่ทรงปลอดภัยจากการแย่งชิงราชสมบัติในกรุงศรีอยุธยาอีกด้วย⁸ ส่วนพระเจ้าบรมโกศ (พ.ศ. 2275 - 2301)
นั้น “ลางทีพระองค์ก็เสด็จไปชมตำนานที่บางอ้อ ทั้งพระนครหลวงก็เสด็จไป ซึ่งเสด็จลงเรือพระที่นั่งครุฑ
แล้วไปชมทะเล ออกไปจนถึงปากน้ำพระประแดง ชมทะเล ทราบ ทั้งมีกรวดสีต่าง ๆ อันงาม แล้วก็เสด็จกลับ
มากรุง ฯ ...”⁹

¹เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. (2526). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1.

หน้า 42-43.

²คำให้การชาวกรุงเก่า. (2510). หน้า 381-383.

³ดูรายละเอียดใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2504). “อธิบายเรื่องพระบาท,” ใน
ประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด.

⁴แหล่งเดิม.

⁵สุนทรภู่. (2519). “นิราศเมืองแกลง,” ใน ชีวิตและงานของสุนทรภู่. หน้า 103-107.

⁶พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2521). พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 192.

⁷สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2516). “นิทานเรื่อง 20 เรื่องจับช้าง (ภาคต้น),” ใน
นิทานโบราณคดี. หน้า 426.

⁸ดูรายละเอียดใน นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2523). การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์.

⁹คำให้การขุนหลวงหาวัด. (2510). หน้า 388 - 389.

เห็นได้ว่าการท่องเที่ยวของคนไทยก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นกิจกรรมของคน 2 กลุ่มที่มีรายละเอียดแตกต่างกัน ได้แก่ พระมหากษัตริย์ซึ่งเป็นผู้บริหารประเทศ เดินทางเพื่อเหตุผลทางการปกครอง ศาสนาและแสวงหาความสำราญ กับราษฎรซึ่งเป็นชาวชนบทที่มีความผูกพันกับเครือญาติและอยู่ใต้การปกครองระบบอุปถัมภ์ มีคติความเชื่อและค่านิยมที่ยึดมั่นกับศาสนา จึงเดินทางเพื่อจาริกแสวงบุญเป็นการสั่งสมบุญบารมีและเพื่อกิจกรรมของครอบครัวและชุมชน พื้นฐานในการดำเนินชีวิตของคนไทยในอดีตไม่เอื้อต่อการเดินทางท่องเที่ยวมากไปกว่าการเยี่ยมญาติและการจาริกแสวงบุญ

สังคมไทยเป็นสังคมเกษตร ดังนั้น คนไทยส่วนใหญ่จึงเป็นชาวนาที่มีความผูกพันอยู่กับที่ดิน น้ำ การเพาะปลูก การทำนาเป็นงานหนักที่มีตารางการทำงานแน่นอนตลอดทั้งปี ตั้งแต่การเตรียมดิน เพาะกล้า ปักดำหรือหว่านข้าว รอให้ข้าวขึ้นต้น ตั้งท้อง ออกรวงและสุก ระหว่างนั้นมีการประกอบพิธีเพื่อความอุดมสมบูรณ์ เช่น การทำขวัญข้าว การขอฝน เพื่อให้ได้ผลผลิตที่ดี และร่วมกันลงแขกเกี่ยวข้าวเมื่อข้าวสุก การเดินทางอาจเป็นกิจกรรมที่เกิดขึ้นได้หลังฤดูเก็บเกี่ยว เพื่อเยี่ยมเยือนญาติมิตรต่างเมือง หรือไปร่วมงานสำคัญของครอบครัว เช่น งานบวช งานแต่งงาน งานทำขวัญเดือน งานศพ โดยมีญาติมิตรคอยรับรองและพาไปเยือนสถานที่สำคัญในท้องถิ่น การเดินทางไปต่างเมืองเพื่อแสวงหาความสุขสำราญเป็นสำคัญไม่ใช่กิจกรรมของคนไทยก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จะมีก็เพียงการเดินทางเพื่อสักการะศาสนสถานสำคัญที่ราษฎรในท้องถิ่นนั้นเลื่อมใสศรัทธาเท่านั้น

ศาสนาพุทธเป็นรากฐานของสังคมไทย ดังนั้น ค่านิยมและขนบธรรมเนียมประเพณีของคนไทยจึงสัมพันธ์กับความเชื่อทางพุทธศาสนา เช่น การไปรักษาศีลที่วัดทุกวันพระ คือ วันขึ้น 8 ค่ำ 15 ค่ำ และวันแรม 8 ค่ำ 14 ค่ำ การทำบุญในวันสำคัญที่เกี่ยวข้องกับพุทธประวัติ คือ วันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 3 (วันมาฆบูชา) วันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 6 (วันวิสาขบูชา) วันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 8 (วันอาสาฬหบูชา) วันแรม 1 ค่ำ เดือน 8 (วันเข้าพรรษา) วันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 11 (วันออกพรรษา) มีการตักบาตรเทโวโรหณะ และเริ่มเทศกาลทอดกฐิน วันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 12 เป็นวันสุดท้ายของเทศกาลกฐิน เป็นต้น งานบุญที่มีอยู่เกือบตลอดทั้งปี และสอดคล้องกับการทำนาจึงไม่เอื้อให้เกิดการท่องเที่ยวเพื่อเหตุผลอื่นนอกจากการไปนมัสการศาสนสถานสำคัญตามความเชื่อในท้องถิ่น เช่น รอยพระพุทธรบาท พระธาตุประจำปีเกิด เป็นต้น

การเดินทางไปสักการะศาสนสถานสำคัญสะท้อนให้เห็นอิทธิพลพุทธศาสนา นิยายหินยานที่ฝังรากลึกในดินแดนต่าง ๆ ทั่วประเทศไทย สำหรับราษฎรแล้วการไป “ไหว้พระบาท” หรือ “ไหว้พระธาตุ” เป็นการสร้างบุญเพื่อความเป็นสิริมงคลและชีวิตที่ดีกว่าในวันข้างหน้า ขณะเดียวกัน การไป “ไหว้พระธาตุ” ได้แสดงให้เห็นความสัมพันธ์ของคนในเมืองต่าง ๆ อีกด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ชาวล้านนาที่นิยมเดินทางไปไหว้พระธาตุประจำปีเกิดทุกวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 6 เช่น คนปืชวดเดินทางไปไหว้พระธาตุจอมทองที่เมืองเชียงใหม่ คนปืฉลูเดินทางไปไหว้พระธาตุลำปางหลวงที่เมืองลำปาง คนปืขาลเดินทางไปไหว้พระธาตุช่อแฮที่เมืองแพร่ คนปืมะเมียเดินทางไปไหว้พระธาตุเขวตากองที่เมืองย่างกุ้ง จึงแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ของคนในเขตล้านนาและพม่า เป็นต้น¹ ส่วนการเดินทางไปไหว้พระพุทธรบาทที่เมืองสระบุรีของคนสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์ตอนต้นแสดงให้เห็นอิทธิพลของพุทธศาสนา หินยานลังกาวงศ์ที่ทำให้เกิดงานประเพณีนมัสการ

¹ ดูรายละเอียดเรื่องการไปไหว้พระธาตุของคนไทยใน ศรีศักร วัลลิโภดม. (2538). ความหมายของพระบรมธาตุในอารยธรรมของสยามประเทศ.

พระพุทธรูปบูชาสระบุรี ทุกวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 3 และวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 4¹ อันตรงกับวันมาฆบูชาซึ่งเป็นวันสำคัญทางพุทธศาสนา นอกจากนั้น แรงจูงใจที่สำคัญประการหนึ่งซึ่งทำให้ความนิยมเดินทางไป “ไหว้พระบาท” ยังคงอยู่ไม่เสื่อมคลาย คือ ความเชื่อที่ว่าถ้ามีโอกาสไปนมัสการพระพุทธรูปได้ถึง 7 ครั้งในชีวิตนี้ เมื่อตายไปจะไม่ตกนรก²

นอกจากการทำนาและงานบุญทางศาสนาจะไม่เอื้อให้เกิดการเดินทางไกลนอกจากการจาริกแสวงบุญแล้ว อุปสรรคสำคัญอีกประการหนึ่งคือการควบคุมกำลังไพร่พลและการจัดระเบียบในสังคมไทยที่เรียกว่าระบบไพร่ เพราะราษฎรเป็นไพร่ในสังกัดของมูลนายและต้องถูกเกณฑ์แรงงาน จึงไม่อยู่ในฐานะที่จะเดินทางไกลได้ตามชอบใจนอกจากจะถูกเรียกเกณฑ์ อาทิ ไปรบ ตามเสด็จเจ้านายไปไหว้พระพุทธรูป เนื่องจากราษฎรเป็นกำลังสำคัญที่สร้างความมั่นคงและมั่นคงแก่บ้านเมือง มูลนายที่เป็นพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางก็มีธรรมเนียมข้อปฏิบัติห้ามเดินทางไปต่างถิ่นเช่นกัน จึงไม่สามารถเดินทางออกนอกอาณาเขตโดยไม่ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาต³ เพื่อการป้องกันการรวมกลุ่มส่อสมกำลังผู้คนของผู้มีอำนาจที่อาจร่วมกันวางแผนแย่งชิงราชสมบัติได้ อย่างไรก็ตาม ข้อจำกัดนี้ผ่อนคลายลงมากในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เห็นได้ชัดว่าการท่องเที่ยวของคนไทยโดยทั่วไปก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้แก่ การเดินทางเพื่อจาริกแสวงบุญและศาสนสถานที่ชาวกรุงเทพฯ นิยมเดินทางไปสักการะมากที่สุด คือ พระพุทธรูป เมืองสระบุรี

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายคติความเชื่อในการบูชาพระพุทธรูปว่าเป็นคติของลังกา เพราะตำนานมหาวงศ์ของลังการะบุว่าพระพุทธเจ้าได้เสด็จไปสั่งสอนชาวลังกา และทรงเหยียบรอยพระพุทธรูปประดิษฐานไว้บนยอดเขาให้บูชาต่างพระองค์ ต่อมา เมื่อคนไทยนับถือพุทธศาสนา ลัทธิลังกาวงศ์ จึงรับความเชื่อว่าพระพุทธเจ้าได้ประทับรอยพระพุทธรูปไว้เพื่อให้เป็นที่สักการบูชา 5 แห่ง มาด้วย ได้แก่ “ที่เขาสุวรรณมาลิกแห่ง ๑ ที่เขาสุวรรณบรรพตแห่ง ๑ ที่เขาสุมนะกุฏแห่ง ๑ ที่เมืองโยนกบุรีแห่ง ๑ ที่หาดในลำน้ำนันทนทีแห่ง ๑ ...”⁴ และถือว่ารอยพระพุทธรูปเป็นบริภคเจดีย์อย่างหนึ่ง

รอยพระพุทธรูป คือ การสร้างวัตถุบูชาแทนองค์พระพุทธเจ้า ที่แสดงให้เห็นอิทธิพลของพุทธศาสนาในประเทศไทย หลักฐานเกี่ยวกับการสร้างรอยพระพุทธรูปจำนวนมากปรากฏชัดเจนในสมัยสุโขทัย เช่น พระมหาธรรมราชาลิไทสร้างรอยพระพุทธรูปไว้บนเขานางทอง เมืองกำแพงเพชร เป็นต้น ต่อมา สมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมแห่งกรุงศรีอยุธยา (พ.ศ. 2153 - 2171) มีพระสงฆ์ไทยชุดหนึ่งเพื่อสักการะรอยพระพุทธรูปที่เขาสุมนะกุฏ ประเทศศรีลังกา ได้ทราบว่าเขาสุวรรณบรรพตอยู่ในเขตประเทศไทยจึงนำความมากราบบังคมทูลให้ทรงทราบ ในที่สุดได้สืบทราบร่องรอยจากพรานป่าชาวเมืองสระบุรี ชื่อพรานบุญ

¹ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. (2504). “อธิบายเรื่องพระบาท,” ใน *ประชุมพระนิพนธ์* เบ็ดเตล็ด. หน้า 65-67.

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2527). *พระราชนิพนธ์ไกลบ้าน เล่ม 2*. หน้า 718.

³ อนุมานจาก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2521). *พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. หน้า 37.

⁴ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. (2504). *เล่มเดิม*. หน้า 64.

ว่า “ครั้งหนึ่งไปไล่เนื้อในป่าที่ริมเชิงเขา ยิ่งถูกเนื้อเจ็บล่ำบากหนีขึ้นบนไหล่เขานั้น เห็นมีรอยอยู่ในศิลา เหมือนรูปเท้าคนขนาดยาวสักศอกเศษแลมีน้ำขังอยู่ในนั้น ก็สำคัญว่าเนื้อคงหายขาดแผลเพราะกินน้ำนั้น จึงตักเอามาลองทาตัวดู กลากเคลื่อนที่เป็นอยู่ช้านานก็หายหมด ...”¹

สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมได้เสด็จไปทอดพระเนตรรอยในศิลาที่สระบุรี เมื่อทรงแนพระทัยว่าเป็นรอยพระพุทธรบาทบนเขาสุวรรณบรรพตจริง จึงโปรดฯ ให้สร้างมณฑปครอบรอยพระพุทธรบาทเป็นมหาเจดีย์สถาน เรียกกันว่าเมืองพระพุทธรบาท และเกิดเทศกาลบูชาพระพุทธรบาท ทุกวันเพ็ญขึ้น 15 ค่ำ เดือน 3 และ เดือน 4² พระมหากษัตริย์ของไทยตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมเป็นต้นมา ได้ทรงทำนุบำรุงและสร้างสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ จำนวนมาก ณ พระพุทธรบาท เพื่อเป็นพุทธรูชา เพื่อพักผ่อนหย่อนใจ และเพื่ออำนวยความสะดวกแก่ผู้ที่เดินทางไปไหว้พระพุทธรบาท เช่น พระเจ้าปราสาททองโปรดฯ ให้แต่งธารทองแดงเป็นที่เสด็จประพาสและสร้างตำหนักธารเกษมเพื่อเป็นที่ประทับเวลาเสด็จไปนมัสการพระพุทธรบาท รวมทั้งโปรดฯ ให้ขุดบ่อน้ำทำศาลารายริมถนนทางขึ้นพระพุทธรบาทให้ราษฎรได้อาศัยดื่มดื่บกระหาย เป็นต้น³

เห็นได้ชัดเจนว่าการ “ไปไหว้พระบาท” เป็นการท่องเที่ยวของคนไทยที่มีมาก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และคล้อยคลึงกับการเดินทางเพื่อจาริกแสวงบุญในสมัยกลางซึ่งเป็นพัฒนาการของการท่องเที่ยวในระยะแรกของสังคมตะวันตกก่อนการปฏิวัติอุตสาหกรรม เพียงแต่คนไทยไม่ได้หารายได้จากการจาริกแสวงบุญอย่างเป็นระบบเหมือนชาวยุโรปเท่านั้น อย่างไรก็ตาม การท่องเที่ยวในประเทศไทยมีพัฒนาการคล้ายกับการท่องเที่ยวในสังคมตะวันตกมากขึ้นตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับประเทศอังกฤษ เมื่อ พ.ศ. 2398

1.3.2 การท่องเที่ยวตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

การท่องเที่ยวที่มีอยู่ในประเทศไทยตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวแสดงให้เห็นว่าคนไทยเริ่มต้องการเดินทางท่องเที่ยวเพื่อเหตุผลอื่นนอกเหนือจากการเดินทางเพื่อจาริกแสวงบุญ ผู้ปกครอง ผู้มีทรัพย์สินและผู้มีความรู้ต้องการเดินทางท่องเที่ยวทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ ในฐานะที่เป็น “นักท่องเที่ยว” เพื่อประโยชน์ด้านสุขภาพ เพื่อความรู้และเพื่อแสวงหาความสุขสำราญ แต่ยังไม่มียุคไทยประกอบการในธุรกิจที่เกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยวอย่างเป็นระบบเหมือนในประเทศตะวันตก การท่องเที่ยวที่ปรากฏในสังคมไทยระยะนี้ ได้แก่ การจาริกแสวงบุญ การเปลี่ยนอากาศ การเที่ยวเตร่และการตากอากาศ

¹ สมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2504). “อธิบายเรื่องพระบาท,” ใน *ประชุมพระนิพนธ์* เบ็ดเตล็ด. หน้า 65-66.

² แหล่งเดิม. หน้า 67.

³ แหล่งเดิม. หน้า 61-76.

1.3.2.1 การจาริกแสวงบุญ

การจาริกแสวงบุญเป็นกิจกรรมของคนส่วนใหญ่ในสังคมไทย ศาสนสถานที่คนกรุงเทพฯ นิยมเดินทางไปเยือน ได้แก่ พระพุทธบาท เมืองสระบุรี พระปฐมเจดีย์ เมืองนครปฐมและพระแท่นดงรัง เมืองกาญจนบุรี

พระพุทธบาท เมืองสระบุรีเป็นสถานที่ที่ได้รับความนิยมมากที่สุด ประเพณีบูชาพระพุทธบาท กลางเดือน 3 และกลางเดือน 4 ยังคงมีผู้ปฏิบัติสืบทอดกันมาตั้งแต่สมัยของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมจนถึง กรุงรัตนโกสินทร์ ดังจะเห็นได้จาก นิราศพระบาท ของสุนทรภู่ ที่แต่งขึ้นเมื่อปลาย พ.ศ. 2350 คราวที่ตาม เสด็จพระองค์เจ้าปฐมวงศ์ ซึ่งทรงผนวชอยู่ที่วัดระฆังโฆสิตารามขึ้นไปนมัสการพระพุทธบาทเมื่อวันเพ็ญ ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 3 (วันที่ 8 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2350)¹

การเดินทาง "ไปไหว้พระบาท" มิใช่การจาริกแสวงบุญเพื่อสร้างสมบุญบารมีเพียงอย่างเดียว เพราะผู้เดินทางจะได้รับความเพลิดเพลินจากธรรมชาติอันแปลกตาระหว่างการเดินทาง และบริเวณเขา สุวรรณบรรพตมีสถานที่งดงามน่าเที่ยวชมอีกหลายแห่ง อาทิ เขาโพธิลังกา ถ้ำประทุนคีรี น้ำตกธารเกษม การ "ไปไหว้พระบาท" จึงเป็นการเดินทางเพื่อความสุขสำราญจากการชมความงามตามธรรมชาติ การ พักผ่อนหย่อนใจและการพบปะกันของหนุ่มสาว ดังที่สุนทรภู่ได้พรรณนาถึงสถานที่ท่องเที่ยวในบริเวณ ใกล้เคียงกับพระพุทธบาท รวมทั้งกิจกรรมของหนุ่มสาวไว้ว่า

๐ มาถึงเชิงคีรีที่มีถ้ำ ไม้รวกรอบขอบเขาลำเนาเนิน อันชื่อถ้ำแต่บุราณเรียก สำคัญปากคูหาศาลามี เที่ยวชมห้องปล่องหินเป็นพู่ห้อย พอเทียบดับลับแลไม่เห็นคน เสียงร้องกรีดหวีดก้องในห้องถ้ำ ใครกอดแม่แปรกอกแตกตาย ครั้นออกจากคูหาเห็นหน้าเพื่อน บ้างถูกเล็บเจ็บแขนเป็นริ้วยาว ๐ ถึงถ้ำหนึ่งชื่อถ้ำกัณทรนั้น คูหาที่เห็นหน้ากัณทรลง พาดพะองจึงจะลงไปเล่นได้ เสียงโกล้งก้างก้องกึ่งไม่ถึงดิน ... ๐ คำขนานธารเกษมก็สมชื่อ เมื่อใช้บนเล่นชลธารา ประดับด้วยก้อนแก้วปัทมราช	ศิลาจำเริญมแห่งนเป็นแผ่นผืน พิสเพลินพฤษภาบรรดามี สำเหนียกถ้ำประทุนคีรีศรี ชวนสตรีเข้าถ้ำทั้งหกคน มีน้ำย่อยหยาดหยดอย่างเม็ดฝน ผู้หญิงปนเดินปะปะทะชาย ชายขยำหยอกแย่งผู้หญิงหวาย ใครปาดป้ายด้วยดินหม้อเหมือนแมวคราว มันมอมเปื้อนแปลกหน้าก็ฮาฉาว ก็ให้กราวกรูกรียวไปเที่ยวดง ฯ สะพรั่งพรรณพฤกษาป่าระหง เป็นเว้งวงลึกแลตลอดริม เป็นแหวนใหญ่ลงโยนด้วยก้อนหิน กว่าจะสิ้นเสียงผาเป็นชานาน สนุกคือเรื่องอิเหนาเสนาหา อันเรื่องว่ากับเราเห็นก็เช่นกัน สดสะอาดทาเขี้ยวก็เขี้ยวขัน
--	--

¹ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (2519). ชีวิตและงานของสุนทรภู่. หน้า 10-11.

มัจฉาว่ายรายเรียงมาเคียงกัน	แล้วมีพรรณบุปผาก็น่าชม
หล่นลงกลาดตาเงาเกลือกกลางน้ำ	ถึงใจซ้าก็ค่อยชื่นอารมณ์สม
ทั้งหญิงชายชิงชวนกันเก็บชม	แสนภิรมย์เบิกบานสำราญเรียง
แต่หนุ่มสาวคราวเรานี้บ่ร้อย	ลงเล่นลอยกลางธารประสานเสียง
ล้วนจับคู่ชู้ชายชมาย้ายเมียง	ที่คู่ใครใครเคียงประคองกัน ¹

หน้าเทศกาล “ไหว้พระบาท” มีผู้คนเดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธรูปจำนวนมาก จึงเป็นโอกาสให้ชาวบ้านในบริเวณใกล้เคียงนำเอาผลิตผลจากป่ามาขายเป็นสินค้าของที่ระลึก เช่น ขนเม่นที่ใช้สอยโรคมหรือเป็นปืนปักผม สมุนไพรต่าง ๆ ที่เป็นยารักษาโรค ดังที่คำพรรณนาของสุนทรภู่ต่อไปนี้

...	
เขม้นเม่นว่าจะเดินไปหินดาษ	ลัดตลาดแลตลอดคนส้าง
เห็นขนเม่นพี่ยังหมายเสียดายนาง	เจ้าเคยสางสอยเส้นกระเด็นราย
สารพันกันภัยลูกนาคพด	เครื่องโอสถชาวป่าเขามาขาย
ลักจั่นวัลย์เปรียงแก่นปรูลาย	เป็นยาหายโรคภัยที่ในตัว
หัวล้านลูกละเบียดดูเสียนหน้า	ลูกขี้ข่าอะไรล้านประจานหัว
ใครล้านจ้องนครเจียมเสียมตัว	มันสิบหัวสิบเบียดออกเรียทาง ²

ต่อมา เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชสมบัติแล้ว โปรดเกล้าฯ ให้ปฏิสังขรณ์มณฑลพระพุทธรูปและสร้างพระตำหนักในบริเวณพระราชวังเก่าที่ท้ายพิภูลซึ่งเป็นที่ร้างว่างอยู่³ ผู้ที่นิยมเดินทางไป “ไหว้พระบาท” มากที่สุดเป็น “ผู้หญิง” ดังจะเห็นได้จากพระราชหัตถเลขาที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีไปถึงกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส เมื่อปีชวด พ.ศ. 2409 ว่า

พิเคราะห์ถึงใจผู้หญิงแทบทุกหนทุกแห่งทั้งแก่ทั้งสาวมักร้านอยู่ในที่จะใคร่ไปพระพุทธรูป มีผิวก็ส่ำออยผิว มีบิดามารดาก็อ้อยอิ่งวิงวอนให้พาไปพระพุทธรูปนั้นเป็นปรกติ จนเป็นลัทธิติดตำราเล่าเป็นนิยายเยาะกันสืบมา ว่าเจ้าบ่าวไปนอนหออยู่สามคืนแล้ว เขาส่งตัวเจ้าสาว ๆ ไปอายนังกัมหน้าอยู่ เจ้าบ่าวจึงปราไสว่าปีนี้แม่จะไปพระบาทฤๅไม่นะจ๊ะ ซึ่งปราไสเรื่องพระบาทขึ้นก่อนก็เพราะว่ารู้ผู้หญิงนั้นคั่นอยู่ในอยากที่จะไปพระบาทยิ่งนัก ... ก็ในพระบรมมหาราชวังนั้น เป็นธรรมดาได้เคยเห็นมาแต่เล็กคุ่มใหญ่ เจ้าข้างในน่าเดือน ๓ เดือน ๔ มีคนบางพวกจัดการจะไปพระบาท ฤๅกลับมาจากพระบาท เอาส่วนบุญมาให้ แล้วก็ร้องให้ทุกปีว่าตัวฉันนี้เกิดมามีกรรมตั้งใจจะขึ้นพระบาทไปทำบุญก็ไม่ได้ไป เมื่อไรจะสิ้นกรรมเล่า ก็เมื่อไรเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ก็พากันว่าทั้งแก่ทั้งสาวว่าคราวนี้

¹ สุนทรภู่. (2519). “นิราศพระบาท,” ใน *ชีวิตและงานของสุนทรภู่*. หน้า 138-145.

² แหล่งเดิม. หน้า 142.

³ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2507). *ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 25 (เล่ม 14)*. หน้า

ฉันสิ้นกรรมแล้ว ฉันจะจัดสิ่งของไว้ เดือน ๓ จะขึ้นไปพระบาท ไปทำบุญให้เต็มศรัทธา ...¹

ส่วนพระปฐมเจดีย์นั้น เป็นโบราณสถานที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งที่ยังทรงพระผนวชเป็นวชิรญาณภิกขุได้เสด็จธุดงค์ไปพบเข้า ทรงเห็นว่าเป็นเจดีย์ที่สร้างมาแต่โบราณจึงทำเรื่องกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวให้บูรณะปฏิสังขรณ์ แต่การคงค้างอยู่ในรัชกาลนั้นต่อมาเมื่อเสด็จขึ้นครองราชสมบัติแล้ว จึงโปรดเกล้าฯ ให้ปฏิสังขรณ์องค์พระปฐมเจดีย์ เชื่อกันว่าเป็นเจดีย์องค์แรกที่สร้างในประเทศไทยและมีพระบรมสารีริกธาตุบรรจุอยู่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จไปควบคุมการก่อสร้างด้วยพระองค์เองเป็นครั้งคราว และโปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองเจดีย์บูชาเพื่ออำนวยความสะดวกแก่การเดินทางไปนมัสการพระปฐมเจดีย์ด้วย² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีพระราชกระแสเกี่ยวกับพระปฐมเจดีย์ดังนี้

พระปฐมเจดีย์เป็นของมีพยานหลายสิ่ง ที่ควรเห็นว่าเป็นของสร้างช้านานแต่โบราณไม่มีต่ำกว่าพันปีลงมา เป็นอันขาด มีที่เทียบเคียงไว้หลายอย่าง ... ควรจะเชื่อเลื่อมใสวาทินี้เป็นที่บรรจุพระบรมธาตุของพระพุทธเจ้าบ้างเป็นแน่แท้ ด้วยเวลาที่สร้างนั้น ไม่ช้านานกว่าเวลาที่พระพุทธเจ้าเสด็จปรินิพพานมากนัก เพียง ๒๐๐ ปีเศษ ผู้ที่ศรัทธาเลื่อมใสคงจะรักษาพระบรมธาตุไว้ได้จนถึงได้บรรจุพระเจดีย์องค์นี้ เพราะพระเจดีย์องค์นี้มีใช้เล็กน้อย คงจะมีสิ่งสำคัญอะไรที่บรรจุแล้วจึงได้สร้างเป็นแน่ ... ที่พระปฐมเจดีย์ก็มีปาฏิหาริย์หลายสิ่งหลายอย่างเหมือนกัน มีรัศมีสว่างเป็นดวงบ้าง สว่างไปทั้งองค์บ้าง ในเวลาที่ทูลกระหม่อมเสด็จอยู่ ตัวเราก็อยุที่นั่นได้เห็นบ้างก็มี ...³

ส่วนพระแท่นดงรังเป็นสังเวชนียสถานที่คนไทยสร้างขึ้นเพื่อระลึกถึงพระพุทธเจ้า เมื่อพบว่ามีสถานที่ซึ่งมีภูมิประเทศคล้ายคลึงกับเรื่องราวในพุทธประวัติ ตอนที่พระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพาน ดังข้อความที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชนิพนธ์ไว้ว่า

ในเรื่องพระแท่นดงรังนี้ ตามถ้อยคำของผู้ที่เชื่อถือเล่าว่าเป็นเมืองกุสินารา ป่าไม้รังของมัลลกะษัตริย์ที่พระพุทธเจ้าเสด็จมาปรินิพพาน มีที่ถวายพระเพลิง ที่บ้านพระโอษฐ์ และอะไร ๆ ไปต่าง ๆ ... แต่คุณวิเศษของพระแท่นนี้ มีเหมือนกับพูดกับเด็กก็ไม่ต้องอธิบาย ... เพราะสิ่งใด ๆ ก็ดี เป็นเครื่องที่จะเตือนใจจะนำใจให้ระลึกถึงพระพุทธคุณได้ สิ่งนั้นก็ควรเป็นที่บูชาทุกอย่าง เพราะเราไม่ได้ถือตามความปาฏิหาริย์ศักดิ์สิทธิ์ของสิ่งใด ๆ ว่าเป็นพระพุทธเจ้าแท้ไม่แท้ หรือสืบมาแต่พระพุทธเจ้าแท้ไม่แท้ ... พระแท่นดงรังนี้เล่าเป็นเจดีย์สถานอัน ๑ ซึ่งควรจะส่งใจระลึกถึงพระพุทธเจ้าที่เสด็จ

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2521). พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 194-195.

²สมเด็จพระพุทธเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2507). ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 25 (เล่ม 14). หน้า 312.

³พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2504). เสด็จประพาสไทรโยค. หน้า 47-48.

ปริณิพพานในเมืองกุสินารา ที่ป่าร้างของมัลลกะกษัตริย์ ก็เหมือนหนึ่งได้นมัสการในที่นั้นเหมือนกัน ...¹

ส่วนที่เรียกว่า “พระแท่นดงรัง” นั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงอธิบายว่าหมายถึง “ปลายของเทือกศิลาที่เขาเนินยื่นออกมา ก่อผนังทับ คงเป็นศิลาเป็นแท่งสูงข้างหนึ่ง ต่ำข้างหนึ่ง ข้างสูงนั้นวัดได้ศอกคืบ ยังมีสูงขึ้นไปอีกเหมือนหนึ่งเป็นหมอน กว้างสักคืบเศษ สูงคืบ ๑ ข้างปลายสูง ๑๖ นิ้ว ยาว ๑๑ ศอกคืบ ข้างบนกว้าง ๔ ศอกเศษ ข้างล่าง ๓ ศอกเศษ เป็นพื้นครุฑระอยู่ แต่เจ้าของปิดทองทำป็นเป็นบัวรองไว้ ...”² ประดิษฐานอยู่ในวิหารที่ก่อครอบไว้ด้วยศรัทธาของราษฎรและพระสงฆ์ เพื่อเป็นสถานที่ระลึกถึงเมืองกุสินาราที่เสด็จดับขันธปริณิพพานของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เนื่องจากลักษณะภูมิประเทศของจังหวัดกาญจนบุรีอันมีเทือกเขาอยู่เป็นจำนวนมาก ดังนั้น แท่นหินที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติอยู่ในพื้นที่นั้น รวมทั้งป่าไม้ร้าง ทำให้พุทธศาสนิกที่ระลึกถึงสังเวชนียสถานในชมพูทวีป จึงผูกเรื่องให้เข้ากันโดยจำลองเหตุการณ์เมื่อพระมหากัสสปเดินทางมานมัสการพระพุทธองค์ และเป็นผู้จุดไฟถวายพระเพลิง ณ เขาถวายพระเพลิงที่อยู่ในบริเวณใกล้เคียง³ เป็นต้น

นอกจากการเดินทางเพื่อจาริกแสวงบุญแล้ว ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา ได้มีการเดินทางด้วยเหตุผลอื่น ๆ ด้วย

1.3.2.2 การเปลี่ยนอากาศ

การเปลี่ยนอากาศเป็นการเดินทางเพื่อสุขภาพที่เกิดขึ้นเมื่อมิชชันนารีโปรเตสแตนต์เดินทางเข้ามาเผยแผ่ศาสนาในกรุงเทพฯ ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องจากมิชชันนารีไม่คุ้นกับอากาศร้อนชื้นในกรุงเทพฯ รวมทั้งสภาพที่อยู่อาศัยที่แออัดและแฉะ จึงมักจะป่วยไข้และมักจะเดินทางไปที่ “เปลี่ยนอากาศ” (change the weather)⁴ ในบริเวณที่มีอากาศโปร่งโล่งสบาย เช่น เดินทางตามลำน้ำไปยังชายทะเลตะวันออกของอ่าวไทย เป็นต้น

คำศัพท์ “เปลี่ยนอากาศ” นี้เกี่ยวข้องกับแพทย์แผนปัจจุบันที่เริ่มมีความสำคัญกับคนไทย เมื่อมีผู้ตระหนักว่าแต่ละคนสามารถยืดอายุของตนให้ยาวนานได้ ถ้าปฏิบัติตามคำแนะนำของมิชชันนารี ผู้นำเอาระบบการแพทย์แผนปัจจุบันเข้ามาเผยแผ่ในประเทศไทยพร้อมกับศาสนาคริสต์ นิกายโปรเตสแตนต์

การไป “เปลี่ยนอากาศ” นี้เป็นการทั้งพักผ่อนสุขภาพของผู้เจ็บไข้ และการพักผ่อนจากหน้าที่การงานที่ทำประจำอยู่ ความเข้าใจนี้มีอยู่ในกลุ่มเจ้านายและขุนนางในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์เมื่อ พ.ศ. 2427 ที่ “กราบถวายบังคมลาไปเที่ยวรับอากาศใหม่ในเวลาซึ่งเกิดโรคภัยแห่งร่างกายรบกวน ...”⁵ โดยเสด็จออกประพาสหัวเมือง

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2504). *เสด็จประพาสไทรโยค*. หน้า 46-50.

² แหล่งเดิม. หน้า 43-45.

³ แหล่งเดิม.

⁴ ดี. บี. บรัดเล. (2508). *ประชุมพงศาวดารภาคที่ 31 (เล่มที่ 18)*. หน้า 19.

⁵ สมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์. (2514). “คำอธิบายในการแต่งหนังสือ,” ใน *ชีววิวัฒน์*.

ปักซี่ได้ด้วยเรือกลไฟหลวงชื่อสุริยมณฑลเป็นเวลา 25 วัน สมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ได้กราบบังคมทูลถึงเหตุผลในการ “เปลี่ยนอากาศ” ของพระองค์ไว้ว่า

ธรรมดาเกิดมาเป็นคนทำกรงาน มีธรรมเนียมอยู่หลายประเทศ ซึ่งเกิดมีแก่คนโดยมากที่เห็นว่าการเที่ยวเปลี่ยนอากาศเปลี่ยนที่ และพักผ่อนการงานหยุดการที่ทำเป็นคราว ๆ นั้น เป็นเครื่องซึ่งจะบำรุงร่างกายให้เจริญและแข็งแรงขึ้น เพื่อว่าเมื่อได้พักแล้วและกลับมาจับทำการงานของตนต่อไปอีกคงจะแข็งแรงได้กรงานมากกว่าที่จะตรากตรำ ทำความเหนื่อยช้อยู่โดยที่มีได้พักผ่อนนั้น บางทีก็จะทำให้ประโยชน์ที่เกิดขึ้นโดยเร็วโดยพลัน ดีกว่าไม่ได้พักผ่อน เมื่อก่อนที่ข้าพระพุทธเจ้าจะกราบถวายบังคมลาไปนั้น ตัวข้าพระพุทธเจ้าก็ไม่ใคร่จะมีความสบายอยู่แล้ว รับประทานอาหารน้อยและนอนไม่ใคร่หลับ เป็นต้น ทำให้กำลังที่จะรับราชการอ่อนเปลี้ยไป เพราะในระหว่าง 6-7 เดือนนี้แล้ว ข้าพระพุทธเจ้าทำการเต็มตำแหน่งมิได้ออกจากกรุงเทพเลย จึงได้คิดระงับร่างกายหาความสุขใส่ตัวให้สบายกายสบายจิตเสียคราวหนึ่ง ...¹

การไปเปลี่ยนอากาศนั้นเป็นการเดินทางเพื่อแสวงหาวิธีรักษาสุขภาพให้ดีขึ้นตามคำแนะนำของแพทย์ อาจจะเดินทางไปยังสถานที่ที่มีอากาศดีใกล้กรุงเทพ เช่น คลองเตย ไปชายทะเล เช่น ปากน้ำ อ่างศิลา ไปรับอากาศบนภูเขา เช่น พระนครคีรี เมืองเพชรบุรี ดอยขุนตาน จังหวัดลำปาง ไปต่างประเทศ เช่น ปีนัง สิงคโปร์ บัตตาเวีย ยุโรป เป็นต้น

นอกจากพระบรมวงศานุวงศ์แล้ว ขุนนางชั้นผู้ใหญ่ก็เดินทางไปเปลี่ยนอากาศเช่นกัน อาทิ พระยาไชยยศสมบัติข้าราชการกระทรวงพระคลังมหาสมบัติที่มีโรคประจำตัวเกี่ยวกับหลอดลมและรักษาโรคกับแพทย์แผนปัจจุบัน จึงต้องเดินทางไปเปลี่ยนอากาศเพราะ “หมอฝรั่งเขาบอกว่าอากาศในกรุงเทพฯ ในฤดูร้อน ร้อนจัดเกินไปไม่เหมาะกับโรคของพ่อ ดังนั้น ทุก ๆ ปี พ่อจึงไปเปลี่ยนอากาศราวปีละครั้ง ครั้งละ 3 สัปดาห์ บางปีก็ถึงหนึ่งเดือน ที่อ่างศิลาบ้าง ที่เกาะสีชังบ้าง ...”² การเปลี่ยนอากาศเป็นสิ่งที่ผู้ป่วยจำเป็นต้องปฏิบัติตามเพื่อรักษาสุขภาพและชีวิตให้ยืนยาวต่อไป มิใช่การเดินทางเพื่อความสนุกสนาน ดังที่บุตรของพระยาไชยยศสมบัติ อธิบายว่า “พ่อไปเปลี่ยนอากาศ ไม่ใช่ตากอากาศอย่างที่นิยมกัน ...”³

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 2 เมื่อ พ.ศ. 2450 ก็เป็นการปฏิบัติตามคำแนะนำของของแพทย์ประจำพระองค์เช่นกัน ดังที่สมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงอธิบายถึงเหตุผลของการเสด็จพระราชดำเนิน “ไกลบ้าน” ไว้ดังนี้

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรารถนามีพระอาการประชวร ไม่ทรงสบายมานานแล้ว เมื่อได้เสด็จไปประพาสแลพักผ่อนตามหัวเมืองก็กลับทรงพระสำราญไปชั่วคราว แต่ครั้งกลับ

¹ สมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์. (2514). “คำอธิบายในการแต่งหนังสือนี้,” ใน ชีววิวัฒน์. หน้า (4)-(5).

² พ.เนตรรังษี(นามแฝง). (2522). เด็กบ้านสวน. หน้า 230.

³ แหล่งเดิม.

ทรงประพาศิพระราชมงคลกรากกราเข้าก็ดี หรือเวลากระทบถูกฤดูแปร ไม่ปรกติก็ดี ก็กลับทรงไม่สบายไปอีก แต่เป็นดังนี้มาหลายคราว ถึงศกนี้ ทรงสังเกตเห็นพระอาการกำเริบขึ้นกว่าแต่ก่อน ดอกเตอร์โบเมอร์ผู้เป็นแพทย์ประจำพระองค์ตรวจพระอาการ ลงเนื้อเห็นสันนิษฐานว่าโกษฐาสภายในพระกายไม่เป็นสม่าเสมอ พระโรคเช่นนั้นไม่ถูกแก้อากาศชั้นในฤดูฝนชุกหรือร้อนจัด เช่นในฤดูคิมหะในสยามประเทศนี้ จึงเรื้อรังรักษาไม่หายได้ ควรจะเสด็จไปแปรสถานไปหาอากาศประกอบแก่การรักษาพระโรคจึงจะหาย ก็แลตำบลที่จะรักษาพระโรคได้เหมาะที่สุดก็มีแต่ในประเทศยุโรป และมีแพทย์ผู้เชี่ยวชาญการรักษาโรคเช่นนั้นที่ประชวรนั้น จึงกราบบังคมทูลฯ แนะนำในหน้าที่ของของแพทย์ ขอให้เสด็จไปรักษาพระองค์ในยุโรป บำรุงพระองค์ให้คืนเป็นปรกติแต่ในเวลาพระโรคยังไม่เจริญกล้า ...¹

การเสด็จพระราชดำเนินประพาศยุโรปในครั้งนี้ เป็นทั้งการ “เปลี่ยนอากาศ” เพื่อรักษาพระวรกายและเพื่อให้ทรงสำราญพระราชหฤทัยด้วย นับว่าต่างจากการเสด็จประพาศยุโรปในคราวแรกเพื่อแก้ไขปัญหาคือมหาอำนาจอังกฤษและฝรั่งเศสเข้าแทรกแซงกิจการภายในของไทย จึงทรงมีลายพระราชหัตถเลขาเล่าถึงประสบการณ์ที่น่าสนใจระหว่างการเสด็จพระราชดำเนินเป็นระยะ ๆ ดังจะกล่าวต่อไปในหัวข้อ 1.3.3.3 เรื่องระบบการท่องเที่ยวแบบตะวันตก

1.3.2.3 การเที่ยวเตร่

คำว่า “เที่ยว” หรือ “เที่ยวเตร่” เป็นการเดินทางเพื่อพักผ่อน แสวงหาความสุขสำราญและความรู้ เป็นคำศัพท์ที่ปรากฏอยู่ในงานพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ และ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชานุภาพ

คำว่า “เที่ยว” ปรากฏในพระนิพนธ์ “เที่ยวเดินทางในเขตรสยาม” ที่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ “ได้ทรงแต่งไว้แต่ยังทรงพระเยาว์อยู่”² และได้นำมาพิมพ์ไว้ตอนต้นของพระนิพนธ์ *ชีวิตฉัน* เพื่อกล่าวถึงประโยชน์ของการเดินทางว่า “เป็นของที่จะบำรุงกายแห่งกุลบุตรผู้จะแสวงหาความสุข ...”³ เพราะ “เป็นของที่จะชักจูงกำลังให้อายุยืน เพราะมีแต่ใจสนุกสบายเสมอไม่ทุกข์ ...”⁴ เนื่องจากได้รับอากาศบริสุทธิ์และได้พบเห็นสิ่งแปลก ๆ ที่ทำให้มีความรู้เพิ่มขึ้น เช่น ความรู้เกี่ยวกับสถานที่ที่ได้พบเห็น ได้ทราบสภาพความเป็นอยู่และทุกข์สุขของราษฎรในท้องถิ่นที่ทำให้สามารถช่วยเหลือราษฎรได้ ได้เห็นศิลปกรรมที่เป็นฝีมือช่างท้องถิ่นและอาจได้มีโอกาสค้นพบโบราณวัตถุที่มีค่า หากสนใจเรื่องธรรมชาติ ก็มีโอกาสดูเก็บตัวอย่างแร่ตามที่แตกต่างกัน ตลอดจนเห็นสัตว์และพืชที่มีอยู่เฉพาะท้องถิ่น จึงมีความรู้รอบตัวเพิ่มขึ้น นอกจากนั้น การเดินทางยังทำให้ผู้สนใจค้าขายได้รู้จักสินค้าที่จะซื้อไปขายต่อและรู้ว่าควรจะซื้ออะไรไป

¹ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชานุภาพ. (2527). “จดหมายเหตุประกอบเรื่องไกลบ้าน,” ใน พระราชนิพนธ์เรื่องไกลบ้าน เล่ม 1. หน้า 1-2.

² สมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์. (2514). “เที่ยวเดินทางในเขตรสยาม,” ใน *ชีวิตฉัน*. หน้า 1.

³ แหล่งเดิม.

⁴ แหล่งเดิม.

ขายในท้องถิ่นนั้น และเปิดโอกาสให้ผู้เดินทางได้ผูกมิตรกับบุคคลสำคัญในท้องถิ่นต่าง ๆ อีกด้วย¹

แม้ว่าการเที่ยวจะมีประโยชน์หลายประการ ทำให้เกิดความสนุกสนานและได้ความรู้ นอกจากนั้น "การเที่ยว" ยังเป็นการพักผ่อนหย่อนใจที่ดีอีกด้วย แต่ก็ควรยึดหลักทางสายกลางไว้ด้วย คือ ทั้งทำงานและเที่ยว ดังที่ทรงอธิบายว่า

ถ้าจะมีผู้ถามว่าการเที่ยวเป็นของสนุกสบาย ควรจะเที่ยวเสมอไม่หยุดหย่อนมีดีกว่าอยู่บ้านหรือ จะต้องแก้ว่า การเที่ยวเป็นของสนุกสบายก็จริง แต่ทว่าเกิดมาเป็นผู้ชายควรจะหาชื่อเสียงเกียรติยศ ทำนุบำรุงตระกูลของตัว ผู้ดีควรคิดทำราชการ พลเรือนควรคิดทำการหากิน เป็นของที่จะบำรุงชีวิต ชื่อเสียงของตัวต่อไป เมื่อว่างราชการแลการทำมาหากิน ควรจะต้องผ่อนกายแลกำลังให้มีความสบายไว้ทำการต่อไปจึงจะควร ... ถ้าจะทำการไม่มีเวลาเที่ยวบ้าง พิจารณาเห็นว่าชีวิตจะเป็นไป ไม่ยืนยาว โรคภัยเบียดเบียนพหุหาความสุขมิได้ ทุกชาติทุกภาษาคงต้องมีเวลาว่างจากการ ซึ่งเรียก โฮเลเด คิตดูคนเที่ยวกับไม่เที่ยวมักมีความสุขผิดกันโดยมาก ถ้าจะเที่ยวบ่อยถึงคนอายุมาก ๆ ถ้าได้เที่ยวอยู่เสมอ กายแลกำลังความอดทนแข็งแรงเหมือนคนอายุห้าสิบได้ คนซึ่งไม่ได้ไปเที่ยวอายุเพียงห้าสิบ กำลังโรคภัยก็จะเบียดเบียนเหมือนคนอายุเจ็ดสิบแปดสิบ²

ประโยชน์ของการเที่ยวที่มีต่อสุขภาพทั้งร่างกายและจิตใจนี้ คล้ายคลึงกับความเห็นของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชฯ เรื่อง "การเที่ยวเตร่" ซึ่งหมายถึง การเดินทางไป "ต่างบ้านต่างเมือง หรือไปบ้านนอกคอกนา มิใช่เที่ยวเสเพลตามบ่อนเบี้ย"³ เป็นการเดินทางไปยังสถานที่ซึ่งอยู่ห่างไกลภูมิสำเนาของตนและต้องพักแรมระหว่างทาง ในทัศนะของสมเด็จฯ กรมพระยาเดโชฯ เรื่อง "การเที่ยวเตร่" มีประโยชน์ 2 ประการ "คือ ได้ความสุขสำราญประการ ๑ ได้ความรู้ประการ ๑"⁴ เนื่องจากภูมิประเทศและผู้คนในสถานที่แปลกถิ่นทำให้ได้รับความเพลิดเพลิน ส่วนประสบการณ์ที่ได้รับระหว่างการเดินทางทำให้ได้รู้จักสถานที่ต่าง ๆ ในประเทศไทยมากขึ้น จึงเป็นทุนให้ผู้เดินทางนั้นหาช่องทางทำมาหากินได้

สมเด็จฯ กรมพระยาเดโชฯ ทรงแนะนำเส้นทางให้ผู้สนใจ "เที่ยวเตร่" เดินทางไปตามลำน้ำ ชายทะเลและหัวเมืองสำคัญถึง 15 เส้นทาง แต่ละเส้นทางควรใช้เวลาประมาณ 3-4 เดือน⁵ เช่น เที่ยวชายทะเลตะวันออก ตั้งแต่เมืองชลบุรีไปถึงเมืองปัจจันตคิรีเขต เที่ยวทางชายทะเลปากน้ำใต้ ตั้งแต่เมืองเพชรบุรีไปถึงเมืองตรังกานู เที่ยวทางชายทะเลตะวันตกตั้งแต่เมืองกระบี่ไปถึงเมืองไทรบุรี เที่ยวทางลำน้ำแม่กลอง ตั้งแต่เมืองสมุทรสงครามไปถึงไทรโยคและศรีสวัสดิ์ เป็นต้น

¹ สมเด็จฯ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์. (2514). "เที่ยวเดินทางในเขตรสยาม," ใน ชีวิตฉัน. หน้า 3-5.

² แหล่งเดิม. หน้า 2.

³ สมเด็จฯ กรมพระยาเดโชฯ. (2504). "อธิบายคุณประโยชน์ของการเที่ยวเตร่," ใน ชุมชนพระนิพนธ์เปิดเตล็ด. หน้า 241.

⁴ แหล่งเดิม.

⁵ แหล่งเดิม. หน้า 252-254.

การ “เที่ยวเตร่” ของพระบรมวงศานุวงศ์ผู้เป็นขุนนางรับใช้ใกล้ชิด ตลอดจนข้าราชการทั่วไป เป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อการจัดการปกครองหัวเมืองเป็น “มณฑลเทศาภิบาล” ที่มีข้าหลวงต่างพระองค์เป็นผู้รับผิดชอบการบริหารราชการในแต่ละมณฑล และเป็นส่วนหนึ่งของการปฏิรูปประเทศในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เส้นทางที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร ราชานุภาพเชษฐชนให้ “เที่ยวเตร่” กับการจัด “มณฑลเทศาภิบาล” ที่เกิดขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในสังกัดกระทรวงมหาดไทย ที่มีพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ (พระอิสริยยศในขณะนั้น) เป็นเสนาบดีว่าการ¹ มีความคล้ายคลึงกันอย่างยิ่ง จนสรุปได้ว่า “การเที่ยวเตร่” เป็นประโยชน์ต่อการดำเนินงานเพื่อปฏิรูปประเทศในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วยเช่นกัน

1.3.2.4 การตากอากาศ

“การตากอากาศ” หมายถึง การเดินทางเพื่อแสวงหาความสุขสำราญในเวลาว่างที่ร่างกายสมบูรณ์ดี อาจเป็นการพักผ่อนในยามว่าง เช่น วันหยุดสุดสัปดาห์ หรือ การหยุดพักร้อน โดยอนุมานจากพระราชนิพนธ์เรื่องการท่องเที่ยวในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งที่ยังดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร ดังนี้

1. เที่ยวเมืองพระร่วง (พ.ศ. 2450) “ได้ยินอยู่มิได้หยุด ว่าคนไทยสมัยใหม่นี้พอมีเงิน มีทองสักหน่อยก็ต้องไปเที่ยว (เรียกกันว่าไปตากอากาศ) ในเมืองต่างประเทศ ...”²

2. จดหมายเหตุประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้ ร.ศ. 128 “ผมได้เที่ยวในประเทศต่าง ๆ มากแล้ว ยังนึกไม่ออกเลยว่าจะมีที่แห่งใดที่จะน่าดูกว่าที่นี่ ... ทำให้นึกสงสารคนไทย ๆ ซึ่งหาที่ไปเที่ยวในต่างประเทศออกยุ่งไป เพราะไม่รู้สักเลยว่าในเมืองเราเองมีที่เที่ยวมากเพียงไร เช่นที่ช่องและทางที่เสด็จไปประพาสวันนี้ ถ้าพวกนักเลง “ตากอากาศ” ต่าง ๆ ได้ออกมาเห็นสักครั้งหนึ่งคงจะรู้สึกประหลาดใจว่าที่เช่นนี้มีอยู่ในเมืองไทย ...”³

พัฒน์ เนตรรังษี กล่าวถึงการเดินทางไปเกาะสีชังหรืออ่างศิลาของพระยาไชยยศสมบัติผู้เป็นบิดาและมีโรคประจำตัวว่า “พ่อไปเปลี่ยนอากาศไม่ใช่ตากอากาศอย่างที่นิยมกัน...”⁴ คำกล่าวนี้ได้อธิบายความแตกต่างของการไปเที่ยวเมื่อมีร่างกายสมบูรณ์ดีกับเมื่อมีปัญหาด้านสุขภาพได้อย่างชัดเจน และสอดคล้องกับคำที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ในงานพระราชนิพนธ์ทั้งสองชิ้นดังกล่าว เพราะบิดาของเขามีโรคประจำตัวที่ทำให้ต้องเดินทาง “ไปเปลี่ยนอากาศ” เพื่อรักษาสุขภาพ ส่วนผู้ที่มีสุขภาพดีที่เดินทางชายทะเลนั้น การตากอากาศคือการผ่อนคลายความตึงเครียดจากภาระหน้าที่ต่าง ๆ เป็นการเดินทาง

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร ราชานุภาพ และ พระยาราชเสนา (2495). เทศาภิบาล. หน้า 73.

² พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2526). เที่ยวเมืองพระร่วง. หน้า ค.

³ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2502). จดหมายเหตุประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้ ร.ศ. 128. หน้า 164.

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุนี้เป็นจดหมายจากนายแก้วถึงพรานบุญในลักษณะเดียวกับที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร ราชานุภาพได้ทรงนิพนธ์เรื่องเสด็จประพาสต้น ดังนั้น “ผม” จึงเป็นสรรพนามที่ทรงใช้แทนตัว “นายแก้ว” ผู้เล่าเรื่องถึง “พรานบุญ”

⁴ พ.เนตรรังษี(นามแฝง). (2522). เด็กบ้านสวน. หน้า 230.

ความสุขสำราญ ซึ่งน่าจะได้รับความนิยมมากขึ้นเมื่อคนไทยมีการศึกษาสูงขึ้นและมีงานทำมากขึ้น

ทิพย์วาทน์ สนิทวงศ์ฯ ผู้ให้ความรู้เกี่ยวกับครอบครัวไทยในสมัยรัชกาลที่ 6-7 ประมาณ พ.ศ. 2460-2475 ได้เล่าถึงเรื่อง "ไปตากอากาศ" ใน คอลัมน์ "เมื่อคุณตาคุณยายยังเด็ก" ของ สตรีสารภาคผู้เยาว์ ในนิตยสารสตรีสาร ไว้ดังนี้

ในสมัยเมื่อคุณตาคุณยายยังเด็ก ๆ อยู่กัน ถ้าจะพาครอบครัวไปตากอากาศแต่ละครั้ง เป็นเรื่อง โกลาหลกันจริง ๆ เพราะต้องเตรียมข้าวของเครื่องใช้มากมายหลายอย่าง นับตั้งแต่ที่นอน หมอนมุ้ง เสื้อผ้า หม้อข้าวหม้อแกง เครื่องครัวสารพัด จึงต้องเตรียมตัวกันล่วงหน้านาน เพราะสมัยก่อนไปเข้า บ้านพักริมทะเลบ้าง ริมแม่น้ำบ้าง มีแต่ตัวบ้าน ข้าวของเครื่องใช้ผู้เช่าต้องจัดหาเองทั้งสิ้น มีแต่ บ้านเปล่า ๆ ...

มักจะออกเดินทางกันตอนเช้ามืด ไปรถไฟ บางทีก็ไปรถไฟแล้วต่อเรือ แล้วแต่จะไปที่ไหน ต้อง ใช้รถบรรทุกสัมภาระไปก่อน ไปรอที่สถานีรถไฟ แล้วกลับมารับคนไปอีกเที่ยวจึงจะหมด ข้าวของ มากมายเหมือนกับจะอพยพย้ายบ้าน ไปกันเกลี้ยงบ้านเหลือแต่คนทำสวนคนเดียว ...¹

เห็นได้ชัดว่าการเที่ยวและการตากอากาศมีความหมายเหมือนกันประการหนึ่ง คือ เป็นการพักผ่อนหย่อนใจและแสวงหาความสุขสำราญเมื่อร่างกายแข็งแรง ไม่ใช่ไปเปลี่ยนอากาศตามคำแนะนำ ของแพทย์ด้วยเหตุผลด้านสุขภาพ แต่มีความหมายต่างจากการท่องเที่ยวในปัจจุบันเพราะขาด "การจัดการ" ของธุรกิจที่รับเงินค่าตอบแทนการอำนวยความสะดวกในการเดินทางท่องเที่ยว เพราะการไปตากอากาศที่ กล่าวถึงนี้เป็นการจัดการของคนในครอบครัว ไม่ใช่การซื้อบริการบ้านพักตากอากาศที่มีเฟอร์นิเจอร์และ อุปกรณ์ใช้สอยที่จำเป็นให้บริการเหมือนในปัจจุบัน

1.3.3 ความเข้าใจเรื่องการท่องเที่ยวก่อนสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

คนไทยที่เคยไปต่างประเทศก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวต่างเคยใช้บริการ ของธุรกิจนำเที่ยวมาแล้วทั้งสิ้น ทั้งบริการเดินทางโดยธุรกิจขนส่ง บริการที่พักและอาหารโดยธุรกิจโรงแรม และธุรกิจภัตตาคาร บริการนำเที่ยวและการสำรองบริการต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับการเดินทาง รวมทั้งการซื้อสินค้า ที่ระลึก ด้วยเหตุนี้ คนที่เคยเดินทางไปต่างประเทศจึงเข้าใจความหมายและความสำคัญของการท่องเที่ยวที่มี ต่อนักท่องเที่ยวและบุคคลที่เกี่ยวข้องกับธุรกิจ และได้ถ่ายทอดประสบการณ์ให้เป็นที่เข้าใจกว้างขวางขึ้นไป อีกโดยเขียนนิราศ บันทึกการเดินทางและจดหมายไปถึงญาติมิตรด้วย ดังนั้น ความเข้าใจเรื่องการท่องเที่ยว แบบตะวันตกเป็นที่ทราบกันบ้างแล้วในสังคมไทยก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เพียง แต่สภาพการณ์ทางเศรษฐกิจ สังคมและการเมืองยังไม่เอื้อให้มีการประกอบธุรกิจท่องเที่ยวอย่างชัดเจนเท่ากับ รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

¹ทิพย์วาทน์ สนิทวงศ์ฯ. (2523). เมื่อคุณตาคุณยายยังเด็ก เล่ม 1. หน้า 105-106.

1.3.3.1 ธุรกิจการท่องเที่ยว

ธุรกิจการท่องเที่ยวที่คนไทยรู้จักเริ่มเมื่อโดยสาร “เรือเมล์” ไปต่างประเทศ เรือเมล์ คือ เรือที่ทำสัญญาขนส่งไปรษณีย์ (mail) กับรัฐบาล จึงเดินทางติดต่อกับเมืองต่าง ๆ ตามกำหนดเวลาที่ระบุไว้แน่นอน และแม้ว่าเรือเมล์หรือเรือขนส่งไปรษณีย์เหล่านี้จะมีรายได้อยู่แล้วเพราะได้รับสัมปทานการเดินเรือจากรัฐบาล เจ้าของเรือมักจะหารายได้เพิ่มโดยการรับส่งสินค้าและผู้โดยสารระหว่างทางด้วย ในกรณีที่ไม่ทำให้เรือเสียเวลาจากกำหนดการเดินเรือที่มีอยู่ เจ้าของเรือมักจะดูแลเอาใจใส่ผู้โดยสารเพื่อสร้างความประทับใจให้ผู้ใช้บริการของเรืออย่างสม่ำเสมอ ทำให้การโดยสารเรือเมล์เป็นที่นิยม เพราะนอกจากจะได้รับการเอาใจใส่อย่างดีแล้ว เรือเมล์ยังเดินทางไปยังเมืองต่าง ๆ เร็วกว่าเรือสินค้าตามปกติอีกด้วย เพราะไม่ต้องรอขนถ่ายสินค้าให้เต็มระวางลำเรือ เนื่องจากมีรายได้ประจำและต้องไปรับส่งไปรษณีย์ภัณฑ์ให้ทันตามกำหนด¹

ผู้โดยสารที่สนใจเดินทางไปกับเรือเมล์ต้องไปติดต่อกับตัวแทนของบริษัทเรือก่อน สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 5 ทรงเล่าขึ้นชั้นตอนการปฏิบัติตามประเพณีของพระองค์ดังนี้

เริ่มต้นผู้โดยสารต้องไปที่ห้างเอเยนต์ คือ ผู้จัดการของกอมปนีเรือเมล์นั้นซึ่งตั้งอยู่ที่สิงคโปร์ วางเงินสดซื้อตั๋วสำคัญซึ่งจะโดยสาร จะไปถึงไหนเขาก็คิดราคาตามกำหนด ตั๋วที่ซื้อนั้นเลือกได้เปน ๒ อย่าง จะซื้อแต่ขาไป คือไม่กลับหรือกลับด้วยเรือกอมปนีอื่นก็ได้ อย่าง ๑ หรือจะซื้อตัวขากลับด้วยก็ได้ ถ้าซื้อตัวขากลับด้วยเขาลดราคาให้ แต่ต้องกลับภายใน ๖ เดือน หรือ ๙ เดือนตามแต่จะสัญญากัน เมื่อซื้อตั๋วแล้วเขาก็ให้ตั๋วสำหรับปิดหีบเสื้อผ้าสำหรับตัวมาด้วย ตั๋วสำหรับปิดหีบนี้ชนิดหนึ่งปิดบอกว่าจะไปตั้งแต่นั้นถึงนั้น ... ตั๋วอีกชนิดหนึ่งเป็น ๒ อย่าง ปิดตามชนิดของหีบซึ่งเจ้าของพอใจจะเอาไปอย่างไร ... หีบซึ่งไม่ได้ปิดตัว ๒ ชนิดซึ่งว่ามาแล้วต้องลงในระวางเรือเขาให้เมื่อขึ้นบกทีเดียว ... อนึ่ง บรรดาหีบปิดทั้งปวง ถ้าไปกลางทางจะหายหกตกหล่นประการใดจะเอาใช้กับเจ้าของเรือไม่ได้ ต่อเสียเงินให้เขาอินชัวร์นส์อีกเล็กน้อย เขาจึงจะเปนประกันให้ ...²

เห็นได้ว่าวิธีการเดินทางโดยสาร “เรือเมล์” นี้ไม่ต่างจากการเดินทางขนส่งในปัจจุบัน นอกจากเรือเมล์แล้ว คนไทยยังได้รู้จักรถไฟที่เดินทางไปได้เร็วเหมือนเหาะด้วย ดังที่หม่อมราชวงศ์ถนัดถายกล่าวไว้ว่า

เสียงหลอดกู่หวู่หวู่ลุลล่อหมุน
ช่างเร็วรวดยาวดิ่งวิ่งสุดใจ

เหมือนมีบุญเหาะลิวปลิวไปได้
เห็นอะไรแวบวูดูไม่ทัน ฯ³

นอกจากนั้น เมื่อเดินทางไปต่างประเทศแล้ว คนไทยก็รู้จักที่พักซึ่งแตกต่างจากวัดหรือศาลาที่พักคนเดินทางที่มีในประเทศไทย แต่เป็นที่พักซึ่งมีผู้จัดหาที่นอนและอาหารไว้รับรองผู้เดินทางด้วย อาทิ โรงแรมกลาริช อันเป็นที่พักของคณะทูตไทยที่ไปอังกฤษเมื่อ พ.ศ. 2400 ซึ่งมีลักษณะดังนี้

¹ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 5. (2504). *โดยสารเรือเมล์ไปยุโรป*. หน้า 1-2.

² แหล่งเดิม. หน้า 3-4.

³ หม่อมราชวงศ์ถนัดถาย. (2539). *นิราศลอนดอน*. หน้า 21.

ถึงกลาริชโฮเต็ลเห็นพลีก
ทั้งสี่ชั้นข้างประตูพิสดาร

...

แล้วนำหน้าพาเที่ยวดูห้องหับ
เก้าอี้โต๊ะเตียงตั้งที่นั้งนอน
จะกินอยู่ดูแลเอาใจใส่
เรียกกระไรได้ทุกสิ่งวิ่งออกจน
เขาช่างฝึกสอนไว้มิใช่ชั่ว
ไม่งอแงงอแงอนทำค้อนตึง

ทำเป็นตึกใหญ่โตรโหฐาน
โอพารานที่ท่านาสบาย

ของสำหรับสารพัดปัจจัย
มีผูกหมอนครบถ้วนจำนวนคน
คนรับใช้เจนจัดไม่ขัดสน
ไม่เกียจกลการงานขยันจริง
รู้ฝากตัวกล้านายทั้งชายหญิง
เสร็จทุกสิ่งมิให้พักต้องตักเตือน¹

โรงแรมที่พักเช่นนี้พบทั่วไปในยุโรป โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เมืองที่มีนักท่องเที่ยวไปเยือน ทำให้ “การที่มาเที่ยวเช่นนี้ ... เห็นจะเพลินดี ... ด้วยทางมันเที่ยวสะดวก พาหนะก็หาง่าย ที่อยู่ที่กินไปถึงไหน มีที่นั้นตลอดจนผ้าห่มนอน ไม่มีใครช่วยเตรียมเสปียงอาหาร ไม่ต้องขนอะไรไป ถ้าหากว่าเราจะมีเสปียงของเรามา หอบที่นอนมา แต่จะหาที่หุงเข้ากินไม่ได้ดีเท่าที่เขาจะไว้แล้วหาไว้แล้ว เขากะไว้พอเหมาะ แลทำตามเขาอาจจะได้เห็นแลได้อยู่สบายดีทุกอย่าง ...”² การอำนวยความสะดวกเช่นนี้พอจะมีบ้างในกรุงเทพฯ ซึ่งมีผู้จัดหาที่พักและอาหารเพื่ออำนวยความสะดวกแก่นักธุรกิจชาวต่างประเทศที่เข้ามาติดต่อการค้าในกรุงเทพฯ แต่ไม่พบตามเมืองใหญ่ทั่วไปเหมือนในยุโรป

เมื่อคนไทยมีประสบการณ์เดินทางไปต่างประเทศและได้มีโอกาสใช้สิ่งอำนวยความสะดวกทางการท่องเที่ยวมาแล้ว โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้ปฏิรูปประเทศในทุกด้าน มีการสร้างสาธารณูปโภคสำคัญที่อำนวยความสะดวกด้านการท่องเที่ยว เช่น รถไฟ จึงทำให้พระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางบางพระองค์บางท่านสงสัยว่าการมีเงินเพียงอย่างเดียวจะไปเที่ยวแบบตะวันตกได้หรือไม่ และคำถามนี้เป็นส่วนหนึ่งทำให้เกิดกิจกรรมบางอย่างเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสต้นเมื่อ พ.ศ. 2447³

1.3.3:2 การเสด็จประพาสต้น

“การเสด็จประพาสต้น” ในที่นี้หมายถึง การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสหัวเมืองเป็นการส่วนพระองค์โดยไม่มีการจัดการรับเสด็จ การเสด็จประพาสต้นในรัชกาลนี้มี 4 ครั้ง ครั้งแรกเป็นการเสด็จประพาสจากพระราชวังบางปะอินไปราชบุรี เพชรบุรี สมุทรสงคราม สุพรรณบุรีและอยุธยา เมื่อเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2447 (ร.ศ. 123) ที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงนิพนธ์

¹หม่อมราชูทย. (2539). นิราศลอนดอน. หน้า 32-33.

²พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2527). พระราชนิพนธ์ไกลบ้าน เล่ม 2. หน้า 192-193.

³สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2519). เสด็จประพาสต้น. หน้า 12.

เรื่องราวการตามเสด็จเป็นจดหมายของนายทรงอานุกาพ มหาเดเล็กผู้ตามเสด็จที่เขียนถึงเพื่อนชื่อประดิษฐ์¹ คราวต่อมาเสด็จประพาสเมืองสระบุรี แล้วขึ้นทางลำน้ำใหญ่ไปถึงกำแพงเพชร เมื่อเดือนกรกฎาคมถึงสิงหาคม พ.ศ. 2449 (ร.ศ. 125) โดยมีพระราชหัตถเลขาจดหมายเหตุการณ์เสด็จประพาส² ต่อมาเมื่อเสด็จกลับจากการประพาสยุโรปครั้งที่ 2 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จประพาสต้นอีก 2 คราวเมื่อ พ.ศ. 2451 (ร.ศ. 127) คือ เสด็จประพาสลำนํ้ามะขามเฒ่าและมณฑลปราจีน แต่ไม่ทรงพระสำราญเท่าครั้งแรก ๆ เพราะราษฎรทราบว่าเป็นพระเจ้าอยู่หัว³

การเสด็จประพาสต้นครั้งแรกเกิดขึ้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวร “มีพระราชกังวลและพระราชกิจติดตามมา หาเวลาพักไม่มีใครได้จึงไม่ทรงสบายมากไป เสวยไม่ได้และบรรทมไม่หลับทั้งสองอย่าง หมอเห็นว่าจะต้องเสด็จประพาสเที่ยวไปให้พ้นความรำคาญ อย่าให้เป็นพระราชธุระในราชกิจอย่างใด ๆ เสียคราวหนึ่งจึงจะรักษาต้องทรงพระองค์ให้สบายดังเก่า ...”⁴ ดังนั้น สมเด็จพระปราชยา ดำรงราชานุภาพ จึงกราบบังคมทูลเสนอให้เสด็จประพาสตามลำนํ้าออกจากพระราชวังบางปะอินโดยกระบวนเรือปิกนิกฟวงเรือไฟเป็น “ไปรวต” เรียกว่า “ประพาสต้น” คือ เสด็จประพาสโดยไม่มีการรับเสด็จ นอกจากนั้นการประพาสต้นยังเป็นการทดลองไปเที่ยวแบบตะวันตกอีกด้วย ดังข้อความที่สมเด็จพระปราชยา ดำรงราชานุภาพ ทรงพระนิพนธ์ไว้ว่า

ได้ยินโจษกันเป็นปัญหาขึ้นอย่าง ๑ ว่าในเมืองไทยทุกวันนี้ก็มีรถไฟไปมาได้รวดเร็ว ถ้าจะไปเที่ยวกันในทางรถไฟสักวันหนึ่งสองวัน ไม่มีอะไรไปเลยมีแต่เงินติดกระเป๋าอย่างผู้ดี ๆ เช่นนี้ จะไปเที่ยวได้หรือไม่ บางคนว่าไปได้ บางคน มีนายวงศ์ตะวัน เป็นต้น ซึ่งเคยไปอยู่เมืองนอกเมืองนาเห็นว่าจะไปไม่ได้ ขัดข้องด้วยไม่มีโฮเต็ลที่พัก เป็นต้น ความทั้งนี้ทราบถึงพระกรรณ จึงตกลงว่าควรจะทดลองดูให้เห็นจริงในเที่ยวนี้ พรุ่งนี้จะเสด็จที่แห่งใดแห่งหนึ่งด้วยรถไฟแล้วกลับทางเรือ จนถึงพลับพลาแรม ไม่มีอันใดไปนอกจากเงิน ลองดูสักทีจะมีติดขัดอย่างใดบ้าง ...⁵

การถกเถียงเรื่องท่องเที่ยวนี้ นายวงศ์ตะวัน หรือเจ้าพระยาสุรวงศ์วัฒนศักดิ์ เป็นนักเรียนนอกและคุ้นเคยกับการใช้บริการของรถไฟ ภัตตาคารและโรงแรมในยุโรป จึงไม่คิดว่าจะสามารถไปเที่ยวในลักษณะเดียวกันได้ในประเทศไทยแม้ว่าจะมีบริการรถไฟแล้วก็ตาม เพราะนอกจากกรุงเทพฯ แล้ว ยังไม่มีภัตตาคารและโรงแรมในต่างเมือง ดังที่สมเด็จพระปราชยา ดำรงราชานุภาพทรงเล่าผ่าน “นายอานุกาพ” ในเสด็จประพาสต้น ว่า

¹ ดูรายละเอียดใน สมเด็จพระปราชยา ดำรงราชานุภาพ. (2519). *เสด็จประพาสต้น*.

² ดู พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2467). *พระราชนิพนธ์เสด็จประพาสต้นครั้งที่ ๒*.

³ สมเด็จพระปราชยา ดำรงราชานุภาพ. (2519). *เล่มเดิม*. หน้า 47-48.

⁴ *แหล่งเดิม*. หน้า 1-2.

⁵ *แหล่งเดิม*. หน้า 12-13.

มานึกดูก็ชอบกล ถ้าเป็นคนเลวจะขัดข้องอันใดมี เทียวซื้อข้าวแกงตามตลาดหรือเทียวขอเขากิน ก็จะได้ ส่วนที่อยู่ที่พักจะไปอาศัยบ้านเรือนเขา หรือแม้แต่ที่สุตจะไปอาศัยนอนตามวัดก็ไม่เห็น จะขัดข้อง เขาเทียวกันเช่นนั้นลงไป แต่นี่ท่านเป็นเจ้าเป็นนายเป็นผู้ลากมาดี ซึ่งรังเกียจกับข้าว ของกินที่เขาวางเร่ขายไว้ตามตลาด และรังเกียจความโสโครก จะไปหาที่พักอาศัยให้สมควรดูก็เป็น การยากที่จะหาได้ ...¹

อย่างไรก็ตาม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและผู้ร่วมตามเสด็จประพาสต้นได้ ทดลองไปเทียวโดยมีแต่เพียงเงินไปเท่านั้นเมื่อวันที่ 20 กรกฎาคม พ.ศ. 2447 เริ่มจากการโดยสารรถไฟ ชั้น 3 จากราชบุรีไปลงที่สถานีโพธาราม จากนั้นแบ่งกลุ่มผู้ตามเสด็จเป็น 2 กลุ่ม คือ ผู้จัดหาพาหนะและผู้จัด ให้อาหาร ผู้จัดหาพาหนะมีหน้าที่หาเรือเช่าเพื่อเดินทางกลับ ไปราชบุรีและหาสถานที่เพื่อรับประทานอาหาร เป็นก่อนเดินทางกลับ ส่วนผู้จัดหาอาหารต้องหาซื้ออาหารสดพร้อมทั้งภาชนะเครื่องใช้ คือ หม้อข้าว ถ้วย ชาม และอื่น ๆ รวมทั้งปรุงอาหารเป็นเพื่อรับประทาน การทำอาหารรับประทานเองทำให้เกิดความสนุกสนานและ เจริญอาหารมากกว่าปกติ ดังที่สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงให้ข้อสรุปเกี่ยวกับการไปเทียวในวัน นั้นว่า “ที่คาดหมายไปว่าจะได้กินสนุกยิ่งกว่าอร่อยเป็นการคาดคิดทั้งสิ้น อาหารวันนี้อร่อยเหลือเกิน ดูเหมือน จะกินอิ่มจนเกือบเดินไม่ไหวแทบทุกคน ...”² ทำให้มีการจัดเวรทำอาหารรับประทานเองตลอดการเดินทางส่วน ที่เหลือ

การเสด็จประพาสต้นในครั้งนี้ได้รับความร่วมมืออย่างดีจากผู้ร่วมตามเสด็จและเจ้าพนักงาน รถไฟที่ “มาเรียกติดต่องานพวกเราเหมือนกับราษฎรทั้งปวง ... ต่อผู้ใดสังเกตจริง ๆ จึงจะพอเห็นได้ว่าหน้า แกออกซิด ๆ และเมื่อไปเรียกติดต่องานพระเจ้าอยู่หัว มีไม้แกสน์ติดปกติ ...”³ ราษฎรทั่วไปจึงไม่ทราบว่ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จปะปนอยู่กับพวกเขา ทำให้ทรงพระเกษมสำราญยิ่งนักที่ไม่ต้องแสดงฐานะ ว่าเป็นพระเจ้าแผ่นดิน แม้แต่เจ้าของเรือประทุน 2 แจวที่ผู้จัดหาพาหนะติดต่อเช่าเพื่อเดินทางกลับราชบุรีก็ ให้ความร่วมมือเป็นอย่างดีเช่นกัน เพราะทราบโดยตลอดว่าผู้ที่โดยสารอยู่ในเรือ คือ พระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและคณะ เนื่องจากมีพระบรมรูปใส่กรอบบูชาไว้ในเรือ แต่ก็มีได้แสดงอาการให้ทรง สังเกตได้ ทราบจนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรับสั่งถามถึงพระรูปนั้นด้วยพระองค์เอง จึงได้รับคำตอบว่าเป็นรูปเจ้าชีวิตที่ “ได้เห็นในบางกอก ๒ หน กับมาเห็นวันนี้อีกหน ๑”⁴ ด้วยเหตุที่ทรงได้รับความร่วมมือจากข้าราชการและราษฎรจนได้ “เทียว” อย่างคนสามัญมิใช่กษัตริย์ที่ต้องมีพระราชปฏิสันถาร กับข้าราชการและราษฎรที่มาเข้าเฝ้าชมพระบารมี จึงทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระ เกשמสำราญกับการเสด็จประพาสแบบไพร่เวต และการ “เล่นซ่อนแอบ” กับบรรดาขุนนางที่เตรียมจัดการรับ เสด็จระหว่างทางอีกด้วย ทำให้พระอาการประชวรคลายลงอย่างรวดเร็ว⁵

¹ สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2519). *เสด็จประพาสต้น*. หน้า 11-12.

² แหล่งเดิม. หน้า 15.

³ แหล่งเดิม. หน้า 13-14.

⁴ แหล่งเดิม. หน้า 15.

⁵ แหล่งเดิม. หน้า 25-27.

การเสด็จประพาสต้นเมื่อ พ.ศ. 2447 ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระเกษมสำราญมากเพราะทรงได้มีโอกาสใกล้ชิดราษฎร และเนื่องจากราษฎรส่วนใหญ่ยังไม่เคยเข้าเฝ้าหรือเห็นพระบรมฉายาลักษณ์มาก่อน จึงแสดงความมีน้ำใจของตนตามความเป็นจริงโดยไม่ทราบที่กำลังอยู่ต่อหน้าพระเจ้าอยู่หัว โดยเฉพาะอย่างยิ่ง นายช่าง คหบดีชาวกรุงเก่า ที่สมเด็จพระยาตำราญภาพทรงอธิบายว่า “กิริยาอาการของนายช่างเพ็ดทูลโดยฐานะอย่างเป็นผู้มีบรรดาศักดิ์เสมอกันในวันนั้น เป็นเหตุให้สำราญพระราชหฤทัยยิ่งกว่าวันไหน ๆ ที่ได้เคยเสด็จประพาสมาในเที่ยวนั้น ...”¹ ดังนั้น จึงทรงไต่ถามทุกข์สุขของราษฎรอย่างใกล้ชิด โดยที่ราษฎรไม่รู้ตัวว่าตนได้ร้องทุกข์ต่อพระเจ้าแผ่นดินโดยตรง และทรงรับเป็นพระราชธุระปัดเป่าความทุกข์ของราษฎรอย่างจริงจัง จนกระทั่งสมเด็จพระยาตำราญภาพมีทรงสรุปว่า “การเสด็จประพาสเป็นคุณเป็นประโยชน์แก่ความสุขสำราญของราษฎรได้อีกเป็นอันมาก ...”²

การเสด็จประพาสต้นในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็คือ การไปเที่ยวนั่นเอง ส่วนคำถามที่ว่า มีแต่เงินอย่างเดียวจะเที่ยวได้หรือไม่ นั้น สะท้อนให้เห็นว่าพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางที่ได้เคยตามเสด็จพระราชดำเนินไปยังต่างประเทศ เช่น สิงคโปร์ ปัตตาเวีย พม่า อินเดีย ยุโรป รวมทั้งผู้ที่มีโอกาสไปราชการและไปศึกษาต่อในยุโรปและอเมริกาทราบดีว่าการท่องเที่ยวเป็นกิจกรรมของคนในยุโรปและมีธุรกิจที่อำนวยความสะดวกแก่ผู้ไปเที่ยว และแสดงให้เห็นว่าประเทศไทยยังไม่มีธุรกิจที่อำนวยความสะดวกแก่นักท่องเที่ยวอย่างแพร่หลายแม้ว่าจะมีทางรถไฟใช้ในประเทศแล้วก็ตาม ดังนั้น การท่องเที่ยวที่มีอยู่จึงเป็นการจัดการกันเองตามอัธยาศัยของแต่ละบุคคล

สำหรับผู้ที่ไม่เคยเดินทางไปต่างประเทศ แต่มีโอกาสดำเนินการรับเรื่องราวที่ได้เสด็จประพาสยุโรป เมื่อ พ.ศ. 2450 ก็พอจะมีความเข้าใจเรื่องท่องเที่ยวและธุรกิจท่องเที่ยวอยู่บ้าง เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้แสดงพระราชดำริเกี่ยวกับการท่องเที่ยวไว้หลายตอน จึงกล่าวได้ว่าพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการสำนักทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายในมีความเข้าใจเรื่องการท่องเที่ยวแบบตะวันตกอยู่แล้วก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

1.3.3.3 ระบบการท่องเที่ยวแบบตะวันตก

ชาวตะวันตกเริ่มประกอบธุรกิจท่องเที่ยวมาตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยมีโรมัส ดูก เป็นผู้เห็นโอกาสหารายได้จากการท่องเที่ยวจึงจัดตั้งบริษัทนำเที่ยวขึ้น แต่สำหรับประเทศไทยคนไทยในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังไม่ตระหนักถึงความสำคัญของการท่องเที่ยวที่มีต่อเศรษฐกิจของประเทศ เพราะมีสินค้าทางการเกษตรจำนวนมากที่สำคัญคือ ข้าว ไม้สัก และดีบุก อย่างไรก็ตามพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบดีว่าการท่องเที่ยวทำให้ราษฎรและธุรกิจต่าง ๆ มีรายได้จากการรับรองนักท่องเที่ยว ดังจะเห็นได้จากข้อความในพระราชนิพนธ์ “ไกลบ้าน” ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ พ.ศ. 2450³

¹ ุตรายละเอียดที่ “จดหมายเหตุฉบับที่ 5,” ใน สมเด็จพระยาตำราญภาพ. (2519). เสด็จประพาสต้น. หน้า 141.

² แหล่งเดิม. หน้า 45.

³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2527). พระราชนิพนธ์ไกลบ้าน เล่ม 1. หน้า 281.

การเสด็จประพาสยุโรปเมื่อ พ.ศ. 2450 เป็นการเสด็จพระราชดำเนินไปเปลี่ยนอากาศยังต่างประเทศเพื่อรักษาพระวรกายตามคำแนะนำของแพทย์ประจำพระองค์ รวมทั้งการเดินทางเพื่อแสวงหาความสุขสำราญ เพื่อเยี่ยมเยียนญาติ คือ พระราชโอรสที่ยังทรงศึกษาอยู่ในหลายประเทศในทวีปยุโรป และมิตร คือ พระราชวงศ์ในหลายประเทศที่ทรงสนิทสนมกัน เพื่อเรียนรู้วัฒนธรรมของคนต่างบ้านต่างเมือง เพื่อเที่ยวชมภูมิประเทศอันงดงามแปลกตา สัตว์และพืชต่าง ๆ รวมทั้งเพื่อเรียนรู้วิทยาการสมัยใหม่ของตะวันตกด้วย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชหัตถเลขาเรื่องประสบการณ์และความประทับใจต่าง ๆ พระราชทานมายังสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้านิภาภมร กรมขุนอุทัยเทพรัตนราชกุมารี ผู้ทรงทำหน้าที่ราชเลขานุการส่วนพระองค์ เพื่อให้พระบรมวงศานุวงศ์ในประเทศไทยได้ทรงทราบข่าวจากพระองค์เป็นระยะ ๆ โดยเริ่มมีพระราชหัตถเลขาตั้งแต่ตอนที่เสด็จออกจากประเทศไทยเมื่อวันที่ 27 มีนาคม พ.ศ. 2449 (ร.ศ. 125) จนถึงวันที่เรือพระที่นั่งมาถึงเกาะปีนัง เมื่อวันที่ 6 พฤศจิกายน พ.ศ. 2450 (ร.ศ. 126)

ข้อความบางตอนในพระราชหัตถเลขาสะท้อนให้เห็นภาพรวมของอุตสาหกรรมท่องเที่ยวในระยะเริ่มต้นที่มีอยู่ในยุโรปขณะนั้น อย่างเป็น "ระบบ" ที่มีองค์ประกอบทางการท่องเที่ยวครบถ้วน ได้แก่ กลุ่มคนที่เกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยว แหล่งท่องเที่ยวและการจัดการของธุรกิจท่องเที่ยว ทำให้สรุปได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเข้าพระทัยเรื่อง "การท่องเที่ยว" เป็นอย่างดีดังต่อไปนี้

1. การท่องเที่ยวเกิดขึ้นเพราะมีคนจากต่างถิ่นเดินทางไปเยือนบ้านเมืองอื่น เรียกว่าเป็นนักท่องเที่ยว (Tourist) เป็นองค์ประกอบประการแรกของการท่องเที่ยว

นักท่องเที่ยวที่เดินทางไปเยือนต่างประเทศส่วนใหญ่มีข้อจำกัดเรื่องค่าใช้จ่าย จึงมักจะใช้บริการของบริษัทนำเที่ยว ชื่อโปรแกรมท่องเที่ยวแบบสำเร็จรูป (Package Tour) ที่มีราคาย่อมเยากว่าการจัดโปรแกรมตามความต้องการของตนเอง ดังนั้น นักท่องเที่ยวที่ทรงพบจึงเป็นกลุ่มที่มีเอกลักษณ์เฉพาะว่าเป็น "นักท่องเที่ยว" ดังนี้ "...อันลักษณะตัววิสต์แท้จำต้องเดินตพายกะเป่าผ้าผ่นอะไรข้างหลัง แต่งตัวสวมถุงเท้ายาว กางเกงสั้น ถ้างานก็สวมเสื้อชั้นนอก ถ้างานก็พาดแขนไป สวมหมวกสักหลาด ถิ่นไม้เท้าเดินถึง ๆ..."¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงอยู่ในฐานะ "นักท่องเที่ยวต่างประเทศ" เมื่อเสด็จประพาสยุโรป แต่ทรงเป็นนักท่องเที่ยวที่มีฐานะดีและจัดวางโปรแกรมการเดินทางตามความพอใจ (FIT - Foreign Independent Tourist) นักท่องเที่ยวมักจะสนใจธรรมชาติและวัฒนธรรมที่แปลกตาและชอบเก็บความทรงจำไว้ในภาพถ่าย เช่น ขณะที่กำลังทอดพระเนตรทัศนียภาพอันงดงามระหว่างทางที่เสด็จเยือนนอร์เวย์นั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึง "ได้พบพวกตัววิสต์อังกฤษพวกหนึ่งประมาณสัก 20 รถหลายหลัง ต่างคนต่างถ่ายรูปกัน ได้สนทนากัน แลเขาช่วยหาที่ถ่ายรูปอยู่ข้างจะแข็งแรง ..." ²

2. แหล่งท่องเที่ยว (Destination Region) หรือ สถานที่รับนักท่องเที่ยว (Tourist-receiving Area) เป็นองค์ประกอบสำคัญประการที่ 2 ของการท่องเที่ยว เป็นส่วนหนึ่งขององค์ประกอบทางภูมิศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยว อันได้แก่ ที่มาของนักท่องเที่ยว (Generating Region) และ เส้นทาง การเดินทาง

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2527). ไกลบ้าน เล่ม 2. หน้า 184-185.

² แหล่งเดิม. หน้า 173.

ของนักท่องเที่ยว (Transit Route) และแหล่งท่องเที่ยว¹

สถานที่ทุกแห่งในโลกสามารถเป็นแหล่งท่องเที่ยวได้ทั้งสิ้นเมื่อนักท่องเที่ยวจากต่างถิ่นเดินทางมาเยือน ดังนั้น ลักษณะทางภูมิศาสตร์ที่ต่างกันจึงมีส่วนทำให้นักท่องเที่ยวจากสถานที่หนึ่งเดินทางไปเยือนสถานที่อื่น และทำให้เกิดฤดูกาลท่องเที่ยว ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงอธิบายถึงเหตุผลที่ทำให้เมืองที่อยู่ในเขตทะเลเมดิเตอร์เรเนียนกลายเป็นแหล่งท่องเที่ยวที่มีฤดูกาลท่องเที่ยวเอาไว้ว่า

ที่ชันเรโมตาแถบเมืองริมทะเลเมดิเตอร์เรเนียนตอนข้างใต้นี้ น่านาวมนร้อน ... เท่าน่านาวเมืองไทย หากพวกที่อยู่แถบข้างเหนือมีอังกฤษเป็นมากกว่าชาติอื่นชอบหนีหนาวมาเที่ยวอยู่แถบนี้ เหตุด้วยในเมืองอังกฤษมันขึ้นนัก น่านาวแล้วไม่ค่อยสบาย คนที่ออกจะมีโรคหน้อย ๆ เปนต้องหนีหนาวด้วยความจำเป็น ไซ้แต่เท่านั้น เมื่อคนมาประชุมมากเข้า มันกลายเป็นขึ้นพระบาท ...²

เมื่อพิจารณาสภาพทางภูมิศาสตร์พบว่าในฤดูหนาวของบริเวณเขตอบอุ่นเหนือ เช่น อิตาลี ฝรั่งเศส อังกฤษ นั้น บางเมืองในประเทศอิตาลีและฝรั่งเศสซึ่งอยู่ริมทะเลเมดิเตอร์เรเนียนมีความอบอุ่นกว่าประเทศอังกฤษที่อยู่ในเขตทะเลเหนือ ดังนั้น ฤดูหนาวที่เมืองชันเรโม ประเทศอิตาลี จึงมีนักท่องเที่ยวจากอังกฤษมาเยือนเป็นจำนวนมาก เหมือนกับที่คนไทยนิยมเดินทางไปไหว้พระพุทธรูปที่เมืองสระบุรีในช่วง “หน้าเทศกาลไหว้พระบาท” คือ ระหว่างวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 3 ถึงวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 4 เรียกได้ว่าเป็นฤดูกาลท่องเที่ยว (In Season)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเข้าพระทัยดีว่าเมืองท่องเที่ยวเหล่านั้นจะเจียบเหงามากเมื่อหมดฤดูกาลท่องเที่ยวแล้ว (Off Season) เห็นได้จากข้อสังเกตเรื่องภัตตาคารที่มีอยู่จำนวนมากในเมืองชันเรโม ที่ในตอนแรกไม่ทรงเข้าพระทัยว่า “คนในพื้นที่เมืองเหล่านี้ไม่มีมาก ... ไม่พอที่จะนั่งเก้าอี้เหล่านั้ เพราะคนที่จะแต่งตัวเรียบ ๆ นั้นต่างหากที่เป็นผู้ไปนั่งกิน ไม่ใช่ตาใส่กางเกงปะ ... เปนของพวกที่สรวมเลื้อยเดินทางสรวมหมวกพับกลางพาดหมวกเบาเลออย่างแขง ... เปนหม่มที่แต่งตัวดีเยี่ยมทั้งสำหรับ ที่ใส่หมวกเหมือนดอกหน้าวัวขาวแลอื่น ๆ หน้าปลั่ง ๆ ... พวกคนชั้นนี้ดูไม่มากเท่าไร ทำไมที่กินจึงได้มากเหลือเกินนัก ...”³ เมื่อทรงสอบถามจากชาวเมืองจึงทรงทราบว่าภัตตาคารเหล่านั้นมีไว้เพื่อรับรองนักท่องเที่ยวในฤดูกาลท่องเที่ยว ที่เห็นว่าว่างและมากนั้นเป็นเพราะเสด็จไปถึงเมืองชันเรโมนอกฤดูกาลท่องเที่ยว

3. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักดีว่าการท่องเที่ยวมีความสำคัญต่อเศรษฐกิจของประเทศ เพราะทำให้ราษฎรมีรายได้โดยไม่ต้องมีที่ดินเพาะปลูกแบบชาวไทย เนื่องจากกษัตริย์แห่งอิตาลีเมื่อครั้งที่ยังทรงเป็นเจ้าชายแห่งเนเปิ้ลได้เคยกราบบังคมทูลให้ทรงทราบว่าชาวสวิสหารายได้เข้าประเทศจากการท่องเที่ยวมาก่อนชาวอิตาลี

¹William C. Gartner. (1996). *Tourism Development : Principles, Processes, and Policies*. p. 6. (อ้างอิงจาก N. leiper. (1981). "Towards a Cohesive Curriculum in Tourism : The Case for a Distinct Discipline," ใน *Annals of Tourism Research*. 8(1) p. 74)

²พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2527). *ไกลบ้าน เล่ม 1*. หน้า 282-283.

³แหล่งเดิม.

เจ้าแผ่นดินพระองค์นี้เมื่อยังเป็นปรินชอฟเนเปอลอยู่เคยพูดกับพ่อว่า พวกอิตาลีไม่น่าคบหา หากินเหมือนชาวสวิส ที่จริงที่ดูในอิตาลีมีมาก ไม่มีใครคิดอ่านที่จะคอยนำคนต่างประเทศเที่ยวดูแลไม่รู้จักทำของขายชาวต่างประเทศเช่นพวกสวิส ไม่รู้จักต้อนรับแขก ใครมาก็แต่จะรุมดูไม่ปราณีปราลัย จึงหาเงินไม่ใคร่จะได้ จนตามกัน ไม่เหมือนพวกสวิสเขาฉลาดในการที่จะพาคนต่างประเทศเที่ยว หาของขายแลต้อนรับแขก ตั้งแต่คนแก่ลงไปจนเด็ก เห็นใครเดินผ่านไปก็โบกมือยิ้มแย้มร้องทักทายปราลัย คนของเรานั้นทำไม่เป็นเช่นนั้น จึงได้จ้นดักดานอยู่เช่นนี้ หาไม่หาเงินเข้าเมืองได้ปีละมาก ๆ ...¹

การหาเงินเข้าเมืองปีละมาก ๆ นี้ ได้จากการให้บริการแก่นักท่องเที่ยวที่เดินทางเข้ามาเยือน เช่น การรับประทานอาหารและการพักผ่อน ดังนั้น ในเมืองท่องเที่ยวจึงมีภัตตาคารและโรงแรมจำนวนมาก อย่างที่เมืองซันเรโม ชายทะเลเมดิเตอร์เรเนียนซึ่ง “ตามหนทางเหล่านี้ตลอดทั่วทุกหนทุกแห่ง ออกเดินไปอึดใจเดียวก็พบเรสเทอรองต์เทียบเข้าโรงเข้าแกงของเรา ตั้งแต่เรือนสามห้องหลังเล็ก ๆ โต๊ะเล็ก ๆ นั่งกิน 4 คน ตั้งริมถนน ไปจนหลังโต ๆ ฝากระຈก คนนั่งกินได้ตั้งห้าสิบหกสิบ บางที่ติด ๆ กันไป หลาย ๆ หลัง จนกระทั่งไฮเตลที่คนกินได้ตั้งร้อย ...”² เพราะในฤดูหนาวมีนักท่องเที่ยวหนีอากาศหนาวมาเยือนเมืองต่าง ๆ แถบชายทะเลเมดิเตอร์เรเนียน จนทำให้ “พวกชาวเมืองได้ช่องที่จะซื้อขายอาหารแลดอกไม้ รถ เกวียนรับจ้าง ขายของได้ราคา เป็นประโยชน์มีกำไรมาก ๆ แต่โปสต์การ์ดอย่างเดียวนั้น จะเป็นราคาสักเท่าใดก็จะได้เห็นได้ จนปรากฏว่าชาวอิตาลีได้ผลประโยชน์จากคนต่างประเทศมาก ... เพราะฉะนั้นคนที่นี้ถึงจะไม่มีที่ทำมาหากิน เช่น ทำไร่ ทำนา ก็มีผลประโยชน์ที่หาได้ในการคนมาเที่ยวนี้มากพอจะจ้นจ้นในการซื้ออาหาร ...”³ ขณะเดียวกัน “พวกโซเชี่ยลลิสต์ไม่กล้ากำเริบในที่นี้ เพราะไม่มีโรงแฟกตอรี คือ ที่ทำการใหญ่ ๆ ซึ่งมีคนสำหรับรับจ้างทำงานมาก ๆ นั้นอย่างหนึ่ง ถ้าทำอะไรหยุดหยิกขึ้น รู้ถึงคนต่างประเทศไม่มีใครมาเที่ยว ขาดผลประโยชน์เข้าก็ต้องหยุดไป ...”⁴ เมื่อนักท่องเที่ยวเป็นที่มาของรายได้ของราษฎร ดังนั้น ราษฎรในเมืองท่องเที่ยวจึงต้องพยายามรักษา “ตลาด” การท่องเที่ยวของตนไว้

4. แหล่งท่องเที่ยวเป็นสินค้าสำคัญอย่างหนึ่งใน “ระบบ” การท่องเที่ยวที่ได้พัฒนาจนเป็น “อุตสาหกรรม” ในเวลาต่อมา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเข้าพระทัยเรื่องหลักการตลาดเป็นอย่างดี เมื่อทรงอธิบายเรื่องแหล่งท่องเที่ยวในแง่มุมต่าง ๆ จนประมวลได้ว่าทรงกล่าวถึงการท่องเที่ยวในฐานะที่เป็น “สินค้า” โดยวิเคราะห์ว่า “สินค้าใหม่” ที่ควรนำเสนอสู่ตลาดควรมีคุณสมบัติอย่างไร จะสร้างสินค้าใหม่ได้อย่างไรและใครควรเป็นผู้นำเสนอสินค้าเพื่อให้เป็นที่รู้จักและ “ติดตลาด”

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2527). *ไกลบ้าน เล่ม 2*. หน้า 760-761.

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2527). *ไกลบ้าน เล่ม 1*. หน้า 281.

³ แหล่งเดิม. หน้า 283-284.

⁴ แหล่งเดิม. หน้า 326.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปรียบเทียบเมืองท่องเที่ยวในฤดูกาลท่องเที่ยวว่า “เมื่อคนมาประชุมมากเข้า มันกลายเป็นขึ้นพระบาท ...¹” เพื่อให้ผู้อ่านพระราชหัตถเลขาเข้าใจว่าสภาพการณ์ในเมืองท่องเที่ยวนั้นเป็นอย่างไร อย่างไรก็ตาม แหล่งท่องเที่ยวแต่ละแห่งมีคุณสมบัติที่ดึงดูดใจนักท่องเที่ยวแตกต่างกัน จึงทรงยกตัวอย่างของการสร้างเมืองตากอากาศน้ำพุแร่ (Spa) ซึ่งมีที่ “อาบน้ำ” อันเป็นประโยชน์ต่อสุขภาพและเป็นที่ยอมรับในประเทศยุโรปขณะนั้น คล้ายกับ “พระพุทธรบาท” ในประเทศไทยอันเป็น “แหล่งท่องเที่ยว” ที่มนุษย์สร้างขึ้น มีผู้นิยมเดินทางไปเที่ยวชมและพักผ่อนจำนวนมากทำให้อนุมานได้ว่าพระพุทธรบาทยังคงเป็นแหล่งท่องเที่ยวที่สำคัญของคนไทยส่วนใหญ่

การสร้างและพัฒนาแหล่งท่องเที่ยว หรือที่เรียกได้ว่าการสร้างสินค้าใหม่ทางการท่องเที่ยวมีลักษณะดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอธิบายไว้ดังนี้

คนที่คิดสร้างที่อาบน้ำในเมืองฝรั่งนี้มีอภินิหารคล้ายกันกับพระครูล้าน, ท่านเจ้ามา, สร้างพระบาท วัดบางว่า วัดสามปลื้ม ถ้าใครสร้างให้คนไปติดได้ก็เก่ง บารมีถึงได้มอญนิเวศน์ เจ้าหญิงคนนี้ยังไม่เคยได้รับมอญนิเวศน์ เห็นจะเป็นด้วยเวลายังมีพระชนมายุขึ้นพระบาทยังไม่ติดดี ... องค์ของที่อาบน้ำ ก็ต้องมีปากอันหนึ่ง มีที่อาบน้ำอยู่ในนั้นสำหรับใครจะไปอาบแลเดินได้ มีค้ำวเสาสำหรับที่ประชุมนั่งเล่นแลกินเข้ามีร้านขายของสิ่งละอันพันละน้อย แต่ที่เป็นสำคัญต้องมีบรรเทิงทัศนาศาสตร์สำหรับไปหาของเก่า ๆ เล่น ต้องมีโฮเตลดี ๆ มีวิลลาเล็ก ๆ งาม ๆ ให้สบาย ถนนต้องเรียบร้อยสอาด แต่งเมืองทั่วไปให้เหมือนกับเปนสวน ... ต่อนั้นไปต้องเลือกภูมิประเทศซึ่งมีที่เที่ยวขับรถไปเข้าป่า ภูเขาไปดูอะไรประหลาด ๆ ในเมืองนั้นเองได้ พวกอย่างเช่นถ้าประทุน ถ้าชาละวัน ถ้ามหาสนุก ไม่ต้องถึงไปค้างค้ำค้ำคินไปเข้าภูเขาได้ สำหรับเบือในเมืองจะได้ออกห่างออกไป ยังมีที่ต้องไปรอบนอกได้อีกชั้นหนึ่ง ... ลักษณะสระบุรีกับพระฉาย ถ้าตำบลใดประกอบด้วยองค์คุณดังกล่าวมาแล้ว ก็อาจจะเป็นที่อาบน้ำได้ แต่ใช้ว่าจำเป็นจะต้องอาบ มาเที่ยวเล่นเฉย ๆ ไม่ต้องอาบนั้นโดยมากกว่าอาบ เปนที่หนุ่มสาวประชุมกันจ้อแจ้น ก็เหมือนกันกับพระบาททั้งปวง จึงกล่าวว่ที่อาบน้ำเหมือนพระบาทด้วยประการนี้ ...²

วิธีที่จะทำให้แหล่งท่องเที่ยวนั้นเป็นที่นิยมนั้น ต้องได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตโดยมีพระมหากษัตริย์เป็นผู้นำเสนอสินค้า (Presenter) ดังข้อความในพระราชหัตถเลขาว่า “...ฝรั่งไม่สู้ผิดกันกับไทยนัก เจ้าแผ่นดินอาจตั้งต้นแพ้นอะไร ๆ ได้เหมือนกัน นี้อาไศรยเอมเปอเรอวิลเลียมองค์นี้กับกิงเอ็ดเวิร์ดสองคนชักโยงคนมาได้เปนอันมาก นานไปคงจะเปนที่สำคัญแลใหญ่โตขึ้นได้อีกมากกว่าตามภาษาไทยใช้เรียกว่าติดแล้ว ...”³ พระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์เป็นผู้ที่มีความสำคัญต่อการสร้างแหล่งท่องเที่ยวในประเทศไทยเช่นกัน อ่างศิลา เกาะสีชัง ไทรโยคและหัวหินต่างเป็นแหล่งท่องเที่ยวยอดนิยมได้เพราะเป็นสถานที่เสด็จประพาสของพระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์มาก่อน

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2527). *ไกลบ้าน เล่ม 1*. หน้า 282-283.

²พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2527). *ไกลบ้าน เล่ม 2*. หน้า 487-490.

³แหล่งเดิม. หน้า 505-508.

แหล่งท่องเที่ยวมีวงจรความนิยมเหมือนสินค้าประเภทอื่นในตลาด ดังนั้น เมื่อสินค้าใหม่เป็นที่นิยมจนติดตลาดแล้ว นานวันเข้าก็กลายเป็นสินค้าเก่าที่เสื่อมความนิยมลง จำเป็นต้องปรับปรุงสินค้าเพื่อนำเสนอเป็นสินค้าใหม่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักถึงความจำเป็นของเมืองท่องเที่ยวที่ต้องพยายามแสวงหาสิ่งดึงดูดใจทางการท่องเที่ยวใหม่เพื่อรักษาตลาดการค้าเช่นกัน ดังที่ทรงมีพระราชกระแสว่า “เมืองตามแถบนี้ไม่ได้มา 5 ปีก็แปลก เหตุด้วยต้องทำใหม่อยู่เสมอ เพราะคนต่างประเทศมาเที่ยวที่ไหนจนชินแล้ว อยากจะหาที่อื่นเที่ยวต่อไปอีก ก็เกิดโศกเศร้าเรสเรอรองต์ต่อ ๆ กันไป ...”¹

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสยุโรปเมื่อ พ.ศ. 2450 นั้น ในยุโรปมีทั้งประเทศที่หารายได้จากการท่องเที่ยวมานานแล้ว เช่น สวิตเซอร์แลนด์ ซึ่งมีแหล่งท่องเที่ยวที่ได้รับการพัฒนาเพื่ออำนวยความสะดวกแก่นักท่องเที่ยวอย่างชัดเจนแล้ว และประเทศที่เริ่มต้นหารายได้จากการท่องเที่ยวโดยมีทรัพยากรทางธรรมชาติเป็นสินค้าแปลกใหม่ เช่น ประเทศนอร์เวย์ ที่มีลักษณะเด่นทางภูมิศาสตร์หลายประการ เช่น ลักษณะชายฝั่งที่เว้าแหว่งเพราะการกัดเซาะของธารน้ำแข็งที่เรียกว่าฟยอร์ด หรือมีหิมะปกคลุมอยู่บนเทือกเขาต่าง ๆ ที่เห็นได้โดยง่ายเพราะอยู่ใกล้ขั้วโลกเหนือ และสามารถไปดู “พระอาทิตย์เที่ยงคืน” ได้ เป็นต้น นอร์เวย์จึงเป็นแหล่งท่องเที่ยวใหม่เมื่อเทียบกับสวิตเซอร์แลนด์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดแหล่งท่องเที่ยวใหม่ที่ยังไม่มีการพัฒนามากกว่า ดังจะเห็นได้จากพระราชกระแสที่ว่า

แลเห็นปรากฏชัดว่าเมืองนอร์เวย์เป็นที่น่าเที่ยวยิ่งกว่าสวิตเซอร์แลนด์ ... ทางสองสามชั่วโมง ก็อาจแลเห็นสโนว์แลพอากาศที่เปลี่ยนแปลงฤดูหนาวได้ในทันทีเพราะเหตุว่าเขตรของสโนว์ในเมืองนอร์เวย์ต่ำกว่าสวิตเซอร์แลนด์มาก ถ้าจะใคร่ดูสโนว์ในสวิตเซอร์แลนด์ จะต้องขึ้นรถไฟไปในที่เขาส่ง ซึ่งรู้สึกที่เราขึ้นไปอยู่บนยอดเขา แต่ที่นอร์เวย์ไม่ได้รู้สึกที่เราขึ้นไปอยู่บนยอดเขา ไปอยู่ในหว่างเขา แต่หากอากาศในที่นั้นเป็นฤดูหนาวเอง ในเมืองสวิตเซอร์แลนด์สารพัดทุกอย่างเป้นรอยมือคนได้ตกแต่งทำให้บริบูรณ์แล้วทุกแห่ง แต่ในเมืองนอร์เวย์ นอกจากหนทาง เนเธอเป่นอย่างไรรออยู่เช่นนั้น ถ้าผู้ซึ่งชอบดูแนวซูลชันนี้จะต้องชอบเมืองนอร์เวย์ เป่นเมืองซึ่งไม่ว่าจะมีใครได้เที่ยวเตร่มาก ความสะดวกในการที่จะไปมาฝั่งมีขึ้นภายใน 20 ปี คนก็ฝั่งเริ่มจะเที่ยวกันขึ้น มากขึ้นทุกปี ๆ ...²

ความแตกต่างนี้เกิดขึ้นเนื่องจากสวิตเซอร์แลนด์เป็นแหล่งท่องเที่ยวที่ได้รับการพัฒนาขึ้นก่อน ในขณะที่นอร์เวย์เป็นแหล่งท่องเที่ยวใหม่ที่เพิ่งมีนักท่องเที่ยวเดินทางมาเยือนไม่มากนัก จึงยังไม่มีการพัฒนาลักษณะทางธรรมชาติให้เปลี่ยนแปลงไปมากนัก หรือกล่าวได้ว่าลักษณะเด่นของ “สินค้าท่องเที่ยว” ที่ดึงดูดใจนักท่องเที่ยวผู้บริโภคสินค้าให้ไปเยือนนอร์เวย์ คือ ทรัพยากรทางธรรมชาติ ทุกประเทศในโลกมีสิ่งดึงดูดใจทางการท่องเที่ยวที่เป็นทรัพยากรทางธรรมชาติและทรัพยากรที่มนุษย์สร้างขึ้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกล่าวถึงสิ่งดึงดูดใจทางการท่องเที่ยวด้านวัฒนธรรมในนอร์เวย์ด้วย ได้แก่ วัฒนธรรมของชาวแลปและการแต่งกายพื้นเมืองของชาวนอร์เวย์ ซึ่งเห็นได้ว่าการดำเนินงานเพื่อดึงดูดความสนใจของนักท่องเที่ยว ดังที่ทรงกล่าวการแต่งกายของชาวเมืองว่า “ที่แต่งเป็นนอร์วีเจียน อยู่แต่พวกถูก

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2527). ไกลบ้าน เล่ม 1. หน้า 326.

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2527). ไกลบ้าน เล่ม 2. หน้า 177-179.

เกณฑ์ให้แต่ง กล่าวคือหญิงสาวใช้ในโฮเทล ฤาคนขายของที่เป้นแฟนซีทิงส์ แก่พวกคนต่างประเทศที่เที่ยวไป มา เพื่อจะให้เป้นที่ถูใจของพวกเหล่านั้น เหตุด้วยเป้นธรรมดาผู้ที่ไปเที่ยวมาก ๆ แห่งเปื่อเห็นอะไรที่ซ้ำ ๆ อยากเห็นแปลก ๆ ...”¹ เพราะนักท่องเที่ยวมักจะสนใจวัฒนธรรมของคนพื้นเมืองในท้องถิ่นต่าง ๆ

5. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสังเกตเห็นการดำเนินงานของธุรกิจนำเที่ยว ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของธุรกิจ ใน “ระบบการท่องเที่ยว” อยู่² ลักษณะ คือ การจัดทำโปรแกรมการท่องเที่ยวแบบสำเร็จรูปเพื่อเสนอขายกับนักท่องเที่ยว (Package Tour) และการทำหน้าที่ตัวแทนดำเนินธุรกิจท่องเที่ยว (Travel Agent) โดยการอำนวยความสะดวกแก่นักท่องเที่ยวในเรื่องต่าง ๆ เช่น การสำรองห้องพักในโรงแรม การอำนวยความสะดวกในการเดินทางไปแหล่งท่องเที่ยว เป็นต้น

การจัดนำเที่ยวแบบเป็นกลุ่มในลักษณะของโปรแกรมท่องเที่ยวสำเร็จรูปที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกล่าวว่า “... วิธีที่เขามาเที่ยว ๆ กันโดยเรือเมล์ ซึ่งเพิ่งเกิดขึ้นใหม่ รับบรรทุกพวกตัววิธิต์มา มาก ๆ ...”² มีราคาย่อมเยากว่าการเดินทางตามอธยาศัยเหมือนการเสด็จประพาสส่วนพระองค์ เพราะคิดรวมค่าใช้จ่ายในการเดินทาง อาหารและที่พักไว้หมด เมื่อนักท่องเที่ยวมาคราวละมาก ๆ จึงเฉลี่ยค่าใช้จ่ายร่วมกัน แต่ต้องอยู่ในระเบียบวินัยและความดูแลของผู้นำทัวร์ (Tour Leader) ตัวอย่างเช่น การนำเที่ยวเนอร์ทเค็ปโดยเรือโดยสารจากแฮมเบ็คต่อไปนี้

มีเรือกำปั่นลำใหญ่ลำหนึ่ง ย่อมลำหนึ่ง รับจ้างบรรทุกพวกตัววิธิต์มาเที่ยว สายนี้เป็นสายแฮมเบ็ค ไม่ใช่ขึ้นไปถึงนอทเคป รับคนมาแต่แฮมเบ็ค แวะเที่ยวตาม พยอดต่าง ๆ ขึ้นไปจนถึงทรอนด์เยม มีกัมปนีที่สำหรับพาคนมาเช่นนี้หลายกัมปนีจัดการทั้งเรือแลขึ้นบก ที่อยู่ที่กินที่เที่ยว ทั้งอธิบายสิ่งซึ่งไปดูนั้นด้วย ผู้ที่มาเที่ยวเป้นโฆลงโตเช่นนี้ เสียเงินถูกกว่าที่จะมาโดยลำพัง ... ถ้า 4 คนต่อแคบบินประมาณอยู่ใน 200 มาร์ก เปนเที่ยวได้ การกินการอยู่ผิดกันบ้างแต่เล็กน้อย เกือบจะเหมือน ๆ กัน แต่ผู้มาต้องอยู่ในกำหนดของผู้จัดการ คือ จะหยุดที่ไหน เวลาใด จะให้กินอะไร ๆ เวลาใด จะให้นอนที่ไหน ให้กลับลงเรือ แลออกเรือเวลาใด เหล่านี้ล้วนแล้วแต่ผู้นำจะบัญชาทั้งสิ้น ... การขึ้นบกเขาขึ้น เปนพวกที่ 1 ที่ 2 ถึงต้องมีตัวปีดรถ มีกำหนดเวลาสั้นกระดังเรียกให้ทำสิ่งนั้นสิ่งนี้ แต่ดูเขาก็สนุก สนานกันคืออยู่ ...³

การไปเที่ยวลักษณะนี้ยังคงปรากฏในบริษัทนำเที่ยวต่าง ๆ ปัจจุบัน นอกจากนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงสังเกตได้ว่ามีธุรกิจนำเที่ยว 3 บริษัท คือ เบเยอ กับ เบเนต ของนอร์เวย์ และ ไร้มัส คูกและบุตร ของอังกฤษ ธุรกิจนำเที่ยวทำหน้าที่เป็นผู้ติดต่อประสานงานและอำนวยความสะดวกในการเดินทางแก่นักท่องเที่ยว และทั้งสามบริษัทนี้ยังคงดำเนินกิจการมาจนถึงปัจจุบัน การดำเนินงานของธุรกิจนำเที่ยวเหมือนกับการดำเนินงานในเวลาต่อมาดังนี้

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2527). *ไกลบ้าน เล่ม 2*. หน้า 166-168.

² แหล่งเดิม. หน้า 179.

³ แหล่งเดิม. หน้า 212-213.

ผู้ที่จัดการพาคนเที่ยวในที่นี้ เชี่ยวชาญอยู่สองพวก คือ เบเยอพวกหนึ่ง เบเนตพวกหนึ่ง จัดการเสร็จตั้งแต่เรือ รถ โฮเทล ที่ตกปลา ที่สุดก็มีร้านขายของสำหรับผู้ที่มาเที่ยวจะมาซื้อที่เบอรเคน คนละร้าน กัมปนีก็ถูกที่เป็ผู้จัดการเดินทางข้างฝ่ายใต้ มีชื่อเสียงโด่งดังอยู่นั้นเห็นเป็นแพ้นมาเที่ยววนอวกกันมาก ก็ตามมา แต่ผู้สองรายที่ออกชื่อมาแล้วไม่ได้ เพราะตั้งภายหลัง เหมือนอย่างเช่นที่พ่อมานี้ ในการรถการโฮเทลก็ต้องบอกให้เบเนตจัด การที่เราบอกไม่ต้องเสียค่าบอกเล่าอย่างหนึ่งอย่างใดกันเลย เสียแต่ค่าเช่าโฮเทลค่าเช่ารถตามพิกัต แล้วเขาไปนัดกันเจอกับเจ้าของโฮเทลเจ้าของรถเอง นี่เราจะมุ่งเข้าไปจัดการกับเจ้าของรถฤาจัดกับโฮเทลไม่สำเร็จ ถ้าบอกกับเขาเป็นสำเร็จ เรื่องรถไฟที่จะออกจากวอสมาเบอรเคนนี้ต้องจัดการกับเบเยอ เพราะเบเยอเขาเช่ารถพิเศษทั้งปวงที่จะพาคนโดยสารสี่ร้อยลงมา เมื่อเราไปพูดกับเขา เขาก็หารถมาพ่วงเข้าให้สำหรับของเขาอีกคันหนึ่ง ...'

การดำเนินงานของธุรกิจด้านการท่องเที่ยวตามข้อสังเกตของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้เป็นสิ่งที่ยังไม่มีการดำเนินงานโดยคนไทยก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่เป็นธุรกิจที่คนไทยบางกลุ่มรู้จัก ค้นเคยและทราบดีว่าเป็นที่มาของรายได้อันน่าพึงพอใจ ดังนั้น เมื่อมีการพัฒนาระบบการคมนาคมขนส่งมากขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงเป็นโอกาสอันดีที่จะทำให้คนไทยเริ่มเป็นผู้ประกอบการในธุรกิจด้านการท่องเที่ยว

กล่าวโดยสรุปได้ว่า การท่องเที่ยวในประเทศไทยที่มีได้เกิดเพราะสินจ้างใด ๆ ก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว มีวัตถุประสงค์ 3 ประการ คือ

1. การเดินทางไปจาริกแสวงบุญทางศาสนา คือ ไปไหว้พระ ไปไหว้พระธาตุ ไปพระบาท
2. การเดินทางไปพักผ่อนและพักผ่อนสุขภาพจากการเจ็บไข้ คือ ไปเปลี่ยนอากาศ
3. การเดินทางไปแสวงหาความสุขสำราญเพื่อความเพลิดเพลินต่าง ๆ คือ ไปเที่ยวเตร่ และไปตากอากาศ

การเดินทางเพื่อวัตถุประสงค์เหล่านี้ ผู้เดินทางจะต้องเตรียมการและจัดการท่องเที่ยวเอง เพราะคนไทยยังไม่ทำธุรกิจที่อำนวยความสะดวกทางการท่องเที่ยวแก่นักท่องเที่ยวก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว อย่างไรก็ตาม พระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการสำนักและผู้ที่เคยเดินทางไปต่างประเทศต่างมีความเข้าใจเรื่องการท่องเที่ยวแบบตะวันตกและการทำธุรกิจด้านการท่องเที่ยวชัดเจนดีแล้ว

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2527). ไกลบ้าน เล่ม 2. หน้า 225-226.

บทที่ 2

ปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดการท่องเที่ยว ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

การท่องเที่ยวเป็นปรากฏการณ์ทางสังคมอย่างหนึ่ง เกิดจากการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางสังคม การเมืองและเศรษฐกิจของประเทศ จนทำให้การเดินทางไกลอย่างรวดเร็วและปลอดภัยเป็นสิ่งปกติในวิถีชีวิตของผู้คน ดังนั้น ผู้ที่สามารถรับภาระค่าใช้จ่ายระหว่างการเดินทางได้และต้องการเดินทางด้วยเหตุผลส่วนตัวต่าง ๆ จึงตัดสินใจเดินทางท่องเที่ยวไปยังสถานที่ที่อยู่ต่างถิ่น¹ โดยมีผู้ประกอบการที่เกี่ยวข้องกับการเดินทางและการพักผ่อนเป็นผู้ให้บริการที่บุคคลนั้นต้องการโดยได้รับเงินเป็นค่าตอบแทน

ปรากฏการณ์นี้มีความคล้ายคลึงกับการเดินทางเพื่อจาริกแสวงบุญที่มีอยู่แล้วในสังคมไทย แต่การทำธุรกิจเพื่อแสวงหารายได้จากการท่องเที่ยวเป็นเรื่องใหม่สำหรับคนไทย เห็นได้ชัดเจนว่าได้รับอิทธิพลจากต่างประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง มหาอำนาจตะวันตกที่ทำให้เกิดจากการเปลี่ยนแปลงด้านสังคมและวัฒนธรรมด้านการเมืองและด้านเศรษฐกิจขึ้นในประเทศไทยตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา

การท่องเที่ยวในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นผลมาจากการขยายอิทธิพลของมหาอำนาจตะวันตกในภูมิภาคเอเชีย เนื่องจากประเทศไทยเป็นส่วนหนึ่งในระบบการค้าทวีปเอเชียเพราะอยู่ในเส้นทางที่มีลมสินค้าพัดผ่านเป็นฤดูกาล จึงมีพ่อค้าจากจีน อินเดียและเปอร์เซีย รวมทั้งนักบวชชาวต่างประเทศเข้ามาในเมืองสำคัญของไทย เช่น กรุงศรีอยุธยา กรุงเทพฯ ellig ปัตตานี นครศรีธรรมราช เพชรบุรี จันทบุรี เพื่อค้าขายและการประกาศศาสนาโดยตลอด²

การติดต่อระหว่างประเทศทำให้มีการรับและถ่ายทอดวัฒนธรรมระหว่างกันมาตั้งแต่สมัยโบราณ มีสถาบันพระมหากษัตริย์เป็นผู้มีบทบาทสำคัญที่ทำให้เกิดการยอมรับวัฒนธรรมนั้นเป็นส่วนหนึ่งในวิถีชีวิตของคนไทย โดยเริ่มจากคนกลุ่มเล็ก ๆ คือ พระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางก่อนที่จะขยายการยอมรับนั้นลงไปสู่คนกลุ่มอื่นในสังคม เช่น การปลูกฝีเพื่อป้องกันไข้ทรพิษในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นการยอมรับวิธีรักษาสุขภาพแบบใหม่ที่แตกต่างจากการแพทย์แผนโบราณของไทย เพราะเป็นการสร้างภูมิคุ้มกันที่สามารถรักษาชีวิตจากการแพร่กระจายของเชื้อโรคได้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้มิชชันนารีชาวอเมริกันปลูกฝีให้ราษฎร รวมทั้งพิมพ์แผ่นปลิวเชิญชวนให้ราษฎรมาปลูกฝีด้วย ทำให้ความนิยมรักษาโรคตามแบบแพทย์แผนปัจจุบันแพร่หลายไปสู่ราษฎรมากขึ้น

การท่องเที่ยวเป็นกิจกรรมหนึ่งที่เกิดจากการรับวัฒนธรรมจากภายนอกเช่นกัน แม้จะมีกิจกรรมท่องเที่ยวอยู่แล้วในสังคมไทย คือ การเดินทางไปไหว้พระพุทธรูป แต่อิทธิพลของตะวันตกในเรื่องของ

¹ Joseph D. Fridgen. (1990). *Dimensions of Tourism*. p. 3.

² Kennon Breazeale. (1999). "Thai Maritime Trade and the Ministry Responsible," in *From Japan to Arabia : Ayutthaya's Maritime Relations with Asia*. p. 1-4.

สุขอนามัย การขยายตัวของชุมชนเมืองและอื่น ๆ ทำให้เกิดแรงจูงใจที่จะท่องเที่ยวเพื่อเหตุผลต่าง ๆ มากขึ้น เช่น เพื่อสุขภาพ เพื่อความรู้ เพื่อพักผ่อนหย่อนใจ เพื่อเล่นกีฬา เพื่อการสมาคม โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อมีการปฏิวัติอุตสาหกรรมในทวีปยุโรป อันนำไปสู่การปรับปรุงประสิทธิภาพในการผลิตและการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจ ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรมและการเมืองในเวลาต่อมา

การปฏิวัติอุตสาหกรรมในพุทธศตวรรษที่ 23 นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมในอังกฤษ ทำให้ชาวยุโรปและอเมริกามีอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมืองเหนือประชากรของโลกในทวีปอื่น เพราะมีการปรับปรุงประสิทธิภาพในการผลิตสินค้า ชาวยุโรปแสวงหาความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจมากขึ้นโดยการติดต่อค้าขายกับประเทศทางตะวันออกด้วยตนเอง และไม่ต้องการค้าขายผ่านพ่อค้าคนกลาง ทั้งพ่อค้าอาหรับที่เคยเป็นคนกลางในการค้าระหว่างประเทศ ทั้งรัฐบาลของประเทศในตะวันออก เช่น จีน ญี่ปุ่น ไทย ซึ่งทำหน้าที่ตัวกลางทางการค้าระหว่างพ่อค้าชาวต่างประเทศกับคนในประเทศ

มหาอำนาจยุโรปได้ยึดครองดินแดนของชาติอื่นเป็นอาณานิคมเพื่อแสวงหาความมั่งคั่งจากทรัพยากรของประเทศเหล่านั้น เช่น อินเดีย พม่า ปัตตาเวีย อินโดจีน เป็นต้น แล้วได้พยายามจัดรูปแบบการปกครอง การดำรงชีวิต เศรษฐกิจและการค้าของคนในดินแดนเหล่านั้นให้สอดคล้องกับระเบียบวิธีของชาวยุโรปเพื่อความสะดวกในการปกครองของตน จึงเกิดการเปลี่ยนแปลงทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคมและการเมืองในดินแดนอาณานิคมทั่วโลก ทำให้เกิดแบบแผนการค้าที่เป็นระบบเดียวกัน คือ ระบบการค้าเสรีที่มีมาตรฐานการค้าแบบตะวันตก

การขยายอิทธิพลของมหาอำนาจตะวันตก ทำให้มิชชันนารี พ่อค้าและนักการทูต เดินทางมายังภาคพื้นทวีปเอเชียใต้ เอเชียตะวันออกเฉียงใต้และเอเชียตะวันออก เพื่อผลประโยชน์ทางศาสนา การค้าและการต่างประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ประเทศจีนที่กว้างใหญ่ มีประชากรมากและมีสินค้าหายากอันเป็นที่ต้องการในตลาดยุโรปและอเมริกา สำหรับประเทศไทยนั้น ลักษณะเด่นทางภูมิศาสตร์ที่เป็นศูนย์กลางของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ทำให้เป็นจุดแวะพักระหว่างทางไปยังอินโดจีน จีนทางทิศตะวันออก และพม่า ลังกา อินเดีย ทางทิศตะวันตก ดังนั้น ไทยจึงได้รับอิทธิพลจากมหาอำนาจตะวันตกด้วยเช่นกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ประเทศอังกฤษ

อังกฤษเป็นชาติที่แผ่อิทธิพลด้านการเมืองและการค้าระหว่างประเทศเข้ามาในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มากที่สุด ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ เริ่มจากการยึดเมืองมะละกาจากดัชต์ได้เมื่อ พ.ศ. 2338 จึงสามารถคุมเส้นทางการค้าที่ช่องแคบมะละกาทางตอนใต้ของแหลมมลายูอันเป็นเส้นทางการค้าสำคัญที่เชื่อมตะวันตกกับตะวันออกและมุ่งสู่ประเทศจีนได้ จากนั้นขยายเขตอิทธิพลของตนขึ้นไปทางแหลมมลายูโดยการขอเช่าเกาะหมากจากสุลต่านไทรบุรีเพื่อทำสถานีการค้า และเริ่มสร้างเมืองท่าใหม่ที่เกาะสิงคโปร์ทางใต้สุดของแหลมมลายูเมื่อประมาณ พ.ศ. 2362 ทางด้านตะวันตกของประเทศไทยนั้น อังกฤษสามารถผนวกดินแดนพม่าเข้าเป็นส่วนหนึ่งของอาณานิคมอินเดียของอังกฤษได้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลอังกฤษจึงมีส่วนสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับประเทศไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา

อิทธิพลของอังกฤษที่แผ่ขยายเข้ามาในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้เจ้านายและขุนนางรุ่นหนุ่มพยายามปรับความรู้ให้เข้ากับการเปลี่ยนแปลงนี้โดยเริ่มเรียนภาษาอังกฤษและวิทยาการต่าง ๆ จากมิชชันนารีชาวอเมริกันที่เริ่มเดินทางเข้ามาในประเทศไทยในรัชสมัยนี้เช่นกัน การเผยแผ่ศาสนาควบคู่ไปกับการรักษาโรคตามแบบแผนปัจจุบันทำให้คนไทยเริ่มได้ยินคำว่า "การเปลี่ยนอากาศ (to change the weather)" ซึ่งเป็นการท่องเที่ยวเพื่อรักษาสุขภาพ

*2.1 การรักษาสุขภาพตามคำแนะนำของแพทย์แผนปัจจุบัน

ในช่วงเวลาที่ตรงกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ได้มีการดำเนินธุรกิจการท่องเที่ยวสมัยใหม่ในประเทศอังกฤษแล้ว คนในเมืองที่ขยายตัวอย่างรวดเร็วหลังจากการปฏิวัติอุตสาหกรรม ต้องการอากาศบริสุทธิ์และต้องการผ่อนคลายความเหน็ดเหนื่อยจากหน้าที่การงาน วิถีชีวิตและการทำงานในชุมชนเมืองแออัดและแตกต่างจากการทำงานกลางแจ้งของเกษตรกรมีผลต่อสุขภาพของคนในชุมชนเมือง ดังนั้น เมื่อแพทย์แผนปัจจุบันในยุโรปแนะนำให้ท่องเที่ยวเพื่อรักษาและพักผ่อนร่างกาย เพื่อพักผ่อนหย่อนใจคลายความเครียดเป็นการแสวงหาความสุขสำราญทางใจ การท่องเที่ยวจึงเป็นส่วนสำคัญในวิถีชีวิตของชาวยุโรป โดยมีรถไฟเป็นการขนส่งสำคัญที่ทำให้เกิดการท่องเที่ยวของมวลชน (Mass Tourism) ขึ้น

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2367-2394) เป็นช่วงเวลาสำคัญช่วงหนึ่งในประวัติศาสตร์ไทยเนื่องจากกรุงรัตนโกสินทร์ที่สถาปนาขึ้นแทนกรุงศรีอยุธยาที่มีความเป็นปึกแผ่น การค้าระหว่างไทยกับราชสำนักจีนเจริญรุ่งเรืองสูงสุด มีการนำเอาแรงงานจ้างชาวจีนเข้ามาทำงานช่างและโยธาในประเทศไทย ใช้ศิลปกรรมจีนเป็นส่วนประกอบสำคัญในการตกแต่งประดับประดาวัดวาอารามและพระบรมมหาราชวัง นอกจากนี้ ยังเป็นสมัยที่ฝรั่งชาติตะวันตก ทั้งพ่อค้าชาวอังกฤษและสหรัฐอเมริกาที่ได้รับประโยชน์จากการปฏิวัติอุตสาหกรรมได้เดินทางเข้ามาติดต่อการค้าในทวีปเอเชียและเริ่มมีอาณานิคมในทวีปเอเชีย เช่นเดียวกับบาทหลวงและมิชชันนารีกลุ่มต่าง ๆ ที่ต้องการไปเผยแผ่ศาสนาคริสต์ในประเทศเวียดนามและจีน ได้ใช้กรุงเทพฯ เป็นจุดแวะพักระหว่างทางที่เหมาะสมสำหรับบาทหลวงคาทอลิกที่จะไปเผยแผ่ศาสนาในเวียดนามตอนใต้ และสำหรับมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ทั้งจากยุโรปและอเมริกาที่จะไปประกาศศาสนาในประเทศจีน¹

การรักษาสุขภาพตามคำแนะนำของแพทย์แผนปัจจุบันมีส่วนสำคัญที่ทำให้เกิดการเดินทางเพื่อพักผ่อนและ “เปลี่ยนอากาศ” มีมิชชันนารีชาวต่างประเทศเป็นคนกลุ่มแรกที่เดินทางไป “เปลี่ยนอากาศ” โดยล่องเรือไปตามลำน้ำและไปไกลจนถึงทะเลในบางครั้ง² เพราะการแพทย์แผนปัจจุบันตั้งแต่ประมาณกลางพุทธศตวรรษที่ 22 ได้ให้ความสำคัญกับอากาศชายทะเลและน้ำทะเลว่ามีคุณสมบัติในการรักษาโรค ทำให้เกิดเมืองพักผ่อนตากอากาศชายทะเลจำนวนมากในประเทศอังกฤษและประเทศอื่น ๆ ในทวีปยุโรปในเวลาต่อมา

มิชชันนารีโปรเตสแตนต์เป็นผู้ให้คำแนะนำแก่คนในสังคมไทยเรื่องการรักษาโรคแผนปัจจุบัน การพยายามรักษาสุขภาพอนามัยเพื่อหลีกเลี่ยงโรคภัยไข้เจ็บ และการเผยแผ่ศาสนาคริสต์ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา ขณะที่การประกาศศาสนาไม่ได้ผลมากนักในหมู่ชาวไทย แต่การรับแนวคิดเรื่องการรักษาโรค โดยเฉพาะอย่างยิ่ง โรคระบาดที่ทำให้ผู้คนล้มตายเป็นจำนวนมาก เช่น ฝีดาษและอหิวาตกโรค เป็นสิ่งที่คนไทยยอมรับได้เพราะเห็นตัวอย่างการรักษาโรคแก่บรรดาลูกของมิชชันนารี ดังนั้นเมื่อเกิดโรคระบาดในช่วง พ.ศ. 2383 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้มิชชันนารีปลูกหนองฝักรักษาเพื่อสร้างภูมิคุ้มกันโรคและทำให้โรคร้ายนั้นไม่อาจคร่าชีวิตราษฎรได้มากดังเคย

คนไทยที่คุ้นเคยกับมิชชันนารี เช่น เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค) เป็นผู้เผยแผ่ความเข้าใจเรื่องสุขภาพและการรักษาสุขภาพตามคำแนะนำของแพทย์แผนปัจจุบันแบบตะวันตกให้ขยายไปมากขึ้น ดังจะเห็นได้จากข้อความบางส่วนใน หนังสือแสดงกิจจานุกิจ ที่มีการเผยแพร่ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2411 แสดง

¹ มองเซนเบอร์เลอบอง. (2511). *ประชุมพงศาวดารภาคที่ 39 (เล่ม 23)*. หน้า 106-109.

ให้เห็นว่านอกจากการรักษาโรคภัยไข้เจ็บแล้ว มิชชันนารีน่าจะเป็นผู้ให้คำแนะนำเรื่องการหนีโรคภัยไข้เจ็บที่เกิดขึ้นในบางฤดูกาลด้วยเพราะ

ที่บางปีก็สบายไม่มีไข้เจ็บ บางปีก็มีไข้เจ็บ บางปีก็ฝนตกแดงเป็นคางทูม เป็นหวัดเป็นไอเป็นไข้จับเป็นฝีดาษแลโรคต่าง ๆ ถ้าเป็นขึ้นคราวหนึ่ง ๆ ก็พร้อม ๆ กัน บางทีเป็นแต่สัตว์บางจำพวกบ้าง บางทีสัตว์บางจำพวกก็ไม่เป็นบ้าง เป็นเหตุอย่างไร ... แลนักปราชเภาชาวสยามว่าพระยานาคพันพิศม์ขึ้นบนอากาศ ลมนั้นหอบมา ก็ค่านักปราชเภาที่ไม่ถือผี เขาว่าเป็นเหตุเพราะเปลี่ยนระดูหนาวระดูร้อน ๆ ต่อดูฝน ๆ ต่อดูหนาว ก็ถ้าถึงคราวเปลี่ยนระดูเช่นนี้ มักไข้เจ็บพร้อม ๆ กัน มากบ้างน้อยบ้าง เพราะร่างกายได้สัมผัสหนาวอยู่แล้ว ไปกระทบร้อนเข้า ร่างกายได้สัมผัสร้อนอยู่แล้ว ไปกระทบฝนเข้า ร่างกายได้สัมผัสในระดูฝนอยู่แล้ว ไปกระทบระดูหนาวเข้า จึงเกิดเป็นสำแลงขึ้น ก็ถ้าหนาวที่เดียวร้อนที่เดียวฝนชุกชุมที่เดียวก็สบาย เพราะลมอากาศเป็นอย่างเดียวไม่แปรปรวน ได้สังเกตุดังนี้เป็นแน่ ประการหนึ่ง ธาตุในอากาศวิปริตเป็นลมพิศม์ลมร้ายต่าง ๆ พัดมา คนที่ไม่เป็นนั้นเพราะธาตุในตัวปกติ ลมร้ายไม่เข้าไปได้ก็ไม่เป็นอะไร ... คิดดูก็คล้าย ๆ กัน ถ้าฝีดาษชุกชุมขึ้นก็ดี คนที่ไม่ได้ออกฝีหนีไปเสียให้พ้น เขาก็ไม่ออกฝีเลยจนแก่ชราก็มีโดยมากเพราะหนีได้ ก็เหมือนหนึ่งไข้เจ็บเกิดขึ้นเป็นแห่ง ๆ ไม่ทั่วกันไปที่เดียวก็หนีได้ ... การไข้เจ็บปัจจุบัน เขาก็หนีไปพ้นได้ ที่ระดูบางปีไม่มีไข้ ไม่มีเจ็บเป็นความสบายอยู่ ก็เพราะลมพิศม์ลมร้ายไม่มีพัดมา อากาศที่อาไศรยอยู่ไม่วิปริตเสียไป จึงพากันสบายอยู่ได้ ...¹

ข้อเขียนนี้แสดงให้เห็นว่าโรคภัยไข้เจ็บเกิดจากการมีร่างกายไม่แข็งแรงและได้ไปอยู่ในบริเวณที่อากาศเปลี่ยนแปลงเพราะเปลี่ยนฤดูกาล หากไม่ต้องการเจ็บไข้ก็สามารถ “หนี” ไปได้โดยการเดินทางไปอยู่ในบริเวณที่มีอากาศดี ความคิดนี้สอดคล้องกับการปฏิบัติตนของมิชชันนารีหลายคนในกรุงเทพฯ ที่เดินทาง “ไปเปลี่ยนอากาศ” ยังสถานที่ต่าง ๆ และต่างจากการวินิจฉัยโรคของแพทย์แผนโบราณ เพราะเจ้าพระยาทิพากรวงศ์เข้าใจว่าโรคภัยไข้เจ็บนั้นมิได้เกิดจากการคลันดาลของอำนาจเหนือธรรมชาติใด ๆ สามารถป้องกันและรักษาได้หากไม่ประมาท กล่าวคือ จะต้องคอยระวังรักษาความสะอาดบริเวณบ้านเรือนที่พักอาศัย ระวังรักษาสุขภาพของตนเองและบำรุงรักษาร่างกายให้แข็งแรงเพียงพอ ความเข้าใจนี้แตกต่างจากความเชื่อเดิมของแพทย์แผนไทย เป็นความเข้าใจที่เกิดจากการยอมรับเหตุผลของวิทยาศาสตร์ธรรมชาติ ประกอบกับการสังเกตกิจวัตรบางประการของชาวตะวันตกในไทย และเกิดการเลียนแบบกิจวัตรดังกล่าว

การแพทย์แผนโบราณของไทยวางอยู่บนพื้นฐานความเชื่อที่ว่า ร่างกายมนุษย์ประกอบด้วยธาตุ 4 ชนิดที่มีความสมดุลย์กัน คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม และธาตุไฟ โดยอธิบายว่า ดิน คือ ส่วนที่เป็น ของแข็ง ในร่างกาย เช่น กระดูกและอวัยวะต่าง ๆ น้ำ คือ โลหิต น้ำมูก น้ำดี ฯลฯ ลม คือ ชีพจร ที่อยู่ในร่างกาย และไฟ คือ ความอบอุ่นที่เกิดขึ้นในร่างกาย เมื่อใดก็ตามที่ธาตุทั้ง 4 ในร่างกายประกอบเข้าด้วยกันโดยขาดสมดุลย์ จะทำให้เกิดความผิดปกติขึ้นในร่างกาย อันเป็นเหตุให้เกิดความเจ็บไข้ เช่น ถ้ามีธาตุไฟมากเกินไปจะทำให้เป็นไข้ ต้องทำให้อุณหภูมิร่างกายกลับเข้าสู่ภาวะสมดุลโดยอาศัยยาที่จะช่วยให้เกิดสมดุลย์ “ประการหนึ่งลมแล้วเขาก็ว่าเย็นไม่ชอบ ต้องเอาร้อนแก้ ยาร้อนต้องเป็นเครื่องบำรุงธาตุเบญจะกุลเป็นพื้น บำรุงธาตุ

¹เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. (2514). หนังสือแสดงกิจจานุกิจ. หน้า 50-52.

ที่เดียวโดยใครเป็นไข้ เขาก็แก้ด้วยยาเย็นด้วยพิศมไข้ไปก่อนแล้วเขาก็ผันผอนหักให้กินยาร้อนไป ต่อไขยาร้อนได้เมื่อใดจึงว่าคงธาตุเย็น ...”¹

การขาดสมดุลในร่างกายมนุษย์นี้ คนไทยสมัยก่อนเชื่อกันว่าเกิดขึ้นเพราะ “ลม” เป็นส่วนใหญ่ ดังที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอ้างถึงตำราแพทย์แผนโบราณของไทยที่กล่าวถึงโรคต่าง ๆ ว่าได้แก่ “สารพัดไข้เป็นของจรมาย่าง ๑ คือ โลหิตอย่าง ๑ คือ ลมและเสมหะอย่าง ๑ ...”² และ “ในข้างไทยนี้ ปากแพทย์หมอและปากหญิงชายทั้งหลาย เจ็บอะไร ๆ ก็ว่าลมทุกสิ่งไป ด้วยตำราอ้างว่าลม ๕๐๐ จำพวก ๑,๐๐๐ จำพวก จะไล่อะไรบ้างไม่มีใครนับถูก ...”³

นายแพทย์มัลคอล์ม สมิธ (Malcolm Smith M.D) หรือ หมอสมิธ แพทย์หลวงในสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ได้อธิบายถึงความเชื่อของคนไทยเกี่ยวกับโรคภัยไข้เจ็บ เท่าที่เขาได้อ่านจากหนังสือบางกอกกาเลนเดอร์ เมื่อพ.ศ. 2408 ไว้ในทำนองเดียวกันว่า เกิดจาก “กลไกต่าง ๆ ในร่างกายผิดปกติไปเนื่องจากการกระทำของสิ่งกลับที่เรียกว่า ลม ลมทำให้โลหิตหมุนเวียน ท่านจะรู้สึกได้จากการเต้นของชีพจร ... อาหารไม่ย่อยเกิดจากมีลมมากเกินไป ถ้ามีลมน้อยไปจะเป็นลม ...”⁴ ลมจึงเป็นสมมุติฐานสำคัญของโรคภัยไข้เจ็บ

สำหรับโรคระบาดที่ทำให้มีคนที่ตายคราวละมากๆ เช่น โรคห่า หรือ อหิวาตกโรค ที่มีบันทึกอยู่ในตำนานนิทานต่างๆ นั้น คนไทยสมัยก่อนเชื่อว่าเกิดจากการดลบันดาลของผีร้าย หรือ เป็น “กรรมของสัตว์” ที่ไม่อาจแก้ไขได้ด้วยการรักษาพยาบาลตามปกติ จำเป็นต้องอาศัยอำนาจพระพุทธรูปขับไล่ผีร้ายไป โดยการสวดภาณยักษ์และพระปริตรเพื่อขับไล่ผีร้ายและเพื่อความเป็นสิริมงคลของบ้านเมือง นอกจากนั้น แต่ละคนจะต้องสร้างสมบุญบารมีโดยตัวน เพื่อให้ผลบุญที่บังเกิดขึ้นช่วยให้ตนสามารถรอดพ้นจากโรคระบาดนั้นได้ ดังเช่นที่เคยปฏิบัติเมื่อโรคห่าระบาดในแผ่นดินสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ความเข้าใจเรื่องที่มาของโรคภัยไข้เจ็บในลักษณะนี้เริ่มเปลี่ยนไปเมื่อมีคำอธิบายใหม่จากมิชชันนารีชาวอเมริกันที่ใช้วิธีการรักษาโรคแบบตะวันตกมาเยยวยาจนรักษาโรคภัยบางชนิดได้ เช่น ไข้ทรพิษที่เคยคร่าชีวิตคนไปคราวละมากๆ ไม่อาจทำอันตรายแก่บรรดาลูกของมิชชันนารีที่ปลูกฝีกันไข้ทรพิษนี้ได้ ส่วนพระภิกษุที่โดนระเบิดไฟพะเนียงจนกระดูกแตกเมื่อคราวฉลองวัดประยุรวงศาวาสก็สามารถรักษาชีวิตไว้ได้ เมื่อหมอบรัดเลผ่าตัดเอาอวัยวะที่เสื่อมแล้วนั้นทิ้งไป เป็นต้น ความสำเร็จในการรักษาโรคของมิชชันนารีทำให้เจ้านาย ขุนนางและสามัญชนหลายคนสนใจคำอธิบายของฝรั่งเกี่ยวกับเรื่องต่าง ๆ ที่อยู่รอบตัว อาทิ ฤดูกาล อากาศ จันทรุปราคา และเมื่อมีโอกาสได้ชมการแสดงงานทดลองทางวิทยาศาสตร์ของมิชชันนารี ก็ยิ่งเข้าใจปรากฏการณ์ทางธรรมชาติได้ดีขึ้น

ด้วยเหตุนี้ จึงเกิดการเปลี่ยนแปลงความเข้าใจเรื่องที่มาของโรคภัยไข้เจ็บอย่างเห็นได้ชัดในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ผู้ที่ได้รับถ่ายทอดแนวคิดเรื่องวิทยาศาสตร์ธรรมชาติ อาทิ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งมีพระราชดำริในเรื่องนี้ว่า “แต่ฝ่ายข้าพเจ้า

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2521). พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 129.

²แหล่งเดิม.

³แหล่งเดิม. หน้า 134

⁴Malcolm Smith. (1982). *A Physician in the Court of Siam*. p. 152.

ถือลัทธิว่าลมไม่มี ที่เรียกว่าลมนั้น คือ พิกการโลหิตและเสมหะ โลหิตเป็นชีวิตบำรุงขึ้นด้วยระดูและอาหาร ลมอากาศที่สูบเข้าไปทางหายใจ ไปฟอกโลหิตให้ใสสะอาดแล้วขับให้แล่นไปเป็นชีพจรทั่วทั้งตัว ... มลทินของโลหิตที่สะอาดที่ลมหายใจฟอกแล้ว ย่อมกลับออกมาด้วยลมหายใจออก ..."¹

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว “ลม” ถูกอธิบายให้เข้าใจด้วยแนวคิดของวิทยาศาสตร์ ว่าเป็นอากาศ เป็นลมหายใจเข้า ลมหายใจออก ไม่ใช่สมมุติฐานของโรคภัยไข้เจ็บ แต่เป็นอากาศซึ่งช่วยฟอกโลหิตให้สะอาดและเป็นประโยชน์ต่อสุขภาพ ดังนั้น การที่คนไทยสมัยก่อนคิดว่าการเจ็บป่วยต่างๆ เกิดขึ้นจากลมนั้น อันที่จริงเป็นเพราะโลหิตไม่ปกติ เนื่องจากได้รับอากาศไม่บริสุทธิ์

ลมหรืออากาศ แม้จะเป็นสิ่งเกื้อกูลชีวิต ดังคำกล่าวที่ว่า “อากาศบริสุทธิ์เป็นคุณแก่ชีวิตและเกื้อกูลแก่ความสำราญเหมือนอาหารที่เป็นประโยชน์” แต่ขณะเดียวกันก็อาจมีโทษต่อชีวิตด้วย เพราะมีส่วนทำให้เกิดโรคภัยไข้เจ็บได้เมื่อมีการเปลี่ยนฤดู คนที่มีสุขภาพไม่แข็งแรงนักอาจเจ็บไข้ได้ ถ้าไปอยู่ในบริเวณที่อากาศจะเปลี่ยนฤดูกาล นอกจากคนนั้นจะย้ายหนีอากาศที่เปลี่ยนนั้น เพราะ “หนีได้ ก็เหมือนหนึ่งไข้เจ็บเกิดขึ้นก็เปนแห่งๆ ไม่ทั่วกันไปที่เดียวกันหนีได้ ... การไข้เจ็บปัจจุบันเขาก็หนีไปพ้นได้ ...”² การพยายามรักษาชีวิตให้ยืนยาวที่สุดเท่าที่จะทำได้ นี่ เป็นสิ่งที่ควรกระทำเป็นอย่างยิ่ง เพราะ “เกิดมาเป็นคนก็ไม่ควรจะอยากตาย...”³

ความต้องการ “อากาศบริสุทธิ์” ของมนุษย์เป็นสัจธรรมทางวิทยาศาสตร์ธรรมชาติ ที่มีชนนารีและชาวตะวันตกในกรุงเทพฯ ประสบด้วยตนเอง เพราะกรุงเทพฯ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่ได้มีขอบเขตกว้างขวางอย่างในปัจจุบัน เขตเมืองมีอยู่เพียงคลองผดุงกรุงเกษมเท่านั้น ชุมชนจีนที่สำเพ็งและย่านการค้าของชาวตะวันตกอยู่นอกกำแพงเมืองเก่าไปทางทิศใต้ สำเพ็งมีผู้คนอยู่แออัดมาก บ้านเช่าของมิชชันนารีซึ่งอยู่ในละแวกนั้นก็มีสภาพไม่ดีนัก ดังที่หมอบรัดเลบันทึกว่า “ที่ที่พวกมิชชันนารีเช่าจากนายกลีน้อยนั้นเป็นที่สกปรก มีเรือนเตี้ยๆ หลังคามุงจากอยู่รอบ ทางเข้าบ้านเปียกแฉะอยู่เสมอ ...”⁴ การที่มิชชันนารีเช่าบ้านอยู่ใกล้กับตลาดสำเพ็งนับว่าเป็นสถานที่อันเหมาะสมในการเผยแผ่ศาสนา เนื่องจากอยู่ในถิ่นคนจีนผู้มีแนวโน้มว่าจะเปลี่ยนมานับถือศาสนาคริสต์ และเป็นที่ซึ่งมิชชันนารีมักพบคนเจ็บป่วยบ่อย ๆ “เพราะอยู่ในที่ที่สกปรกอันเป็นบ่อเกิดแห่งโรคภัยไข้เจ็บต่าง ๆ ...”⁵ แต่ก็ไม่ได้ต่อสุขภาพของมิชชันนารีด้วย

เมื่ออากาศเป็นทั้งสิ่งบำรุงร่างกายและเป็นเหตุแห่งอาการเจ็บไข้ได้ มิชชันนารีจึงหาทางรักษาสุขภาพโดยการหนีออกจากพระนคร ไป “เปลี่ยนอากาศ” ตามหัวเมือง เพื่อประโยชน์ด้านสุขภาพทั้งร่างกายและจิตใจ ดังนั้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสที่อ่างศิลา แล้วโปรดเกล้าฯ ให้กะที่เตรียมสร้างพลับพลาที่ประทับ จากนั้นให้สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ทิ้งหินที่ชายฝั่งทำเป็นท่าจอดเรือ และโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์และเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค) สร้างเรือนพักไว้ที่แหลมนั้น 2 หลัง เป็นการสาธารณกุศลสำหรับผู้ที่ต้องการมาเปลี่ยนอากาศ

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2521). พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 129

²เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. (2514). หนังสือแสดงกิจจานุกิจ. หน้า 52.

³พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2521). เล่มเดิม. หน้า 140

⁴ดี. บี. บรัดเล. (2508). ประชุมพงศาวดารภาคที่ 31 (เล่ม 18). หน้า 28.

⁵แหล่งเดิม.

ชายทะเล¹ เพราะ “ฝรั่งเขานับถือว่าที่นี่เป็นทีอากาศดี พอใจ มีคนเจ็บไข้ไม่สบายแล้วมาอยู่ที่นี่บ่อย ๆ ...”² เนื่องจากการเดินทางไปพักแรมยังต่างเมืองในสมัยนั้นไม่มีโรงแรมบริการที่พักเหมือนปัจจุบัน การมีเรือนพักในสถานที่อันอำนวยประโยชน์แก่สุขภาพจึงเป็นสิ่งที่ควรสรรเสริญ ดังที่นายแพทย์แมคดาเนียล กล่าวถึงบ้านพักชายทะเลว่า “ณ ที่นี้อากาศชายทะเลและการอาบน้ำทะเลได้ปฏิบัติงานอันน่ามหัศจรรย์ ด้วยการทำให้หลายคนที่ยากลำบากกลับมามีความรู้สึกราวกับเป็นคนใหม่ทั้งร่างกายและจิตใจ พร้อมจะเผชิญหน้ากับงานอันเหน็ดเหนื่อยยากต่อไปอีกปีหนึ่ง ...”³ มิซชันนารีตระหนักดีว่าการพักผ่อนสุขภาพหลังการฟื้นฟู และหลังการทำงานหนักอย่างน้อยปีละ 1 ครั้ง เป็นสิ่งจำเป็นสำหรับทุกคน พวกเขาได้จัดเวลาปฏิบัติตามความจำเป็นนี้มาตลอดเวลาที่อยู่ในประเทศไทย จึงเป็นแบบอย่างแก่คนไทยที่ทำงานหนักไม่ต่างจากพวกเขาในเวลาต่อมา เห็นได้ชัดเจนว่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ผู้ปกครองของไทยมีความเข้าใจเรื่องคุณประโยชน์ของ “อากาศ” ในการรักษาสุขภาพ แต่นอกจากพระมหากษัตริย์แล้วไม่ปรากฏชัดเจนว่ามีคนไทยเดินทางไปท่องเที่ยวเพื่อสุขภาพ ต่างจากรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่พระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางชั้นผู้ใหญ่ต่างเดินทาง “ไปเปลี่ยนอากาศ” เพราะตระหนักถึงความสำคัญของสุขภาพที่ประกอบไปด้วยสุขภาพกายและสุขภาพใจ ดังความที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้ทรงนิพนธ์ไว้ว่า

กายมนุษย์นี้เป็นเครื่องยนต์สำหรับทำธุระ วิจิตรยิ่งกว่าเครื่องนาฬิกาพกเป็นอันมาก สับสนั่นประหลาดมากกว่าบรรดาเครื่องจักรซึ่งมีกำลังแรงที่สุด เครื่องทำธุระของกายนี้คืออวัยวะที่เป็นพนักงาน เช่น หัวใจ กระเพาะอาหาร ปอด เส้นเลือด กล้ามเนื้อ เอ็น หนัง ต่างมีหน้าที่ทำธุระแผนกหนึ่งๆ เมื่ออวัยวะทั้งปวงแห่งเครื่องยนต์ คือ สรีระ ทำธุระตามหน้าที่เรียบร้อยดี กายก็อยู่ผาสุก และกายผาสุกนั้น ต้องอาศัยไม่เฉพาะแต่ความสำราญและเป็นไปสะดวกแห่งกายเท่านั้น ยังต้องอาศัยความสำราญและเป็นไปสะดวกแห่งใจด้วย ...⁴

สุขภาพใจเป็นสิ่งที่มองไม่เห็น หากบุคคลผู้นั้นไม่แสดงออกให้เห็นจากท่าทางหรือคำพูด แต่ก็เป็นที่เข้าใจได้ว่า “... คนที่ประจำการมีกิจธุระต่างๆ อยู่เป็นนิจ ก็ย่อมมีเวลาเหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้า เมื่อได้ละกิจกังวลแปรสถานไปเที่ยวเตร่ตามอำเภอใจเสียได้ครั้งหนึ่งคราวหนึ่ง ก็ย่อมชื่นบานสำราญกายตลอดจน

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. (2507). *ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 25 (เล่ม 14)*. หน้า 314-316.

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2484). *พระราชนิพนธ์เสด็จประพาสจันทบุรี*. หน้า 161.

³ E. B. McDaniel. (1928). “Medical Work,” in *Historical Sketch of Protestant Missions in Siam 1828-1928*. p. 205.

⁴ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. (2514). “มนุษย์วิทยา,” ใน *พระนิพนธ์ต่างเรื่อง*. หน้า 424.

จิตใจ กลับมาตั้งหน้าทำงานได้แข็งแรงดีขึ้นกว่าเก่า ...”¹ ดังนั้น การไป “เปลี่ยนอากาศ” จึงเป็นการรักษาสุขภาพร่างกายจากโรคภัยไข้เจ็บ และรักษา “ใจ” ให้ชุ่มชื้นเบิกบาน เป็น “กำลังใจ” ในการปฏิบัติหน้าที่ต่อไป

การหยุดพักผ่อนประจำปีโดยการเดินทางไปเยือนสถานที่ต่าง ๆ เพื่อผ่อนคลายความตึงเครียดจากหน้าที่การงานน่าจะเป็นกิจกรรมที่มีชนชั้นนารีได้ปฏิบัติจนเป็นที่เข้าใจกันในหมู่เจ้านายและขุนนางของไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งนี้เพราะ

ธรรมดาเกิดมาเป็นคนทำงาน มีธรรมเนียมอยู่หลายประเทศ ซึ่งเกิดมีแก่คนโดยมากที่เห็นว่า การเที่ยวเปลี่ยนอากาศเปลี่ยนที่ และพักผ่อนงานหยุดการที่ให้เป็นคราว ๆ นั้น เป็นเครื่องซึ่งจะบำรุงร่างกายให้เจริญและแข็งแรงขึ้น เพื่อว่าเมื่อได้พักแล้วและกลับมาจับทำการงานของตนต่อไป คงจะแข็งแรงได้ทำการงานมากกว่าที่จะตรากตรำทำความเหนื่อยซ้ำอยู่โดยที่มิได้พักผ่อนนั้น บางทีก็จะทำให้ประโยชน์ที่เกิดขึ้นโดยเร็วโดยพลัน ดีกว่าไม่ได้พักผ่อน ...²

การเดินทางไปเปลี่ยนอากาศของพระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางชั้นผู้ใหญ่เพื่อประโยชน์ด้านสุขภาพทำให้กิจกรรมการเดินทางท่องเที่ยวแพร่ขยายไปมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การเสด็จพระราชดำเนินของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบรมวงศานุวงศ์ที่ทำให้มีการกล่าวขานถึงเรื่องการเสด็จประพาส เช่น เมื่อสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าอัญญาภรณ์เดชาวุธทรงพระประจวรได้เสด็จไปแปรสถาน ณ เกาะสีชัง ซึ่งเป็นที่มีอากาศดีและมีบ้านพักของกงสุลอังกฤษอยู่ ต่อมาเมื่อทรงหายจากอาการประชวร พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชฐานที่ประทับบนเกาะสีชัง พระราชทานนามว่า “จุฑาธุชราชสถาน” ได้มีการสร้างอุทยานและตำหนักที่ประทับหลายหลัง ที่สำคัญคือ พระที่นั่งมณีนรธาตุรตันโรจน์ ซึ่งก่อพระฤกษ์สร้าง ณ สถานที่ที่ได้เสด็จประทับบนเกาะสีชังครั้งแรก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวางแผนสร้างพระราชฐานแห่งนี้ไว้อย่างชัดเจน ซึ่งถ้าสร้างสำเร็จจะเป็นพระราชวังที่งดงามมาก³ อย่างไรก็ตาม การที่เรือรบฝรั่งเศสบุกเข้ามาในอ่าวไทยเมื่อ ร.ศ. 112 เป็นเหตุให้การก่อสร้างพระราชวังนี้ต้องยุติลง เพราะพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นประมุขสูงสุดของประเทศควรจะเสด็จประทับ ณ สถานที่ซึ่งปลอดภัยจากการรุกรานของมหาอำนาจตะวันตกอันเป็นภัยร้ายแรงที่สุดของประเทศในขณะนั้น เพราะความปลอดภัยของพระมหากษัตริย์ก็คือความปลอดภัยของประเทศชาติ ถ้ามหาอำนาจตะวันตกเข้าประชิดองค์พระมหากษัตริย์ได้โดยง่ายก็เป็นภัยสำคัญของประเทศเช่นกัน ด้วยเหตุนี้ จึงไม่มีการก่อสร้างพระราชวังเพิ่มเติมขึ้นอีก และต่อมาเมื่อมีการก่อสร้างตำหนักที่ประทับในพระราชวังดุสิต ได้โปรดเกล้าฯ ให้รื้อเอาไม้สักทองจากพระที่นั่งมณีนรธาตุรตันโรจน์ที่เกาะสีชังมาก่อสร้างพระที่นั่งวิมานเมฆ เป็นพระราชฐานที่ประทับในพระราชวังดุสิตแทน

¹ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี. (2504). “อธิบายด้วยประโยชน์ของการเที่ยวเตร่,” ใน *ประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด*. หน้า 241.

² สมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์. (2514). “คำอธิบายเรื่องแต่งหนังสือ” ใน *ชีวิตฉัน*. หน้า (4).

³ คุรุยาละเอียดยจาก ป.มหาพันธ์(นามแฝง). (2540). *พระจุฑาธุชราชฐาน ณ เกาะสีชัง*.

เส้นทางการเปลี่ยนอากาศเพื่อสุขภาพของพระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์หลังเหตุการณ์ ร.ศ. 112 มักจะเป็นการเดินทางเลียบชายฝั่งทะเลตะวันตกไปยังแหลมมลายูมากกว่าชายทะเลฝั่งตะวันออก อย่างไรก็ตาม ได้มีการปรับปรุงเรือนพักทั้งที่อ่างศิลาและเกาะสีชังเป็น “อาศรัยสถาน” สำหรับผู้ที่ต้องการเปลี่ยนอากาศเพื่อรักษาสุขภาพเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก (พ.ศ. 2440) สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีพระบรมราชินีนาถ ได้มีพระราชเสาวนีย์ให้ซ่อมแซมตึก 2 หลังที่อ่างศิลา และจัดเตรียมข้าวของเครื่องใช้ที่จำเป็นสำหรับการพักอาศัยไว้ที่ตึกนั้น เช่น เตียงนอน มุ้ง ผ้าปูที่นอน ปลอกหมอน ผ้าขนหนูเช็ดหน้า เพื่อถวายเป็นพระราชกุศลแด่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในโอกาสเฉลิมพระชนม์พรรษา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานนามแก่ตึกหลังใหญ่ของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ว่า “ตึกมหาราช” ส่วนตึกหลังเล็กที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์สร้างนั้น พระราชทานนามว่า “ตึกมหาราชินี” และเนื่องจากมีสิ่งของเครื่องใช้ในตึกทำให้จำเป็นต้องมีผู้ดูแลเครื่องใช้เหล่านั้นให้สะอาดและสมบูรณ์อยู่เสมอ จึงโปรดเกล้าฯ ให้กระทรวงมหาดไทยเป็นผู้ดูแลความเรียบร้อยของเรือนพักซึ่งเรียกว่า “อาศรัยสถาน” โดยสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ ซึ่งทรงเป็นเสนาบดีว่าการได้ทรงร่างระเบียบข้อบังคับเกี่ยวกับการเข้าพักในอาศรัยสถานไว้อย่างชัดเจน¹ สำหรับเกาะสีชัง มีเรือนพักอยู่แล้ว 3 หลัง คือ ตึกวัฒนา ตึกผ่องศรี ตึกอภิรมย์ แต่เมื่อไม่มีการสร้างพระราชวังบนเกาะสีชังอีก ตึกทั้ง 3 หลังจึงกลายเป็น “อาศรัยสถาน” ที่อนุญาตให้ชาวต่างประเทศและชาวไทยใช้เป็นที่พักแรมในเวลาเปลี่ยนอากาศเช่นกัน²

การไปพักแรมในสถานที่ดังกล่าว ซึ่งไม่มีการบริการอาหารเครื่องดื่มและบริการอื่นๆ อย่างที่มีอยู่ตามสถานที่ตากอากาศชายทะเลในปัจจุบัน ทำให้การไปเปลี่ยนอากาศเป็นเรื่องใหญ่ ไม่ใช่เรื่องสนุกสนานแต่เป็นกิจกรรมของผู้เจ็บไข้และผู้ที่มีปณินทิโกลัซิดเท่านั้น ดังที่ พ.เนตรรังษี บุตรชายพระยาไชยยศสมบัติเล่าไว้ว่า “บางครั้งแม่ก็ต้องไปด้วย บางครั้งมีผู้อื่นแทน ...”³ และ “แต่สำหรับลูกๆ นั้น ... ไม่มีใครได้ไปเพราะพ่อไม่ยอมให้ไป เห็นว่าเป็นการลำบากแก่ผู้รับรองเขา ...”⁴

สำหรับการเดินทางจำเป็นจะต้องจัดหาเรือเที่ยวพิเศษออกไป หรือหาโอกาสเหมาะๆ เช่น ขอดิตตามไปกับขบวนผู้ตรวจราชการ เช่น ในคราวที่สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพเสด็จออกตรวจราชการเมืองชลบุรีและเมืองฉะเชิงเทราเมื่อ ร.ศ. 119 นั้น ปรากฏว่าพระยาสุนทรบุรี ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครไชยศรี ซึ่งมีอาการป่วยและแพทย์แนะนำให้ออกไปรักษาตัวที่ชายทะเล ได้ตามเสด็จออกไปเปลี่ยนอากาศด้วย ส่วนพระยาไชยยศสมบัติผู้เดินทางไปเปลี่ยนอากาศทุกปีนั้น “มักจะไปเปลี่ยนอากาศ เมื่อมีการตรวจราชการตามชายทะเล จึงไปกับเรือตรวจสินค้าหน้าภาษีของกรมฝิ่น เมื่อออกตรวจอ่าว ...”⁵

¹ สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ. (2507). *ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 25 (เล่ม 14)*. หน้า 314-316. และ สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ. (2515). *รายงานกรมหลวงดำรงไปตรวจราชการมณฑลปาจิณ*. หน้า 47-51.

² ป. มหาจันทร์(นามแฝง). (2540). *พระจุฑาธุชราชฐาน ณ เกาะสีชัง*. หน้า 13-18.

³ พ. เนตรรังษี(นามแฝง). (2522). *เด็กบ้านสวน*. หน้า 230.

⁴ แหล่งเดิม. หน้า 231.

⁵ พ. เนตรรังษี(นามแฝง). (2522). *เด็กบ้านสวน*. หน้า 231.

เห็นได้ชัดเจนว่ากิจกรรมเพื่อรักษาสุขภาพให้พ้นจากความเจ็บไข้ เกิดขึ้นจากการแนะนำของแพทย์แผนปัจจุบันที่จำกั้อยู่ในหมู่เจ้านายและขุนนางชั้นผู้ใหญ่ที่ตรากรำการงาน เพื่อพยายามสร้างประเทศให้ทันสมัยและรอดพ้นจากการเป็นเมืองขึ้นฝรั่ง บุคคลเหล่านี้มีบารมีพอที่จะเดินทางไป “เปลี่ยนอากาศ” ได้โดยไม่ต้องกังวลกับความไม่สะดวกนานัปการเนื่องจากได้รับความอนุเคราะห์จากหน่วยราชการผู้เกี่ยวข้องต่าง ๆ

การเปลี่ยนอากาศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีส่วนสำคัญกับกิจกรรมท่องเที่ยวเพื่อความสุขสำราญ คือ การเสด็จประพาสต้นเมื่อ พ.ศ. 2447 และการเสด็จพระราชดำเนิน “ไกลบ้าน” เมื่อ พ.ศ. 2450 ดังที่ได้กล่าวไว้แล้วในบทที่ 1 การเสด็จประพาสทั้งสองคราวนี้เกิดขึ้นจากปัญหาเรื่องพระพลานามัย สะท้อนให้เห็นวิธีการท่องเที่ยวแบบตะวันตกด้วย

การเสด็จประพาสต้นเมื่อ พ.ศ. 2447 น่าจะเกิดขึ้นเพราะทรงมีอาการเครียดเนื่องจากแพทย์ประจำพระองค์กราบบังคมทูลให้รักษาพระพลานามัยและห้ามทรงงานโดยเด็ดขาด จึงเสด็จประพาสเพื่อให้ทรงพระเกษมสำราญ แต่การที่ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ บรรดาข้าราชการมักจะเตรียมการรับเสด็จให้สมพระเกียรติ เมื่อเสด็จประพาสหัวเมือง ทำให้การท่องเที่ยวนั้นไม่ใช่การเที่ยวพักผ่อนเพื่อความสุขสำราญ แต่ต้องมีพระราชปฏิสันถารกับขุนนางและราษฎรเท่ากับเป็นการเสด็จตรวจราชการหัวเมือง ดังนั้น การประพาสต้นจึงต้องเตรียมการอย่างรอบคอบที่สุดเพื่อให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระเกษมสำราญมากที่สุด ในฐานะที่ทรงเป็น “นักท่องเที่ยวนัก” ไม่ใช่ “กษัตริย์” การเดินทางเพื่อความสุขสำราญนี้คือเป้าหมายหลักของการท่องเที่ยวแบบตะวันตก จึงกล่าวได้ว่าการเสด็จประพาสต้นเป็นการเที่ยวอย่าง “นักท่องเที่ยวนัก” จริง ๆ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในประเทศไทย

ส่วนการเสด็จประพาสยุโรปเมื่อ พ.ศ. 2450 นั้น เกิดจากคำแนะนำของแพทย์ประจำพระองค์ให้ไปรักษาพระพลานามัยในยุโรปซึ่งมีแพทย์ผู้ชำนาญการมากกว่าในประเทศไทย คำแนะนำนี้อาจเกิดขึ้นเนื่องจากแพทย์ต้องการให้พระองค์ได้หยุดพักจากการบริหารราชการแผ่นดินเป็นการชั่วคราวก็ได้ ทั้งนี้เพราะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงงานหนักมากกว่า 40 ปีแล้ว สถานการณ์ตึงเครียดอันเนื่องมาจากการขยายอำนาจของอังกฤษและฝรั่งเศสก็ผ่อนคลายลงมาก นอกจากนั้น พระราชโอรสหลายพระองค์ยังทรงศึกษาอยู่ในยุโรป จึงควรให้พระองค์ได้ผ่อนคลายพระภาระและทรงพระเกษมสำราญจากการพบปะกับพระราชโอรส ดังนั้น การเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรปครั้งที่ 2 จึงเป็นการท่องเที่ยวเพื่อรักษาสุขภาพและแสวงหาความสุขสำราญอย่างแท้จริง เห็นได้จากลายพระราชหัตถเลขา “ไกลบ้าน” ที่ทรงเล่าเรื่องราวต่าง ๆ ที่ได้ทอดพระเนตรอย่างเบิกบานพระราชหฤทัย รวมทั้งเรื่องราวที่เกี่ยวกับการท่องเที่ยว ดังที่ได้ยกมากล่าวแล้วในบทที่ 1 เป็นต้น

การปฏิรูปโครงสร้างและระเบียบการบริหารราชการแผ่นดินไปตามแบบแผนของตะวันตกมีส่วนทำให้เกิดการเดินทางเพื่อเปลี่ยนอากาศมากขึ้นด้วย เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมอบหมายให้ผู้ที่ไว้วางพระราชหฤทัยซึ่งส่วนใหญ่เป็นพระบรมวงศานุวงศ์ได้ดำเนินกิจการสำคัญต่าง ๆ ผู้ที่มีความสามารถและรับผิดชอบงานในระบบบริหารราชการแบบตะวันตกเป็นทรัพยากรบุคคลที่มีค่าและหาได้ยากในเวลาที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเริ่มต้นการปฏิรูปประเทศ เพราะคนไทยที่รู้หนังสือมีไม่มาก ส่วนใหญ่เป็นพระอนุชาและขุนนางที่โปรดเกล้าให้เรียนหนังสือฝรั่งในพระบรมมหาราชวัง เนื่องจากการปฏิรูปประเทศตามพระราชดำริเป็นงานที่ยาก ผู้ที่ได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยจึงมุ่งมั่นที่จะทำงานเพื่อสนองพระเดชพระคุณจนลืมนึกถึงสุขภาพของตนเอง เป็นเหตุให้สูญเสียบุคคลที่มีความสามารถไปอย่างน่า

เสียชีวิตหลายคน เช่น พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาคย์ ผู้ก่อตั้งโรงพยาบาลศิริราชและอธิบดีกรมพยาบาลคนแรก¹

พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าศรีเสาวภาคย์ เป็นหนึ่งในคณะกรรมการ 9 คน ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งขึ้นเมื่อวันที่ 22 มีนาคม พ.ศ. 2429 เพื่อให้จัดการตั้งโรงพยาบาลที่ทันสมัย โดยเริ่มดำเนินการตั้ง “โรงพยาบาลวังหลัง” ณ ที่หลวงรังทางตอนใต้ของวังหลัง ใกล้กับโรงเรียนหม่อมไคโล มีพระองค์เจ้าศรีเสาวภาคย์เป็นผู้จัดการเรื่องในโรงพยาบาลและกรมหมื่นดำรงราชานุภาพเป็นผู้จัดการเรื่อง การก่อสร้าง

พระองค์เจ้าศรีเสาวภาคย์ได้ทรงพยายามดำเนินงานในความรับผิดชอบด้วยความอุตสาหะยิ่ง เพราะเป็นงานยากมากทั้งเรื่องการรักษาแพทย์ประจำโรงพยาบาล และการหาวิธีชักจูงให้ราษฎรเข้ารับการรักษา ในโรงพยาบาล ต่อมา เมื่อวันที่ 26 เมษายน พ.ศ. 2431 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จไป ทำพิธีเปิดโรงพยาบาลที่ได้พระราชทานนามให้ใหม่ว่า “ศิริราชพยาบาล” และโปรดให้รวมกิจการพยาบาลเป็น “กรมพยาบาล” ในปีนั้น โดยมีพระองค์เจ้าศรีเสาวภาคย์ทรงเป็นอธิบดีคนแรก แต่เนื่องจากทรงเป็นทั้งอธิบดี อำนวยการพิมพ์หนังสือราชกิจจานุเบกษาและราชเลขานุการในพระองค์มาก่อนที่จะทรงรับงานด้านพยาบาล จึงทรงตรากตรำพระวรกายมากถึงกับประชวรและสิ้นพระชนม์ไปในที่สุด ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงเล่าไว้ใน นิทานโบราณคดี เรื่องตั้งโรงพยาบาล ว่า

ตำแหน่งราชเลขานุการในพระองค์ต้องเข้าไปเขียนร่างพระราชหัตถเลขาและพระราชนิพนธ์ตามตรัสบอกเสมอทุกคืน ครั้นมาเป็นอธิบดีกรมพยาบาล เวลาเช้าเธอต้องเสด็จไปทำการที่โรงพยาบาล ถึงกลางวันต้องเสด็จไปยังสำนักงานหนังสือราชกิจจานุเบกษา เวลาค่ำยังต้องเข้าไปเขียนร่างรับสั่งทุกคืน ส่วนพระองค์ของพระองค์ศรีฯ นั้น แม้เวลาปกติก็แบบบางอยู่แล้ว เมื่อมาต้องทำงานหนักขึ้นและเวลาที่จะผ่อนพักบำรุงพระองค์น้อยลงกว่าแต่ก่อน ในไม่ช้าเท่าใดพระอนามัยก็ทรุดโทรมลง พอฉันสังเกตเห็นก็ได้เคยทูลตักเตือนแต่แรกว่าเธอทำราชการเกินพระกำลังมาก ควรจะคิดแบ่งเบา ถวายเวนคืนหน้าที่เขียนพระราชนิพนธ์ซึ่งผู้อื่นทำแทนได้ไม่ยาก เอาพระกำลังและเวลาไปทำการ กรมพยาบาลถวายแต่อย่างเดียว เจ้าพี่เจ้าน้ององค์อื่นก็ทรงตักเตือนอย่างนั้น แต่เธอไม่ฟัง ตรัสว่า ถ้าพระเจ้าอยู่หัวยังทรงใช้อยู่ตราบดี เธอจะไม่ทิ้งพระเจ้าอยู่หัวด้วยเห็นแก่พระองค์เองเป็นอันขาด เธอฝันพระกำลังทำราชการมาจนประชวรลง หมอตรวจก็ปรากฏว่าพระบิดผาสะพิการเป็นวัณโรค ภายใน (น่าสงสัยว่าจะเริ่มเป็นมานานแล้ว มากำเริบขึ้นเมื่อต้องทำงานหนัก) สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงทราบก็ตกพระทัย ออกพระโอษฐ์ว่า “ไม่รู้เลยว่าใช้ศรีเกินกำลัง” แต่ส่วนพระองค์ศรีฯ เอง เวลานั้นตำหนักที่วังของเธอยังไม่ได้สร้าง ... พอรู้พระองค์ว่าประชวรเป็นวัณโรค ก็ย้ายไปประทับรักษาพระองค์อยู่ที่ตึกเสาวภาคในโรงพยาบาลศิริราช ใครชวนให้ไปรักษาพระองค์ที่อื่นก็ไม่ยอม เธอเคยตรัสกับฉันว่าถ้ารักษาไม่หายก็อยากจะตายในโรงพยาบาล ... แม้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จไปเยี่ยมที่โรงพยาบาล พระญาติและมิตรก็พากันไปช่วยรักษาพยาบาลไม่ขาดมาจนกระทั่ง

¹ดูรายละเอียดใน สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. (2516). “นิทานเรื่อง 12 เรื่องตั้งโรงพยาบาล” ใน นิทานโบราณคดี. หน้า 192-209.

สิ้นพระชนม์ เมื่อวันที่ ๑๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๒ พระชนมายุเพียง ๒๗ ปี ได้เป็นอธิบดีกรมพยาบาล
อยู่ไม่ถึง ๒ ปี ...¹

กรณีของพระองค์เจ้าศรีเสาวภาคย์เป็นตัวอย่างให้เห็นชัดเจนว่าการมุ่งมั่นทำแต่งงานเพียงอย่าง
เดียวก็ทำให้เกิดผลเสียแก่ชีวิตได้ ดังนั้น จึงควรจะผ่อนพักเพื่อรักษาชีวิตและสุขภาพบ้าง ดังที่ สมเด็จพระ
เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ ได้ทรงพระนิพนธ์ไว้ว่า

ถ้าจะทำการไม่มีเวลาเที่ยวบ้าง พิศระห์ดูเห็นว่าชีวิตจะเปนไปไม่ยืนยาว โรคภัยเบียดเบียน
หาความสุขมิได้ ทุกชาติทุกภาษาคงต้องมีเวลาวางจากการ ซึ่งเรียกโฮเลเด คืดดูคนเที่ยวกับ
ไม่เที่ยวมักมีความสุขผิดกันโดยมาก ถ้าจะเที่ยวดูถึงคนอายุมาก ๆ ถ้าได้เที่ยวอยู่เสมอ ภายแล
กำลังความคิดแข็งแรงเหมือนคนอายุห้าสิบได้ คนซึ่งไม่ได้ไปเที่ยวอายุเพียงห้าสิบ กำลังโรคภัย
ก็เบียดเบียนเหมือนคนอายุเจ็ดสิบแปดสิบ ข้าพเจ้าได้พิเคราะห์พิจารณาที่ท่านผู้ดีผู้มีปัญญา
หลายท่านแล้ว ก็เห็นได้ชัดว่าการเที่ยวเปนของบำรุงชีวิตท่านผู้ดีผู้มีปัญญาให้เจริญยืนนาน พร้อม
ด้วยสติกำลังความคิด โรคภัยย่อเปลี่ยนลุ่มหลงไม่มีใครให้ได้ความทุกข์เวทนาเมื่อแก่เลย ...²

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเห็นผลเสียของการทำงานหนักโดยไม่พักและการฝืน
สุขภาพของตนเพื่อทำงานของพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางชั้นผู้ใหญ่หลายพระองค์หลายท่านเช่นกัน จึง
ทรงประมาณพระพลานามัยอยู่เสมอ เนื่องจากทรงเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงรับผิดชอบงานด้านการ
ปกครองหัวเมืองมาตั้งแต่ พ.ศ. 2435 และได้ทรงงานอย่างหนักมาตลอดรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว แม้เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชสมบัติสืบต่อมา สมเด็จพระ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพยังทรงวางระบบงาน “เทศาภิบาล” ด้านการปกครองหัวเมืองอยู่ การตรากตรำ
งานหนักนี้เป็นเหตุให้ประชวรจนกระทั่งแพทย์ลงความเห็นว่าการงานหนักต่อไปไม่ได้³ สมเด็จพระ
ดำรงราชานุภาพทรงมีประสบการณ์ของผู้ที่ห้วงงานมากกว่าชีวิต และฝืนทำงานโดยไม่ระวังรักษาสุขภาพจน
ทำให้ตนเองอายุสั้น ดังนั้น จึงกราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เมื่อวันที่ 12
สิงหาคม พ.ศ. 2458 และทรงรื้อฟื้นความทรงจำนี้ในลายพระหัตถ์เลขที่ทรงมีไปยัง ม.จ.จงจิตรถนอม
จิตกุล ผู้เป็นพระธิดาองค์ใหญ่เมื่อวันที่ 4 มีนาคม พ.ศ. 2480 ดังนี้

เธอดูจะยังจำได้ดีว่าพ่อเคยเป็นโรคเส้นประสาทอย่างแรงในคราวเดียวกับเจ้าพระยาพระเสด็จ
พ่อทูลลาออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย แล้วหมั้นแปรสถานไปเที่ยวรักษาตัวอยู่ตาม
หัวเมืองกว่าปีจึงหาย แต่เจ้าพระยาพระเสด็จยังขึ้นทำงาน ไม่ออกจากจากตำแหน่ง เลย (เสียจริต)
ตายด้วยโรคนั้นเป็นที่สุด

¹ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. (2516). นิทานโบราณคดี. หน้า 206-207.

² สมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์. (2512). “เที่ยวเดินทางในเขตรสยาม,” ใน ชีวีวัฒน์.
หน้า 2-3.

³ ม.จ.พูนพิศมัย จิตกุล. (2502). ชีวิตและงานของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ.
หน้า 36.

วิธีรักษาโรคเส้นประสาทนั้น ต้องอาศัยกินยาบ้าง แต่ไม่สำคัญยิ่งกว่า อาศัยปฏิบัติตัว คือ

1. กินอาหารชุกกำลัง อย่ากินอาหารแปลกหรือที่แสลงเสาะท้อง
2. อยู่ในที่อากาศบริสุทธิ์ดี เอาอากาศช่วยบำรุงโลหิตในร่างกาย
3. อยู่ในที่สงบอย่าให้ใครกวน หรือเสียงอะไรอีกก็ให้รำคาญ
4. บางที่ต้องงดย่านหนังสือ หรือผ่อนอ่านหนังสือ หรือผ่อนอ่านแต่น้อย

พอบอกมาตามที่พ่อเคยรักษาตัวเอง ...¹

หากพิจารณาภารกิจที่สมเด็จพระยาตำรากรมพระยาตำรากรมราชานุภาพได้ทรงรับภาระมาตลอดรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว เห็นได้ว่าเป็นงานที่ต้องใช้สมองอย่างเคร่งเครียด เช่น การดำเนินการจัดการปกครองมณฑลต่าง ๆ ไปที่ละมณฑล การคัดเลือกหาตัวผู้รับผิดชอบที่เหมาะสมเพื่อเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล การแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าต่าง ๆ เป็นต้น การทำงานอย่างหนักมากกว่า 30 ปี ทำให้เกิดการสะสมความเครียดไว้โดยไม่รู้พระองค์ ดังนั้น เมื่อมีพระชันษาสูงขึ้นในขณะที่ภาระหน้าที่ไม่ได้ลดลง จึงประจวบได้โดยง่ายหากทรงตรากตรำงานหนักเกินกำลัง

สำหรับ “โรคเส้นประสาทอย่างแรง” นั้นน่าจะเป็นอาการเดียวกับ “โรคประสาท” หรือ “โรคเครียด” อันเกิดจากการสะสมความตึงเครียดเนื่องจากเหตุผลต่าง ๆ ของคนในสังคมเมืองในปัจจุบัน เช่น การแข่งขันสูงในที่ทำงาน การเปรียบเทียบกับผู้อื่นแล้วเกิดความรู้สึกว่าต่ำต้อยจนต้องพยายามแข่งขันกับความต้องการของตนเอง และสร้างความกดดันให้ตนเอง เป็นต้น อาการทางใจนี้สามารถผ่อนคลายลงได้เมื่อบุคคลนั้นรู้สึกปลอดโปร่งใจ การเดินทางไปหาบรรยากาศแปลกใหม่ที่มีอากาศบริสุทธิ์ เจียบสงบ เป็นหนทางหนึ่งที่จะแก้ไขอาการนี้ได้ ดังที่สมเด็จพระยาตำรากรมพระยาตำรากรมราชานุภาพได้ทรงประสบผลสำเร็จในการรักษาพระองค์มาแล้ว ดังนั้น “การเที่ยว” เพื่อแสวงหาความสำราญเป็นการบำรุงสุขภาพใจของบุคคลหนึ่ง ๆ ด้วย จึงสำคัญยิ่งดังที่สมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ทรงมีความเห็นว่า ...

ตามปัญญาที่ข้าพเจ้าได้เห็นท่านผู้ที่ได้เที่ยวมา และที่ข้าพเจ้าได้ไปเที่ยวมาบ้าง มีความสนุกสนาน เห็นคุณค่าในการนี้เป็นของที่จะชักจูงกำลังให้อยู่เย็นเพราะมีแต่ใจสนุกสนานเสมอไม่มีทุกข์ การงานสิ่งใดที่จะต้องทำมาหาเลี้ยงชีวิตก็ได้ผ่อนกำลังเสียทีหนึ่ง การสิ่งใดที่เกี่ยวข้องรำคาญใจที่จะให้เกิดโทษะ โมหะ โฉมใจของตนแล้ว ก็จจะระงับใจให้สนุกสนานไปฝ่ายเดียว จะได้ลมอากาศเปลี่ยนแปลงผิดกว่าบ้านเรือนในกรุงเทพของตัว เพราะบ้านของตัวนั้นเป็นที่ชื้น เคยอยู่มานานและผู้คนของโสโครกก็มาก ลมอากาศที่บริสุทธิ์ก็ไม่มีใครจะได้เข้ามาถึงตัวได้แต่ลมที่ไม่บริสุทธิ์ จะนอนจะกินก็ไม่น่าจะเป็นสุขสบายเลย ถ้าไปเที่ยวแล้วก็คงได้ลมที่เย็นบริสุทธิ์สะอาดมาจากทะเลและป่าเขาตามอากาศของเมืองนั้น ๆ โรคภัยที่มีอยู่ก็คงจะค่อยระงับบรรเทาลง หรือโรคที่จะเกิดขึ้นในตัวก็ไม่มีใครจะมีได้ เพราะสบายกายสบายใจอยู่เสมอ ได้อากาศที่ดี จะบริโภคอาหารก็ได้มาก นอนก็จะหลับสนิท ได้กำลังในเวลากลางคืนมาก ตั้งแต่เวลาเช้าได้เวลาที่เย็นเสมอ ไม่มีช่องที่จะให้กังวลใจสิ่งใดเลย มีแต่จะบำรุงกายให้มีความสุขอย่างเดียว ...²

¹ สมเด็จพระยาตำรากรมพระยาตำรากรมราชานุภาพ. (2515). *ถึงหญิงใหญ่*. หน้า 235-236.

² สมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์. (2512). “เที่ยวเดินทางในเขตรสยาม,” ใน *ชีวิตฉัน*.

พระวินิจฉันได้แนะนำให้ผู้เจ็บไข้ไปเปลี่ยนอากาศเพื่อบำรุงร่างกายและจิตใจให้สดชื่นแจ่มใส และเมื่อทำงานหนักจนรู้สึกเหนื่อยล้า ควรจะหยุดพักไปเปลี่ยนอากาศสร้างความเบิกบานแก่จิตใจ เตรียมพร้อมจะทำงานหนักอีกต่อไป ดังนั้น การไปเปลี่ยนอากาศ จึงมีคุณประโยชน์สำหรับทุกคนไม่ว่าคนเจ็บไข้หรือคนทำงานโดยทั่ว ๆ ไป

การเดินทางที่เกิดขึ้นในหมู่ชนชั้นสูงในสังคมไทยเมื่อประมาณรัชกาลที่ 4-5 มักจะได้รับคำอธิบายว่าเป็นการ “เปลี่ยนอากาศ” สำหรับอาการเจ็บไข้ นั้น เป็นอาการทางกายบ้าง เป็นอาการทางใจบ้าง และบางครั้ง “ใจ” ก็ทำให้ “กาย” เจ็บไข้ไปด้วย นี่เป็นตัวอย่างของอาการทาง “กาย” ที่เกิดจากข้าราชการฝ่ายหน้า เป็นอาการที่เกิดขึ้นโดยสืบเนื่องกับ “ใจ” ส่วนการเจ็บไข้ทาง “กาย” ของข้าราชการสำนักฝ่ายในนั้น มีมูลเหตุมาจากการอยู่อาศัยในที่แออัด คือ เขตพระราชฐานฝ่ายใน พระบรมมหาราชวัง จึงนิยมการเดินทางไปเที่ยวในที่โปร่งโล่งสบาย เช่น เที่ยวทุ่งในละแวกพระราชวังบางปะอิน เที่ยวชายทะเล เป็นต้น การเดินทางเพื่อเหตุผลด้านสุขภาพเป็นสิ่งที่ปฏิบัติสืบต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วยเช่นกัน ดังจะเห็นได้ว่า ทรงมีที่ประทับชายทะเลส่วนพระองค์ที่หาดเจ้าสำราญและพระราชนิเวศมฤตทายวัน ในขณะที่ สมเด็จพระพันปีหลวงและพระบรมวงศานุวงศ์จำนวนมากมีตำหนักส่วนพระองค์ที่หัวหิน

2.2 ความเจริญก้าวหน้าทางการคมนาคมขนส่ง

เรือกำปั่นต่างประเทศที่เริ่มเข้ามาค้าขายในกรุงเทพฯ มากขึ้นเมื่ออังกฤษสามารถผนวกเอาพม่าเข้าเป็นส่วนหนึ่งของอาณานิคมอินเดีย ได้เป็นแรงบันดาลใจให้จมีนไวยรรนถ (ช่วง บุนนาค) คิดประดิษฐ์เรือกำปั่นแบบฝรั่งขึ้น เป็นเรือใบ 2 เสา ชนิดที่เรียกว่า เรือบริด ขึ้นเมื่อพ.ศ. 2378 เมื่อนำมาถวายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานนามว่า เรือแกล้วกลางสมุทร แต่ชาวต่างประเทศเรียกว่า เรืออาเรียล¹

ต่อมา เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงลงพระนามในสนธิสัญญาเบาว์ริง เป็นการเปิดการค้าเสรี ทำให้มีเรือสินค้าต่างประเทศเข้ามาในกรุงเทพฯ มากขึ้น เช่น เรือกลไฟที่มีประสิทธิภาพดีกว่าเรือกำปั่นที่สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เคยต่อในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนั้น ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีการต่อเรือกำปั่น เรือกลไฟและการซื้อเรือที่ต่อจากต่างประเทศมาใช้เป็นจำนวนมาก อาทิ เมื่อ พ.ศ. 2398 โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์สั่งเครื่องจักรกลไฟมาต่อเป็นเรือพระที่นั่งสยามอรสมพล และเรือพระประเทียบ 2 ลำ คือ เรือเวหนชลเดชและเรือนทีเทพธิดา ต่อมาในปี พ.ศ. 2400 โปรดเกล้าฯ ให้ต่อเรือพระที่นั่งกลไฟใหม่อีกจำนวนมาก คือ เรือพระที่นั่งมณีนีเมขลา เรือพระที่นั่งรอง ชื่อ พระที่นั่งเทวสุราธรรม เรือกลไฟทำด้วยเหล็กมาจากลอนดอนชื่อ เสพย์สหายไมตรี เรือพระที่นั่ง 2 ปล่องยาว 1 เส้น 10 วา ชื่ออรรคราชวรเดช เรือกำปั่นรบกลไฟจักรท้ายปากกว้าง 4 วา 3 ศอก ยาว 30 วา อีก 2 ลำ ชื่อราญรุกไพรและสยามูปสัตม์² เป็นต้น² เรือที่มีประสิทธิภาพดี

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2472). ประวัติสมเด็จพระเจ้าบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เมื่อก่อนเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน. หน้า 5.

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. (2504). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4. หน้า 146-149.

เหล่านี้อำนวยความสะดวกแก่การเดินทางไปยังหัวเมืองไกล ๆ ได้เป็นอย่างดี และเปิดโอกาสให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จพระราชดำเนินมาถึงหัวเมืองปักขไค้ออีกด้วย

การเสด็จประพาสหัวเมืองนี้เป็นการท่องเที่ยวเพื่อประโยชน์ด้านการปกครองและการแสวงหาความรู้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมักจะเสด็จประพาสเมืองใหญ่ที่มีความสำคัญด้านศาสนา การค้าและการปกครอง เช่น พระนครศรีอยุธยา สระบุรี พิษณุโลก สุโขทัย นครปฐม เพชรบุรี นครศรีธรรมราช ซึ่งมีสิ่งก่อสร้างขนาดใหญ่ที่มีอายุหลายร้อยปี แสดงให้เห็นถึงอารยธรรมที่ยิ่งใหญ่ของบรรพบุรุษไทย ดังจะเห็นได้ว่าทรงค้นพบโบราณวัตถุสถานและศิลาจารึกอักษรภาษาไทยที่สุโขทัยเมืองเก่าอันเป็นหลักฐานสำคัญแสดงให้เห็นว่าคนไทยมีอารยธรรมของตนเอง ทรงพบพระปฐมเจดีย์ซึ่งมีขนาดใหญ่มากเป็นหลักฐานเกี่ยวกับความเจริญของบรรพบุรุษไทยที่นครปฐม ส่วนนครศรีธรรมราชเป็นเมืองเก่าที่เป็นศูนย์กลางพุทธศาสนาที่ได้รับอิทธิพลจากลังกา ดังนั้น การเสด็จประพาสหัวเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเป็นการเดินทางเพื่อทำความรู้จักอารยธรรมที่เก่าแก่ของไทยเพื่อรวบรวมหลักฐานไปแสดงให้ชาวตะวันตกยอมรับว่าไทยชาติที่มีอารยประเทศสืบทอดมายาวนาน ยิ่งกว่านั้น การที่ทรงโปรดให้พระราชโอรสติดาร่วมอยู่ในกระบวนตามเสด็จ ได้เป็นการปลูกฝังความเข้าใจเรื่องเกี่ยวกับอารยธรรมที่เก่าแก่ของไทย ตลอดจนความเป็นอยู่ของคนไทยในหัวเมืองต่าง ๆ ให้กับพระราชโอรสธิดา เป็นการท่องเที่ยวเพื่อศึกษาหาความรู้ อันจะเป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาประเทศในเวลาต่อมาด้วย

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จพระราชดำเนินไปเยือนหัวเมืองต่าง ๆ อยู่ตลอดรัชสมัยของทั้งสองพระองค์ โดยใช้พาหนะที่มีประสิทธิภาพที่สุดในสมัยนั้น ที่สำคัญคือ เป็นการเสด็จพระราชดำเนินกระบวนใหญ่ที่นอกจากพระมหากษัตริย์และข้าราชการที่คอยรับใช้ใกล้ชิดแล้ว ยังรวมไปถึงพระราชโอรสธิดาที่ยังทรงพระเยาว์อีกด้วย ดังจะเห็นได้จากข้อความบางตอนที่สมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติได้ทรงนิพนธ์ใน พระประวัติตรัสเล่า ว่า

ทูลกระหม่อมของเราเสด็จประพาสหัวเมืองเนื่อง ๆ พวกเราอยากตามเสด็จนี้กระไร ผู้ใดได้ไป เป็นโชคของผู้นั้น แต่เรามักจะแคล้วคลาด จำได้ว่าได้ไปพระปฐมเจดีย์ กรุงเก่า เมืองเพชรบุรี เกาะจาน แขวงเมืองประจวบคีรีขันธ์ (คือ เมืองกุย) คราวมีสุรย์เท่านั้น แม้อย่างนั้น สองคราวหลังหาได้ไปในเรือพระที่นั่งไม่ คราวไปเพชรบุรีไปเรือลำเดียวกับเสด็จไป กรมหลวงวรเสถียรสุดา คราวไปเกาะจานไปเรือลำเดียวกับกรมพลวงพรหมวรานุรักษ์ ซึ่งยังเป็นสามเณร และตามเสด็จสมเด็จพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ เสด็จพระอุปัชฌายะของเราไป ...¹

ผู้ที่ได้ตามเสด็จอยู่เสมอ ได้แก่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เห็นได้จากลายพระราชหัตถเลขาเกี่ยวกับการเสด็จประพาสสถานที่ต่าง ๆ ที่ทรงกล่าวถึงเรื่องราว “เมื่อครั้งที่ได้ตามเสด็จทูลกระหม่อม” อยู่เสมอ ๆ เช่น เมื่อคราวที่เสด็จประพาสเมืองจันทบุรี พ.ศ. 2419 เสด็จประพาสเกาะคราม และได้ทรงพระราชนิพนธ์ว่า

¹ สมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (2522). พระประวัติตรัสเล่า. หน้า 180-181.

เกาะนี้เราไปตามเสด็จทูลกระหม่อมครั้งหนึ่งแล้ว วันนั้นเวลาเย็นแล้วคลื่นจัด เรากับเจ้านายทั้งปวงพากันเก็บหอยบ้าง ลู่น้ำริมหาดบ้าง ถ้าคลื่นมาแล้ววิ่งหนีเป็นสนุกที่สุด ที่สูงขึ้นไปริมไม้ นั้นมีหอยเม่นหรือพวกที่เราเรียกว่าหอยกะปุกบ้าง ตั้งกองเที่ยวหากันขนานใหญ่ บ้างก็เล่นลูกหญ้าที่เรียกว่าลูกกลมกลิ้งตามลมวิ่งไล่กัน ครั้นเวลาเย็นจวนค่ำทูลกระหม่อมรับสั่งว่า “ลูกจำกลับไปที่เรือ” ต่างคนต่างก็พากันวิ่งมา แต่ฟ้าน้องหญิงกับเจ้าอีก ๒ คน คือ ภักทรนั้นคนหนึ่ง กับใครอีกจำไม่ได้หายไป ทูลกระหม่อมรับสั่งให้เที่ยวค้นจนค่ำก็ไม่ได้ตัว ...¹

การเดินทางไกลจึงเป็นสิ่งที่พระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการที่ตามเสด็จทุกฝ่ายได้มีประสบการณ์มาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว และราษฎรตามหัวเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคุ้นเคยกับการเตรียมการรับเสด็จในบริเวณที่มีสถานที่สำคัญทางศาสนาและสถานที่มีธรรมชาติงดงามอย่างไร้โยค นอกจากนั้น ทุกครั้งที่มีการเปิดสถานีรถไฟแห่งใหม่ตามหัวเมือง ต่าง ๆ เช่น สายปากน้ำ สายอยุธยา สายปากน้ำโพ รวมทั้งการประกาศเขตมณฑลเทศาภิบาลแห่งใหม่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จพระราชดำเนินไปยังสถานีและมณฑลเหล่านั้น ทุกคราว ดังนั้น ชาวบ้านผู้คอยเตรียมรับเสด็จก็มีความเข้าใจเรื่องการท่องเที่ยวในมุมมองของตน

นอกจากการปรับปรุงประสิทธิภาพของพาหนะที่ใช้ในการเดินทางแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังโปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลอง สร้างสะพานข้ามคลองและตัดถนนในกรุงเทพฯ เพื่ออำนวยความสะดวกแก่พ่อค้าและกงสุลในกรุงเทพฯ อีกด้วย เริ่มต้นเมื่อ พ.ศ. 2400 โดยโปรดให้เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เป็นแม่กองขุดคลองต่อจากคลองผดุงกรุงเกษมฝั่งนอกตรงหัวลำโพงไปต่อคลองพระโขนงซึ่งอยู่ใกล้กับท่าเรือแล้วทิ้งดินที่ขุดทางฝั่งเหนือของคลองทำเป็นถนน โปรดให้เรียกชื่อว่า “คลองถนนตรง” เพื่อให้บรรดาฝรั่งที่เข้าซื้อขต่อกรรมทำ ที่จะย้ายไปตั้งห้างร้านที่ใต้ปากคลองพระโขนงไปจนถึงบางนา จึงขอให้รัฐบาลขุดคลองเพื่อเป็นทางลัดให้ขนส่งสินค้าโดยสะดวก ส่วนถนนที่ขนานกับคลอง เรียกชื่อในขณะนั้นว่า ถนนตรง²

เมื่อ พ.ศ. 2404 พ่อค้าและกงสุลต่างประเทศร้องเรียนว่าไม่มีถนนสำหรับขี่ม้าออกกำลังกาย ทำให้เจ็บไข้อยู่เนือง ๆ จึงโปรดเกล้าฯ ให้ตัดถนนเลียบแม่น้ำเจ้าพระยา จากย่านธุรกิจของกรุงเทพฯ ตั้งแต่คลองคูพระนครชั้นในริมวังเจ้าเขมรไปต่อกับคลองถนนตรงที่หัวลำโพงบริเวณคลองผดุงกรุงเกษมตอนหนึ่ง จากนั้นตัดถนนแยกที่เหนือวัดไตรมิตร ข้ามคลองผดุงกรุงเกษมตรงไปทางบางรักหลังบ้านฝรั่ง ไปถึงแม่น้ำเจ้าพระยาที่ตำบลดาวคองสายหนึ่ง ที่ชาวไทยเรียกว่า ถนนตก และชาวต่างประเทศนิยมเรียกว่า นิวโร้ด (New Road) หรือถนนตัดใหม่ ซึ่งต่อมาได้พระราชทานนามว่า ถนนเจริญกรุง นอกจากนั้น ที่บางรักมีกงสุลต่างประเทศหลายแห่ง จึงโปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองตัดขวางจากบางรักไปถึงถนนตรงบริเวณศาลาที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์สร้างไว้ แล้วทิ้งดินฝั่งใต้ทำเป็นถนน เรียกกันในเวลาต่อมาว่า ถนนสีลม และสร้างสะพานข้ามคลองเชื่อมทาง

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2484). *พระราชนิพนธ์เสด็จประพาสจันทบุรี*. หน้า 20-21.

²สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวธรรมาภิมุข. (2507). *ประชุมพงศาวดารภาคที่ 25 (เล่ม 24)*. หน้า 286-287.

เดินบนถนนทั้งสามช่วงนี้อีก 16 สะพาน¹ นอกจากนั้น ได้โปรดเกล้าฯ ให้จมีนไวยวรรณารถ (ช่วง บุนนาค) และพระโอรส คือ พระองค์เจ้าวิษณุวรดิศไปดูบ้านเมืองฝรั่งที่สิงคโปร์เพื่อเป็นแบบแผนในการตัดถนนภายในพระนครเป็นถนนที่มีทางระบายน้ำและตึกแถวอย่างเป็นระเบียบอีกด้วย ได้แก่ ถนนบำรุงเมืองและถนนเฟื่องนคร

การเดินทางในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวปรากฏมากขึ้นกว่ารัชกาลก่อน ทั้งนี้เนื่องจากการคมนาคมขนส่งที่สะดวกรวดเร็วกว่าเดิม คือ เรือกลไฟพระที่นั่งที่สามารถเดินทางในอ่าวไทยไปได้ไกลจนถึงหัวเมืองมลายู รวมทั้งบริการของบริษัทเดินเรือต่างประเทศที่ทำให้คนไทยสามารถเดินทางไปไต้หวันยุโรปได้โดยสะดวก นอกจากนั้น ยังมีการก่อสร้างทางรถไฟแม้จะเพื่อประโยชน์ทางด้านยุทธศาสตร์ ก็ทำให้การเดินทางติดต่อระหว่างกรุงเทพฯกับหัวเมืองต่าง ๆ ทำได้สะดวกขึ้น²

การขยายตัวของเศรษฐกิจและระบบเงินตราที่มีมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ดำเนินมาอย่างต่อเนื่องในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้มีการปรับปรุงกิจการสาธารณูปโภคต่าง ๆ อย่างต่อเนื่อง เช่น รถราง ไฟฟ้า น้ำประปา โทรเลข โทรศัพท์ ขณะเดียวกันอาณาเขตของกรุงเทพฯ ได้ขยายออกไปอีกมากเนื่องจากมีประชากรเพิ่มขึ้น ถนนเริ่มมีความสำคัญมากขึ้นในกรุงเทพฯ เพราะนอกจากจะเป็นวิธีติดต่อกับพื้นที่ต่าง ๆ ได้มากกว่าแม่น้ำลำคลองที่มีอยู่แต่เดิมแล้ว ถนนยังทำให้พื้นที่ที่ถูกถนนตัดผ่านเจริญมากขึ้นด้วย พื้นที่ตัดใหม่ที่เกิดขึ้นนี้ทำให้มีการตั้งถิ่นฐานและขยายธุรกิจออกไปจากย่านธุรกิจเดิม เศรษฐกิจจึงขยายตัวขึ้นด้วย ธุรกิจเหล่านี้ทำให้นักธุรกิจชาวต่างประเทศเดินทางเข้ามาติดต่อค้าขายกับประเทศไทยมากขึ้น

พ่อค้าและกงสุลต่างประเทศเหล่านี้ ส่วนใหญ่มีบริษัทห้างร้านบริเวณถนนเจริญกรุงและแม่น้ำเจ้าพระยาทางทิศใต้ของกรุงเทพฯ คือ ไต้ย่นที่พักอาศัยของชาวจีนที่สำเพ็งไปจนถึงตำบลบางคอแหลม จึงมีสถานทูต สถานกงสุลและธุรกิจของชาวตะวันตก ทำเรือ อยู่ต่อเรือ อยู่ซ่อมเรือ อยู่จำนวนมาก เป็นต้น ผู้ที่เข้ามาติดต่อการค้าในประเทศไทยส่วนใหญ่จะเช่าบ้านพักอาศัยเป็นบ้านของบริษัท สถานทูตและสถานกงสุล แต่บรรดาชายโสดหรือพ่อค้าที่เข้ามาติดต่อธุรกิจในกรุงเทพฯ เป็นครั้งคราว คราวละนาน ๆ มักจะนิยมพักในบ้านพักที่ให้เช่าห้องพักร่วมอาหาร คิดค่าบริการเป็นรายสัปดาห์หรือรายเดือน ที่เรียกว่าบอร์ดดิ้งเฮาส์ (boarding house) ซึ่งมีอยู่หลายแห่งในกรุงเทพฯ ดังจะเห็นได้จากประกาศแจ้งความในหน้าโฆษณาหนังสือพิมพ์บางกอกกาแลนเดอร์ ของหมอบรัดเลย์ เช่น เมื่อ พ.ศ. 2405 มีบอร์ดดิ้งเฮาส์ที่ชาวตะวันตกเป็นเจ้าของ 4 แห่ง ต่อมาในปี พ.ศ. 2406 มีประกาศแจ้งความเรื่องโรงแรมยูเนียน (Union Hotel) โรงแรมของฟัลก (Falck's Hotel) ที่มี ซี. ฟัลก (C. Falck) โรงแรมโอเรียนเต็ล (Oriental Hotel) และโรงแรมของฟิชเชอร์ (Fischer's Hotel) เป็นต้น

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2507). *ประชุมพงศาวดารภาคที่ 25 (เล่ม 24)*. หน้า 287-290.

² ดูรายละเอียดใน เกื้อกูล ยืนยงอนันต์. (2519). *การพัฒนาการคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*.

³ D.B.B. (1862, 1863, 1864, 1866, 1867). *Bangkok Calendar*. p. 41, 46, 45, 64, 64. สำเนาปรากฏใน ปรีชา แดงโรจน์. (2534). *การโรงแรมฉบับนิสิตนักศึกษา*. หน้า 69-74.

ต่อมา ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ธุรกิจโรงเลื่อยและโรงสีขยายตัวมาก เนื่องจากทางภาคเหนือมีป่าไม้สักที่อุดมสมบูรณ์ การทำไม้จากภาคเหนือล่องแม่น้ำมายังกรุงเทพฯ ทำให้เกิดธุรกิจเลื่อยไม้แปรรูปก่อนลงเรือส่งออกไปขายต่างประเทศ เช่นเดียวกับการปลูกข้าวที่มีผู้บุกเบิกที่ดินปลูกข้าวมากขึ้น และเมื่อโรงสีของชาวตะวันตกสามารถสีข้าวขาว 100 % ส่งออกต่างประเทศได้ราคาดี ก็มีโรงสีข้าวเรียงรายริมแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นจำนวนมาก เพื่อส่งข้าวออกไปขายยังต่างประเทศ¹

นอกจากนั้น ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีการสร้างทางรถไฟเป็นครั้งแรก ทำให้มีการจ้างชาวต่างประเทศจำนวนมากเข้ามาเป็นวิศวกรก่อสร้างทางรถไฟ จึงมีชาวต่างประเทศเข้ามาทำงานในประเทศไทยมากขึ้นและเกิดมีธุรกิจต่าง ๆ ตามมาอีกเป็นจำนวนมาก ทั้งธุรกิจที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับการสร้างทางรถไฟ เช่น ธุรกิจธนาคารแบบต่างประเทศ ธุรกิจประกันภัย² และธุรกิจที่เกิดขึ้นเพื่อตอบสนองความต้องการของชาวต่างประเทศที่เข้ามาทำงานในประเทศไทย เช่น ร้านขายเครื่องกระป๋องและอาหารต่างประเทศ ร้านตัดเสื้อผ้าแบบตะวันตก ร้านอาหารตะวันตก ร้านขายวิทยุ เครื่องเล่นจานเสียงและจานเสียงจากต่างประเทศ เป็นต้น ทางรถไฟที่เริ่มมีขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะมีบทบาทต่อการท่องเที่ยวมากขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะที่ชาวต่างประเทศจำนวนมากที่เข้ามาทำงานและตั้งหลักแหล่งในประเทศไทยนั้น คนไทยก็คุ้นเคยกับวิถีชีวิตของชาวตะวันตกมากขึ้นแม้จะไม่เคยเดินทางไปต่างประเทศมาก่อน และเริ่มเลียนแบบการดำรงชีวิตของชาวตะวันตกมากขึ้นในเวลาต่อมาด้วยเช่นกัน

2.3 การเลียนแบบวิถีชีวิตของชาวตะวันตก

การเรียนภาษาอังกฤษ รวมทั้งความรู้อื่น ๆ จากมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ชาวอเมริกันที่ทำงานเผยแผ่ศาสนาไปควบคู่กับการรักษาพยาบาลคนป่วยไข้โดยใช้การแพทย์แผนปัจจุบันตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น นอกจากจะทำให้ชาวไทยเริ่มตระหนักถึงการรักษาสภาพตามแบบแพทย์แผนปัจจุบันแล้ว ยังทำให้ชาวไทยเริ่มต้นเลียนแบบการเดินทางไปเปลี่ยนอากาศเพื่อรักษาสภาพอีกด้วย ส่วนการที่มิชชันนารีเปิดสถานศึกษาสอนความรู้สมัยใหม่แบบตะวันตก การสอนวิชาชีพเย็บผ้าให้แกสตรี และเป็นล้ามให้รัฐบาลไทยเจรจาความเมืองกับต่างประเทศนั้น เป็นเพราะมิชชันนารีอเมริกันพูดภาษาอังกฤษและสามารถเข้าใจภาษาไทยได้เป็นอย่างดี ในขณะที่คนไทยส่วนใหญ่ไม่เข้าใจภาษาอังกฤษ คนไทยจึงเริ่มเรียนความรู้ใหม่ ๆ จากมิชชันนารีที่มีส่วนพัฒนาคุณภาพชีวิตของชาวไทยไปพร้อมกับการช่วยเตรียมความพร้อมให้รัฐบาลไทยในขณะนั้นและในสมัยต่อมาได้ปรับตัวให้ทันกับความเปลี่ยนแปลงที่กำลังจะเกิดขึ้น

¹ดูรายละเอียดใน Arnold Wright & Oliver T. Breakspear. eds. (1994). *Twentieth Century Impression of Siam : Its History, People, Commerce, Industries and Resources*.

²ดูรายละเอียดใน สมใจ ไพโรจน์ธีระรัชต์. (2517). *บทบาทของมหาอำนาจตะวันตกในการสร้างทางรถไฟของไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว*.

ภาษาอังกฤษกลายเป็นความรู้สำคัญมาตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา และเป็นกุญแจสำคัญให้คนไทยได้ไขความรู้อื่น ๆ ของชาวตะวันตกด้วย เช่น กรมหลวงวงษาธิราชสนิท ทรงศึกษาการแพทย์แผนปัจจุบันจนได้รับประกาศนียบัตรทางการแพทย์จากต่างประเทศ กรมหลวงมหิศวรินทรา มเรศ ทรงสนพระทัยการช่างฝรั่ง นายโหมต อดิตยกุล ซึ่งต่อมาเป็นพระยากระสาปน์กิจโกศลก็สนใจเรื่อง เครื่องจักร การผสมโลหะและการถ่ายภาพ เป็นต้น¹

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นครองราชสมบัติได้ทรงสนับสนุนการเรียนภาษาอังกฤษ โดยให้มิชชันนารีสตรีเข้าไปสอนภาษาอังกฤษแก่เจ้าจอมหม่อมหม่อมในพระบรมมหาราชวังจนมีความรู้ ภาษาอังกฤษแบบอ่านออกเขียนได้และสนทนาได้ เช่น เจ้าจอมมารดาภรณ์ ผู้เป็นเจ้าจอมมารดากรมพระ นเรศวรฤทธิ์ เป็นต้น จากนั้นได้ทรงตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษในพระบรมมหาราชวัง โดยจ้างสตรีชาว อังกฤษมาเป็นครูสอนภาษาอังกฤษแก่พระเจ้าลูกเธอและพระเจ้าลูกยาเธอ ดังนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอม เกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบรมวงศานุวงศ์จึงทรงมีความรู้ภาษาอังกฤษดีพอจะอ่านเอกสารภาษาอังกฤษแม้จะไม่ เคยไปทรงศึกษาในต่างประเทศก็ตาม

ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น มีการตั้งโรงเรียนสอนหนังสือเป็น ภาษาอังกฤษขึ้นในโรงเรียนทหารมหาดเล็ก โดยมีชาวอังกฤษชื่อ ยอช แปดเตอสัน เป็นผู้สอน ทำให้พระบรม วงศานุวงศ์และขุนนางค้อย ๆ ซึมซับเอาค่านิยมและแนวคิดแบบตะวันตกมาปฏิบัติ ดังที่ สมเด็จพระพระยา วชิรญาณวโรรสได้นิพนธ์ไว้ใน “พระประวัติตรัสเล่า” ดังนี้

เริ่มที่ล้นเกล้าฯ จะทรงทำนุบำรุงพวกเราให้ได้ความรู้ ทรงตั้งโรงเรียนภาษาอังกฤษขึ้นที่ตึกแถว ริมประตูพินานไชยศรีด้านขวามือหันหน้าออก มีนายฟรานซิส ยอช แปดเตอสันเป็นครูสอน อยู่ใน ความดูแลของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ... เข้าสอนพวกเรากับหม่อมเจ้าบ้าง ป่วยสอนข้าราชการที่ เป็นทหารมหาดเล็ก ... ครูพูดไทยไม่ได้ สอนอย่างฝรั่งเจี๊ยะ หนังสือเรียนใช้แบบฝรั่ง ที่สุดจนแผนที่ ก็ใช้แผนที่ยุโรปสำหรับสอน เรารู้จักแผนที่ของเมืองฝรั่งก่อนของเมืองไทยเราเอง หัดพูดหัดอ่าน แะให้เข้าใจความเอาเอง ไม่ได้หัดแปลไทยเป็นมาแล้ว ... เราได้รู้นิสัยของฝรั่งจากหนังสือเรียน ดีกว่าเรียนแบบที่เขาจัดสำหรับคนไทยในภายหลัง เป็นการเหมาะแก่เราผู้ไม่มีช่องจะได้ไปเรียนใน เมืองฝรั่ง ... นอกจากนี้เรายังได้รับคำแนะนำในการบ้านเมืองอีกที่เกิดขึ้นเป็นคราว ๆ ทางเมืองฝรั่ง และเป็นเวลาเกิดเหตุการณ์เนื่อง ๆ เป็นต้นว่าเยอรมันตีเมืองฝรั่งเศสได้ ราชธานีปไตของฝรั่งเศส ล่มกลายเป็นประชาธิปไตย เรากระหึ่มใจว่าเราได้ความรู้ดีกว่านักเรียนชั้นหลังที่เรียนเฉพาะใน เมืองไทยที่เราได้เคยพบฯ ...²

เห็นได้ชัดเจนว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญกับการศึกษาแบบ ตะวันตกมาตั้งแต่ต้นรัชกาล โดยทรงวางแผนให้ความรู้ของพระเจ้าน้องยาเธอและข้าราชการผู้จะเป็นกำลัง สำคัญในการปกครองประเทศก่อน แล้วจึงจัดการเรื่องการศึกษาของราษฎรเพื่อสร้างบุคลากรเข้ารับราชการ

¹ สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2504). “ตำนานการที่ไทยเรียนภาษาอังกฤษ,” ใน ชุมนุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด. หน้า 103-116.

² สมเด็จพระพระยา วชิรญาณวโรรส. (2522). พระประวัติตรัสเล่า. หน้า 186-187.

ในระบบราชการแบบใหม่อย่างเป็นลำดับขั้นและตรงตามความต้องการ โดยมีโรงเรียนของรัฐอยู่ในวัดและให้เอกชนเปิดโรงเรียนสอนหนังสือแก่เด็กชายหญิง มีขงขันนารีและบาทหลวงเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการสร้างโรงเรียนทั้งในระดับสามัญและระดับวิชาชีพ¹ ขณะเดียวกันการคัดเลือกผู้มีความสามารถไปศึกษาวิชาต่าง ๆ ในยุโรปและสหรัฐอเมริกาก็เป็นความจำเป็นเร่งด่วนอีกระดับหนึ่ง เพื่อเตรียมผู้บริหารมาช่วยปกครองประเทศ ในสมัยของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช คือ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว แม้ว่าการคัดเลือกผู้มีความรู้ไปศึกษาต่อยังต่างประเทศมีความจำเป็นอย่างยิ่งในการบริหารประเทศ² ผู้เรียนเหล่านั้นก็ได้ซึมซับค่านิยมและแนวคิดของตะวันตกเป็นส่วนหนึ่งในการดำรงชีวิตด้วย ดังจะเห็นได้จากข้อความใน "พระประวัติตรัสเล่า" ที่ได้ยกมาแสดงแล้ว

การปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยตลอดรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ส่วนหนึ่งเกิดจากการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางได้ไปเห็นความเจริญในต่างประเทศ เริ่มจากการเสด็จพระราชดำเนินไปเยือนอาณานิคมของตะวันตก คือ สิงคโปร์และเกาะชวา เมื่อ พ.ศ. 2413 อินเดียนและพม่า เมื่อ พ.ศ. 2414 และปีนังกับมะละแหม่งเมื่อ พ.ศ. 2415 การเสด็จพระราชดำเนินออกนอกประเทศทุกครั้ง คนในกระบวนเสด็จแต่งกายสากลแบบฝรั่งทำให้การเลียนแบบท่าทางและเครื่องแต่งกายของชาวตะวันตกเริ่มขึ้นตั้งแต่ต้นรัชกาล จดหมายเหตุเสด็จประพาสเกาะชวา ครั้งที่ 1 มีข้อความโดยสรุปว่ามีผู้ร่วมตามเสด็จจำนวน 208 คน ทั้งที่เป็นพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง กลาสี คนใช้และคนครัว ทุกคนได้รับประสบการณ์จากการเดินทางไปต่างประเทศมาบ้างน้อยบ้างแล้วตามแต่โอกาสของแต่ละคน อย่างไรก็ตาม การได้เห็นเมืองสิงคโปร์และเมืองปัตตาเวียที่ชาวตะวันตกเป็นผู้วางผังเมืองและจำลองความเจริญแบบตะวันตก ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและผู้ร่วมกระบวนตามเสด็จได้ทราบธรรมเนียมการรับรองพระเจ้าแผ่นดินตามแบบแผนตะวันตก ทั้งการยิงสลุต การจัดโต๊ะถวายเสวยในหมู่ชาวตะวันตกและการเต้นรำ การชมกิจการต่าง ๆ เช่น ไปรษณีย์ โรงเรียน โรงพยาบาล คุก สถานีโทรเลข ศาล สถานีดับเพลิง โรงละคร สวนพฤกษศาสตร์ เป็นต้น³

การเสด็จประพาสต่างประเทศครั้งสำคัญ คือ การเสด็จประพาสยุโรป เมื่อ พ.ศ. 2440 และ 2450 ทำให้ทรงพบเห็นวัฒนธรรมและความเจริญของยุโรปอย่างแท้จริง และทรงสั่งซื้อสินค้าจากต่างประเทศเข้ามาเป็นจำนวนมาก กล่าวได้ว่าเป็นการเลียนแบบวิถีชีวิตชาวตะวันตกอย่างหนึ่งที่ได้ชัดเจนจากสิ่งของที่แสดงอยู่ในพระบรมมหาราชวังและพระราชวังดุสิตในปัจจุบัน ลักษณะสถาปัตยกรรมแบบตะวันตก เช่น พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท พระที่นั่งบรมพิมาน พระที่นั่งอนันตสมาคม เป็นต้น

นอกจากพระมหากษัตริย์แล้ว พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนางและนักเรียนที่ไปศึกษาต่อยังต่างประเทศ มักจะคุ้นเคยกับการปฏิบัติตนตามแบบชาวตะวันตก เช่น การแต่งกายแบบฝรั่ง การดื่มชาชาวยามบ่าย การรับประทานอาหารแบบฝรั่ง การท่องเที่ยวเพื่อพักผ่อนหย่อนใจ การเขียนบทความและเรื่องสั้น การเล่นโครเกต์ (Croquet) การขี่จักรยาน การขับรถ การดูภาพยนตร์ การดูละครสัตว์ เป็นต้น

¹ ฐานายละเอียดใน วารุณี โอสธารมย์. (2523). การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ. 2411- พ.ศ. 2475.

² ฐานายละเอียดใน ละออทอง อมรินทร์รัตน์. (2522). การส่งนักเรียนไปศึกษาต่อต่างประเทศ ตั้งแต่ พ.ศ. 2411-2475.

³ กรมศิลปากร. (2514). จดหมายเหตุเสด็จประพาสเกาะชวาในรัชกาลที่ 5 ครั้งที่ 1 และ 2.

การเดินทางไปพักผ่อนตากอากาศชายทะเลเพื่อรักษาสุขภาพและเพื่อการสมาคมเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตชาวตะวันตกที่เป็นกิจกรรมของชนชั้นสูงที่ชายทะเลหัวหิน ผู้ที่คุ้นเคยกับการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยตลอดรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ชื่นชมกับวัฒนธรรมตะวันตกมากกว่าไทย และสนใจสถานที่ท่องเที่ยวในต่างประเทศมากกว่าในประเทศไทย น่าจะมีส่วนทำให้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักถึงความจำเป็นที่คนไทยต้องรักและภูมิใจในทรัพยากรของประเทศไทย

อย่างไรก็ตาม การศึกษาวิชาชีพต่าง ๆ ที่มีมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้ทั้งหญิงและชายสามารถประกอบอาชีพเลี้ยงตนเองได้ และมีอาชีพที่หลากหลาย เช่น เสมียน พนักงานบัญชี พนักงานขายของ ครู นางพยาบาล คนเหล่านี้มีรายได้จากการทำงานและในขณะเดียวกันก็มีความเครียดจากการทำงานด้วย จึงต้องการท่องเที่ยวเพื่อแสวงหาความสุขสำราญและเริ่มเลียนแบบชนชั้นสูงมากขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

2.4 การตรวจราชการในหัวเมืองที่เกี่ยวข้องกับมณฑลเทศาภิบาล

การเมืองระหว่างประเทศอันเนื่องมาจากการแทรกแซงของมหาอำนาจตะวันตก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ประเทศอังกฤษและประเทศฝรั่งเศสที่ต้องการครอบครองดินแดนของไทยที่อยู่ใกล้กับอาณานิคมของสองประเทศดังกล่าว คือ ดินแดนในแหลมมลายูและในคาบสมุทรมอินโดจีน ทำให้เกิดการปฏิรูปประเทศในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งด้านการเมือง สังคมและเศรษฐกิจ ที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับการท่องเที่ยว ได้แก่ การปฏิรูปการปกครองและการบริหารราชการแผ่นดินตั้งแต่วันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2435 เป็นต้นมา¹

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้รับพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีว่าการกระทรวงมหาดไทย มีหน้าที่จัดระเบียบการปกครองหัวเมืองให้เป็นระบบเดียวกัน คือเทศาภิบาลมณฑล ดังนั้นจึงทรงขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตไปออกตรวจราชการเพื่อเก็บข้อมูลอันจะเป็นประโยชน์ต่อการปกครอง และหลังจากที่เสด็จออกตรวจราชการครั้งแรกเมื่อเดือนตุลาคม พ.ศ. 2435 แล้ว สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพก็ทรงเห็นว่าการตรวจราชการตามหัวเมืองนั้นเป็นประโยชน์สำคัญ และเป็นสิ่งจำเป็นเพราะผู้ปกครองย่อมจะต้องการให้ “บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุข” จึงควรจะจัดการในเวลาบ้านเมืองเป็นปรกติอยู่แล้ว มิใช่เมื่อเกิดภัยพิบัติต่าง ๆ ขึ้นก่อน ดังนั้น พระองค์จึงเสด็จตรวจหัวเมืองอยู่ตลอดระยะเวลา 20 ปีที่ทรงอยู่ในตำแหน่งเสนาบดีว่าการกระทรวงมหาดไทย²

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพมิได้ทรงระบุอย่างชัดเจนใน เทศาภิบาล ว่าประโยชน์ของการตรวจราชการนั้นเป็นอย่างไร แต่พระนิพนธ์เรื่อง “อธิบายคุณประโยชน์ของการเที่ยวเตร่” ที่ลงพิมพ์ในหนังสือ วชิรญาณ ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2437 หลังจากที่ได้เสด็จออกตรวจราชการในฐานะเสนาบดีมหาดไทยสะท้อนให้เห็นประโยชน์ของการเดินทางว่าทำให้ “ได้ความสุขสำราญประการ ๑ ได้ความรู้ประการ ๑ ...”³

¹ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. (2495). เทศาภิบาล. หน้า 6-10.

² แหล่งเดิม. หน้า 39-41 และ 54.

³ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. (2504). “อธิบายคุณประโยชน์ของการเที่ยวเตร่,” ใน ประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด. หน้า 241.

เนื่องจากภูมิประเทศและผู้คนในสถานที่แปลกถิ่นทำให้ได้รับความเพลิดเพลิน ส่วนประสบการณ์ที่ได้รับระหว่างการเดินทางทำให้ได้รู้จักสถานที่ต่าง ๆ ในประเทศไทยมากขึ้น จึงเป็นทุนให้ผู้เดินทางนั้นหาช่องทางทำมาหากินได้ จึงทำให้เข้าใจบ้านเมืองอย่างรอบด้าน

การ “เที่ยวเตร่” ทำให้รู้จักบ้านเมืองดีขึ้น จึงเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อการจัดการปกครองหัวเมืองเป็น “มณฑลเทศาภิบาล” ที่มีข้าหลวงต่างพระองค์เป็นผู้รับผิดชอบการบริหารราชการในแต่ละมณฑลเทศาภิบาล อันเป็นส่วนหนึ่งของการปฏิรูปประเทศ และที่น่าสนใจก็คือ การประกาศตั้งมณฑลเทศาภิบาลที่เกิดขึ้นในเวลาต่อมาได้ยึดเอาลำนํ้าเป็นเขตแดนของมณฑลต่าง ๆ เนื่องจากการเดินทางที่สะดวกที่สุดในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นการเดินทางตามลำนํ้า

หาก “การเที่ยวเตร่” เกิดขึ้นจากความต้องการของบุคคลนั่นเอง ต้องเสียเวลาและเสียทุนทรัพย์ไม่น้อย ดังนั้น สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ จึงทรงแนะนำคนรุ่นหนุ่มที่ต้องการเที่ยวเตร่ให้ “ไปรับราชการกับข้าหลวงตามหัวเมืองนี้ไปดีกว่าอย่างอื่น เพราะไปอย่างนี้มักจะได้รับเงินเดือนเป็นผลประโยชน์ ถึงมีมากมายก็พอเลี้ยงตัว ไม่ต้องชักชวนเรือน แลการที่จะกินอยู่ก็เสมออยู่ในอกของข้าหลวงผู้ใหญ่ ย่อมเป็นธุระทำนุบำรุงให้ ธุระของตัวมีแต่จะตั้งใจทำราชการแลประพฤติตัวตามคำสั่งข้าหลวง ให้เป็นอย่างดีที่สุดที่จะพึงทำได้...”¹ หรือถ้าไม่มีโอกาสรับราชการก็ควรจะไปกับพระสงฆ์ที่ออกธุดงค์ และพ่อค้าที่เดินทางค้าขาย เพราะจะทำให้ได้มีโอกาสรู้จักคุ้นเคยกับบุคคลอื่น อาจจะมีประโยชน์กับตนในอนาคต

ขณะที่ทรงนิพนธ์บทความนี้ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีว่าการกระทรวงมหาดไทย และอยู่ในระหว่างการพยายามที่จะปฏิรูปการปกครองหัวเมืองให้เป็นระเบียบแบบแผนเดียวกัน คือ มณฑลเทศาภิบาลที่โยงอำนาจสู่ศูนย์กลางที่องค์พระมหากษัตริย์ จำเป็นจะต้องสร้างขุนนางที่มีคุณภาพเพื่อทำหน้าที่ข้าหลวงเทศาภิบาล รับราชการต่างพระเนตรพระกรรณตามมณฑลต่าง ๆ จึงทรงให้ความสำคัญกับการเดินทางเพื่อทำงานในต่างถิ่น พร้อมกับโอกาสที่จะได้เรียนรู้โลกกว้างโดยไม่ต้องเสียเงินของตน ทั้งยังมีเงินใช้ระหว่างที่อยู่ต่างเมืองด้วย เพราะการไปทำงานในต่างถิ่นย่อมเปิดโอกาสให้บุคคลนั้นได้มีโอกาสสังเกตความเป็นไปของคนในชุมชนอื่น ทั้งยังได้เที่ยวดูสถานที่ที่น่าสนใจต่าง ๆ เมื่อยามว่างจากการทำงานอีกด้วย

“การเที่ยวเตร่” หรือการท่องเที่ยวนี้ ให้ความสำคัญกับโอกาสที่จะได้ไปเห็นบ้านเมืองต่างถิ่นและมีความหมายปะปนกันระหว่างการเที่ยวเตร่เพื่อความสนุกสนาน เพื่อเรียนรู้และเพื่อการทำงาน สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงเสนอเส้นทางให้ผู้ที่สนใจ “เที่ยวเตร่” โดยใช้เวลาประมาณ 3-4 เดือน ถึง 15 เส้นทาง³ เป็นการเดินทางตามลำนํ้า ชายทะเลและหัวเมืองสำคัญ ได้แก่

1. เที่ยวทางชายทะเลตะวันออก ตั้งแต่ชลบุรีถึงปัจฉิมทิศเขต
2. เที่ยวทางชายทะเลปากน้ำใต้ ตั้งแต่เพชรบุรีถึงตรังกานู
3. เที่ยวทางชายทะเลตะวันตก ตั้งแต่กระบี่ถึงไทรบุรี
4. เที่ยวทางลำนํ้าแม่กลอง ตั้งแต่สมุทรสงครามถึงไทรโยคและศรีสวัสดิ์

¹ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. (2504). “อธิบายคุณประโยชน์ของการเที่ยวเตร่,” ใน ประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด. หน้า 247.

² แหล่งเดิม. หน้า 248.

³ แหล่งเดิม. หน้า 252-253.

5. เทียบทางลำน้ำท่าจีน ตั้งแต่สาครบุรีไปพระปฐมเจดีย์ สุพรรณบุรีและชัยนาท
6. เทียบลำน้ำเจ้าพระยา ตั้งแต่กรุงเทพถึงฝาง จากนั้นเดินทางบกมาสวรรคโลก สุโขทัย แล้วล่องเรือกลับลงจากตาก
7. เทียบทางลำน้ำสัก ตั้งแต่กรุงศรีอยุธยา ไปพระพุทธบาท พระพุทธรูป จนถึงหล่มสัก
8. เทียบลำน้ำบางปะกง ตั้งแต่ฉะเชิงเทรา ไปถึงนครนายกและปราจีนบุรี
9. เทียบนครราชสีมา ขึ้นทางสระบุรี ลงทางช่องตะโก
10. เทียบหัวเมืองลาวเฉียง ตั้งแต่ตากขึ้นไป มาถึงน่าน
11. เทียบหัวเมืองลาวพุงขาว ตั้งแต่อุตรดิตถ์ไปปากลาย แล้วล่องแม่น้ำโขงมาลงหนองคาย
12. เทียบหัวเมืองในเขตลาวพวน
13. เทียบหัวเมืองในเขตลาวกาว
14. เทียบหัวเมืองเขมร เดินขึ้นทางปราจีนบุรี ลงเรือกลับที่จันทบุรี
15. เทียบกรุงเทพฯ

หากพิจารณาเส้นทางการ “เทียบเตร” ดังกล่าว เห็นได้ว่าทรงให้ความสำคัญกับการเดินทางตามลำน้ำและการเดินทางไปในเขตหัวเมืองลาวและเขมร การเน้นเรื่องเดินทางตามลำน้ำแสดงให้เห็นว่าเส้นทางการคมนาคมที่สำคัญในปี พ.ศ. 2437 ยังเป็นการเดินทางตามลำน้ำโดยใช้เรือเป็นพาหนะสำคัญ ส่วนการเน้นเรื่องเส้นทางด้านหัวเมืองลาวกับเขมร นับเป็นการสนับสนุนให้ผู้สนใจหาความรู้เรื่องหัวเมืองลาวและเขมร อันเป็นพื้นที่ซึ่งมหาอำนาจฝรั่งเศสต้องการผนวกเป็นอาณานิคม สะท้อนให้เห็นความสำคัญของการแสวงหาข้อมูลอันจะเป็นประโยชน์ต่อการประกาศเขตแดนของราชอาณาจักรสยาม รวมทั้งการปฏิรูปการปกครองหัวเมืองเป็น “มณฑลเทศาภิบาล” เพื่อสร้างรัฐประชาชาติแบบใหม่ คือ ราชอาณาจักรสยามที่มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ส่วนการเทียบกรุงเทพฯ นั้น เป็นเพราะคนทั่วไปมักจะไม่ได้สนใจเทียบดูกรุงเทพฯ จนทั่วการจัดระบบการบริหารราชการแบบใหม่ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใช้สร้างรัฐประชาชาติเพื่อหลีกเลี่ยงการแทรกแซงอำนาจของอังกฤษและฝรั่งเศส ทำให้พระมหากษัตริย์และขุนนางในกรุงเทพฯ จำเป็นจะต้องรู้จักและเข้าใจสภาพพื้นที่ในหัวเมือง การทำมาหาเลี้ยงชีพและปัญหาที่ราษฎรประสบด้วยเหตุนี้ จึงจำเป็นต้องมีข้าหลวงแทนพระองค์ออกตรวจราชการตามหัวเมืองต่าง ๆ ในขณะเดียวกันพระมหากษัตริย์ได้ทรงพยายามสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของคนในประเทศ โดยการเสด็จประพาสหัวเมืองต่าง ๆ มาโดยตลอด

ระหว่างการตรวจราชการนั้น ผู้ตรวจราชการต้องเตรียมจัดหาเสบียงไปเองบ้าง จัดการนัดแนะให้เจ้าหน้าที่ทางหัวเมืองช่วยจัดเตรียมไว้บ้าง และบางครั้งก็ขออาศัยจากราษฎรบ้าง เพราะวัฒนธรรมของคนไทยเอื้อประโยชน์ต่อการเดินทางท่องเที่ยวอยู่แล้ว ดังความที่สมเด็จพระยาตำราภานุภาพได้ทรงเล่าเรื่องชาวบ้านเลี้ยงคนเดินทางใน นิทานโบราณคดี เรื่องห้ามไม่ให้เจ้าไปเมืองสุพรรณ ดังนี้

เคยสังเกตมาดูเหมือนชาวเมืองไทยไม่เลือกว่าอยู่หัวเมืองไหน ๆ ถ้ามีแขกไปถึงบ้าน ชอบเลี้ยงอาหารด้วยความอารีมิได้ปรารภว่าจะเรียกค่าตอบแทนอย่างไร จะว่าเป็นธรรมชาติของชนชาติไทยก็เห็นจะได้ ฉันเคยได้ยินคนไปเที่ยวตามหัวเมือง แม้จนฝรั่งมาแล้วและชมเชยนั้นเป็นปากเดียวกันหมด ฉันได้เคยเห็นเป็นอย่างประหลาดครั้งหนึ่ง เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จ “ประพาสต้น” (คือมิให้ใครรู้จัก) เวลาเย็นวันหนึ่งทรงเรือพายเข้าไปในทุ่งทางคลองดำเนินสะดวก ไปถึงบ้านชาวไร่แห่งหนึ่ง เจ้าของเป็นผู้หญิงกำลังตั้งสำรับไว้จะกินอาหารเย็นกับลูกหลาน พอแลเห็น

พระองค์ แก่สำคัญว่าเป็นข้าราชการที่ตามเสด็จ เชิญให้เสวยอาหารตามที่แกตั้งไว้ ... เวลาตัวฉันเอง ไปตรวจราชการตามหัวเมือง ไปพักร้อนหรือพักแรมใกล้หมู่บ้านที่ไหน พวกชาวบ้านมักหาสำหรับ กับข้าวมาให้โดยมิได้มีผู้ใดสั่งเสีย แม้ขบวนเสด็จพระราชดำเนินก็ทำเช่นนั้นโดยประสงต์จะเลี้ยง พวกบริวาร พระเจ้าอยู่หัวโปรดพระราชทานเงินปลีกวางในสำหรับตอบแทนเสมอเป็นนิตย์ ฉันเอง ก็ทำเช่นนั้น เพื่อจะรักษาประเพณีที่ดีของคนไทยไว้มิให้เกิดทอดทิ้งเพราะเห็นว่าทำคุณไม่ได้รับความชอบใจ เปรียบเสมือนเลี้ยงพระไม่สวด ยถา สัพพี แต่คนเดินทางเป็นสาธุชน เขาก็ตอบแทน อย่างใดอย่างหนึ่งเหมือนกัน ยังมีอนุสนธิ์ต่อจากการกินไปถึงที่พักนอนของคนเดินทาง ในเมืองไทย นี่ดีอีกอย่างที่มีวัดอยู่ทั่วทุกหนแห่ง บรรดาคนเดินทางถ้าไปโดยสุภาพก็เป็นหวังใจได้ว่า จะอาศัย พักแรมที่วัดไหน พระสงฆ์ก็มีความอารีต้อนรับให้พักที่วัดนั้นเหมือนกันหมดทุกแห่ง การเดินทางในเมืองไทยจึงสะดวกด้วยประการฉะนี้ ...¹

ความอารีของคนไทยไม่เอื้อให้เกิดการประกอบธุรกิจด้านการท่องเที่ยว เช่นเดียวกับที่ผู้เดินทาง บ่อย ๆ พยายามอำนวยความสะดวกให้ตนเองและผู้อื่นระหว่างการเดินทาง ดังที่ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 5 (สมเด็จพระนเรศวรมหาราช) แห่งกรุงศรีอยุธยา ทรงมีพระราชนิพนธ์เรื่องการเดินทางที่สะดวกและสบาย ๆ ดังต่อไปนี้

ลักษณะการเที่ยวเตร่ในกระบวนขบวนก็ดี ข้างก็ดี เดินดินก็ดี หรือไปทางรถยนต์ทางไกลก็ดี ถ้าต้อง ไปทั้งวันหรือหลายชั่วโมง ท่านว่าควรมีข้าวหลามกระบอกขนาดกลาง กับไข่ไก่ต้มไม่สุกที่เดียวหรือ ให้สุกที่เดียวก็ได้ กับเกลือพริกไทยติดไปกับตัว มีปริมาณข้าวหลามคนละ ๒ กระบอก ไข่ไก่คนละ ๒ ใบ สำหรับกินในเวลาเกิดหิวกลางทาง หรืออาหารที่หาบหามตามไปไม่ทัน หรืออาหารที่เขหา เลี้ยงอร่อยไม่ถูกปาก กินข้าวหลามกับไข่ไก่สำเร็จอาหารก็จืดจางแล ...²

สมเด็จพระนเรศวรมหาราช แห่งกรุงศรีอยุธยา ก็ทรงมีตำราการเดินทางที่ได้รับถ่ายทอดมาเช่นกัน เป็นคำแนะนำที่เจ้าพระยาเทเวศร์ ที่ได้เข้ามาจากเจ้าพนักงานกรมม้าที่รับเสด็จประพาสหัวเมืองอีกทีหนึ่ง ตำรานี้ต่างจากคำแนะนำของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช แห่งกรุงศรีอยุธยา บ้างดังนี้

พนักงานกรมม้า เวลาเขาพาม้าออกไปรับเสด็จประพาสหัวเมือง เขาใช้ข้าวหลามกันทั้งนั้น เป็นการ สะดวกที่ไม่ต้องหุงหาเสียเวลาเดินทาง เวลาเย็นหยุดพักหุงอาหารเลี้ยงกันแล้ว เขาก็เผาข้าวหลาม ติดไปที่เดียว พอเข้ามิดก็แจกข้าวหลามกัน แล้วต่างก็ขึ้นม้าพากันไปที่เดียวจะไปหยุดกินกันที่ไหน ก็ได้ แต่เขาไม่กินกับไข่ เขากินกับปลาแห้งปิ้งหรือเนื้อเค็มย่าง ซึ่งเตรียมไปด้วยพร้อมเหมือนกัน เวลากระหม่อมมาแผลงออกไป กินกับปลาแห้งผัดเนื้อผัดลางที่ลามาเป็นไส้กรอกเจ็ดดีพอใช้ รู้สึก เหมือนกินข้าวเหนียวหน้าปลาแห้งรับประทานอร่อยกว่ากินกับไข่ต้มจิ้มเกลือพริกไทยเป็นแน่นอน วิธีทำข้าวหลามเวลาเดินทางเห็นจะใช้มานานแล้ว ลักษณะที่กรอกข้าวใส่ปล้องไม้ไผ่ไฟนั้น มันสอ

¹ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 5 (สมเด็จพระนเรศวรมหาราช) แห่งกรุงศรีอยุธยา. (2516). นิทานโบราณคดี. หน้า 36-37.

² สมเด็จพระนเรศวรมหาราช แห่งกรุงศรีอยุธยา. (2505). สารานุกรมสมเด็จพระนเรศวรมหาราช. เล่ม 2. หน้า 295-296.

อยู่ในตัวแล้วว่าเป็นของทำกินในป่าที่กันดาร ทางโคราชเขาใช้ข้าวต้มเป็นของกินเดินทาง คือ ข้าวห่อใบตองมัดต้ม ลักษณะก็อย่างเดียวกับข้าวหลาม แต่ละเอียดกว่าที่ยังต้องมัดหม้อให้สำหรับต้ม

ในการเดินทางนั้น หลวงขจรยุทธกฤตย์แกลสอนให้เกลากระหม่อมอีกอย่างหนึ่ง ว่าเสื่อผ้าใส่ปีบอย่างเดียวกับเสียบึงอาหารเป็นดีกว่าอื่นฝนตกก็ไม่เปียก กระทบเสียดสีอะไรก็ไม่ฉีกขาด ราคาถูกกว่าซื้อหีบหนังฝรั่ง แล้วก็ปีบเล็ก ๆ หาที่ประทุกได้ง่าย แบกหามไม่หนักหนาใบเดียวไม่พอกก็เอาหลาย ๆ ใบ ขาดหม้อเอาตม้น้ำหรือหุงข้าวก็ได้ ที่ใส่เสียบึงไปกินหมดแล้วก็ทิ้งเลย ไม่ต้องเสียแรงหิ้วเอาไป เพราะราคามันถูก หากได้ง่าย เอามาทะเลงด้านบนออกทิ้งเสีย แล้วจ้างเจ๊กทำฝาปิด ทำหุ้ยร้อยเชือกสำหรับหิ้วหาม ไม่ถึงสองสัปดาห์ก็ใช้ประโยชน์ได้มากควรใช้ปีบล้วนไม่ควรใช้อื่น แกพูดถูกต้องที่สุด แกเดินทางกลางป่าตรวจสายโทรเลข แกทำอย่างนี้เป็นนิรันดร์¹

เมื่อการเดินทางท่องเที่ยวในประเทศไทยทำได้สะดวก ประกอบกับประเทศไทยมีทั้งข้าว ไม้สัก ดีบุกและยางพาราเป็นสินค้าออกสำคัญที่ทำรายได้จำนวนมหาศาลเข้าสู่ประเทศอยู่ คนไทยจึงไม่เห็นความสำคัญของการลงทุนประกอบธุรกิจทางการท่องเที่ยวโดยการสร้างร้านอาหารและที่พักแรมเหมือนกับบางประเทศในทวีปยุโรป อย่างไรก็ตาม อุปสรรคสำคัญของการพัฒนากิจกรรมท่องเที่ยวในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวน่าจะมาจากเรื่องความสามารถในการเข้าถึงแหล่งท่องเที่ยว เพราะเพิ่งจะเริ่มพัฒนาระบบการขนส่งภายในประเทศโดยการสร้างทางรถไฟสายเหนือและสายอีสาน

ทางรถไฟ เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้การท่องเที่ยวขยายตัวอย่างรวดเร็วในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ทางรถไฟสายใต้ เป็นผลมาจากปัจจัยด้านการเมืองที่ก่อตัวขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะอังกฤษเป็นประเทศเดียวที่มีอิทธิพลต่อการค้าและการเมืองเหนือดินแดนในเขตภาคใต้ของไทย ตั้งแต่ตำบลบางสะพาน จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ ไปจนถึงแหลมมลายูหลังจากที่ทำอนุสัญญาลับกับไทยเมื่อพ.ศ. 2440 ดังนั้น นายเอ็ดเวิร์ด สโตรเบล (Edward Strobel) ที่ปรึกษาราชการแผ่นดินชาวอเมริกันจึงเสนอให้ไทยเปิดเจรจาทางการทูตกับอังกฤษเกี่ยวกับปัญหาหัวเมืองมลายู เพราะเชื่อว่าอังกฤษจะต้องหาทางยึดดินแดนเหล่านี้ไปจนได้ และเมื่อไทยหลีกเลี่ยงไม่ได้ก็ควรจะใช้ประโยชน์ โดยการเจรจาขอแลกหัวเมืองมลายูกับการยกเลิกสิทธิสภาพนอกอาณาเขตของคนในบังคับอังกฤษในประเทศไทย การกู้เงินสร้างทางรถไฟสายใต้และการยกเลิกอนุสัญญาลับ พ.ศ. 2440²

คราวที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากการเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 2 นั้น นายสโตรเบลได้ถวายความคิดเห็นในการทำสนธิสัญญารักร้างใหม่กับอังกฤษ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ นายสโตรเบลเป็นผู้ดำเนินการเจรจาในครั้งนี้ ทั้งที่เสนาบดีส่วนใหญ่ไม่เห็นด้วยกับการเสียดินแดนเพื่อแลกกับผลประโยชน์ดังกล่าว อย่างไรก็ตาม ระหว่างการเจรจานั้น นายสโตรเบลถึงแก่กรรมไปก่อนจะที่จะดำเนินการสำเร็จ ดังนั้น นายเวสเทนการ์ด (Westengard) ผู้ช่วยของสโตรเบลจึงดำเนินการสืบต่อไป จนในที่สุด เมื่อวันที่ 10 มีนาคม พ.ศ. 2451 ไทยได้ลงนามในสนธิสัญญานับใหม่ที่มีใจความสำคัญว่า รัฐบาลไทยยอมยก

¹ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์. (2505). *สาส์นสมเด็จ*. เล่ม 2. หน้า 297-298.

² เกื้อกุล ยินยอมอนันต์. (2521). *การพัฒนาการคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. หน้า 180-194.

สิทธิทางการปกครองและบังคับบัญชาเหนือรัฐมลายู คือ ไทรบุรี กลันตัน ตรังกานุ ปะลิต รวมทั้งเกาะใกล้เคียงให้กับอังกฤษ แลกกับอำนาจทางการศาล และในภาคผนวกของสนธิสัญญา รัฐบาลอังกฤษตกลงให้รัฐบาลไทยกู้เงิน 4 ล้านปอนด์ โดยคดดอกเบี้ยในอัตราถูก แต่มีเงื่อนไขว่า ชาวอังกฤษจะต้องเป็นผู้ควบคุมการก่อสร้างทางรถไฟสายใต้ไปบรรจบกับทางรถไฟในมลายูของอังกฤษ¹

ต่อมาเมื่อวันที่ 22 กรกฎาคม พ.ศ. 2452 จึงมีพระบรมราชโองการให้กระทรวงโยธาธิการ ภายใต้การบังคับบัญชาของพระเจ้า้องยาเธอ กรมหลวงนครสวรรค์ฯ ดำเนินการก่อสร้างทางรถไฟ ต่อจากสถานีเพชรบุรีลงไปทางใต้จนถึงสถานีระแงะ โดยมีนายเฮนรี กิตตินส์ (Henry Gittins) เป็นวิศวกรผู้บังคับการรถไฟสายใต้ (Controlling Engineer of the Royal Southern State Railway) อีกประมาณ 2 ปีต่อมา คือวันที่ 19 มิถุนายน พ.ศ. 2454 ได้มีการเปิดใช้ทางช่วงแรกจากสถานีเพชรบุรี ไปจนถึงสถานีบ้านชะอำ จากนั้นอีก 5 เดือน คือ เมื่อวันที่ 25 พฤศจิกายน พ.ศ. 2454 ได้เริ่มเปิดเดินรถมาถึงสถานีหัวหิน² และได้สร้างต่อมาจนเสร็จตลอดทั้งสายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รถไฟสายใต้จึงเปิดโอกาสให้คนทั่วไปเดินทางไกลและได้เปิดพื้นที่ตากอากาศชายทะเลอันเป็นประโยชน์ต่อการเดินทางเพื่อเปลี่ยนอากาศทางรถไฟทำให้การท่องเที่ยวขยายตัวอย่างมากในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจนทำให้รัฐบาลใช้ทางรถไฟเป็นเครื่องมือในการแสวงหารายได้จากการท่องเที่ยวไปในที่สุด

2.5 การแสวงหารายได้ใหม่เพื่อบรรเทาปัญหาทางเศรษฐกิจ

เศรษฐกิจเป็นปัญหาสำคัญของประเทศในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องจากประเทศมีค่าใช้จ่ายมากกว่ารายได้ ส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากอิทธิพลของมหาอำนาจตะวันตกที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อีกส่วนหนึ่งมาจากปัญหาที่เกิดขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งที่เป็นผลกระทบจากการเกิดสงครามโลกครั้งที่ 1 และปัญหาเศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลก ตลอดจนสถานการณ์ที่เกิดขึ้นในประเทศ เช่น ปัญหาเรื่องฝนแล้งและน้ำท่วมสลับติดต่อกันหลายปีจนทำให้ขาดแคลนสินค้าข้าวที่เป็นรายได้หลักของประเทศ เป็นต้น ดังนั้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจำเป็นต้องบรรเทาปัญหาเศรษฐกิจของประเทศและพยายามแก้ไขปัญหาระบบฟิวกัดอัตราภาษีศุลกากรไม่เป็นธรรมที่เกิดขึ้นตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงลงพระนามในสนธิสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษเมื่อ พ.ศ. 2398 นั้น ถือได้ว่าเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของไทย เพราะสนธิสัญญาเบาว์ริงเป็นแม่แบบในการทำสนธิสัญญาการค้ากับประเทศอื่น ๆ เช่น ฝรั่งเศส สหรัฐอเมริกา ฮอลันดา เป็นต้น และสาระสำคัญของสนธิสัญญานับนี้เกี่ยวข้องกับระเบียบวิธีทางการค้า ตลอดจนฟิวกัดอัตราภาษีศุลกากรอันเป็นรายได้หลักของการค้าในระบบบรรณาการของไทย ทำให้ประเทศไทยต้องเลิกการผูกขาดการค้าโดยพระคลังสินค้าและอนุญาตให้มีการค้าเสรี (Free Trade) สนธิสัญญาเบาว์ริงทำให้รัฐสุญรายได้เป็นจำนวนมาก เพราะ

¹ เกื้อกูล ยืนยงอนันต์. (2521). *การพัฒนาการคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. หน้า 180-194.

² กรมรถไฟ. (2490). *งานฉลองรถไฟหลวง ครบ 50 ปี*. หน้า 11-13.

กำหนดให้รัฐเก็บภาษีได้เพียงอัตราเดียวและเป็นอัตราที่ต่ำมากคือ ร้อยละ 3 ยิ่งกว่านั้น ยังเป็นสนธิสัญญาไม่เป็นธรรมสำหรับประเทศไทยอีกด้วย เพราะการแก้ไขข้อความใด ๆ จะกระทำได้อต่อเมื่อได้รับคำยินยอมจากประเทศคู่ค้าเท่านั้น สนธิสัญญาเบาว์ริงจึงมีความผูกพันกับปัญหาเรื่องราวได้ของประเทศไปจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

สนธิสัญญาเบาว์ริงมีข้อดีในระยะแรกเพราะว่าการเก็บภาษีในอัตราต่ำรวมทั้งการยกเลิกคนกลางในการค้าทำให้มีเรือสินค้าจากต่างประเทศเดินทางเข้ามาค้าขายในประเทศไทยจำนวนมาก เศรษฐกิจของไทยจึงขยายตัวอย่างรวดเร็ว มีเงินสดหมุนเวียนในตลาดการค้ามากขึ้นทำให้ระบบเงินตราที่มีใช้อยู่เริ่มล้าสมัยรัฐบาลต้องยินยอมให้ใช้เงินตราต่างประเทศในไทยและประกาศอัตราแลกเปลี่ยนเงินตราสกุลต่าง ๆ อยู่เสมอเนื่องจากไม่สามารถจัดทำเงินพดด้วงได้มากพอหมุนเวียนในระบบเงินตรา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแก้ไขปัญหาดังกล่าวโดยการประกาศใช้ “หมาย” คือ กระดาษที่สามารถใช้แทนเงินตามจำนวนที่ระบุใน “หมาย” นั้น รวมทั้งการสั่งซื้อเครื่องจักรผลิตเหรียญกระษาปณ์จากต่างประเทศเพื่อผลิต “เงินแบบ” ใช้แทนเงินพดด้วงที่ทำได้ยาก

เรือสินค้าที่เข้ามาจำนวนมากทำให้มีการตั้งชุมชนชาวตะวันตกขึ้นในกรุงเทพฯ และมีบริษัทห้างร้านเกิดขึ้นมากมาย ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นครองราชสมบัติ เศรษฐกิจของประเทศไทยขยายตัวมากขึ้นจากการส่งออกข้าว ไม้สักและดีบุกขายในตลาดโลก ขณะเดียวกัน การสร้างทางรถไฟทำให้ระบบเศรษฐกิจขยายตัวเพิ่มอีกเมื่อจำเป็นต้องสั่งซื้อวัตถุดิบจากต่างประเทศ ทำให้เกิดธุรกิจธนาคารพาณิชย์และมีการจ้างผู้ชำนาญการชาวต่างประเทศจำนวนมากมาดูแลการก่อสร้าง ตลอดระยะเวลา 42 ปีที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จอยู่ในราชสมบัติ เป็นช่วงเวลาที่มีการเปลี่ยนแปลงประเทศในทุกด้าน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยตามแบบนานาอารยประเทศให้ได้รวดเร็วที่สุดโดยระมัดระวังเรื่องราวจายมากที่สุด

เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชสมบัตินั้นเป็นช่วงเวลาแห่งความทุกข์ของคนทั่วประเทศ เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดินผู้เป็นที่รักของขุนนางและประชาชน ทรงปกครองบ้านเมืองอย่างสงบสุขมายาวนานจนทำให้คนไทยรู้สึกผูกพันและเคยชินกับพระมหากษัตริย์ผู้ทรงพระนามว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมากจนยากจะยอมรับความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างกะทันหันได้ง่าย นอกจากนั้น ภัยธรรมชาติและปัญหาทางเศรษฐกิจภายในประเทศที่ได้รับผลกระทบจากเศรษฐกิจและการเมืองระหว่างประเทศทำให้ประเทศไทยประสบปัญหาเศรษฐกิจอย่างมาก อย่างไรก็ตาม พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพยายามบรรเทาและแก้ไขปัญหาดัง ๆ โดยการสืบสานพระราชปณิธานของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ การแสดงว่าประเทศไทยมีฐานะเดียวกับชาติตะวันตก และรักษา “ฐานะ” ของกษัตริย์ให้สมพระเกียรติที่สุด

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประสบปัญหาเรื่องค่าใช้จ่ายมาตั้งแต่ต้นรัชกาล โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ค่าใช้จ่ายของราชสำนัก ทั้งค่าใช้จ่ายสืบเนื่องมาจากรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้แก่ การก่อสร้างพระที่นั่งอนันตสมาคมและวังที่ประทับ อันเป็นสถาปัตยกรรมตะวันตกขนาดใหญ่ และมีค่าใช้จ่ายสูง การจัดงานพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้สมพระเกียรติ รวมทั้งค่าใช้จ่ายที่เกิดขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้แก่ การจัดพระราชพิธีบรมราชาภิเษกอย่างยิ่งใหญ่ถึง 2 ครั้ง โดยทรงเชิญพระราชวงศ์จากต่างประเทศมาร่วมในพิธีด้วย ค่าใช้จ่ายของข้าราชการ ค่าใช้จ่ายอันเนื่องด้วยกองเสือป่าและดุสิตธานี การสร้างพระราชวังสนามจันทร์และพระราชนิเวศมฤตทายวัน เป็นต้น

นอกจากค่าใช้จ่ายจำนวนมากของราชสำนักแล้ว ค่าใช้จ่ายหลักอีกประการหนึ่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ ค่าใช้จ่ายในการก่อสร้างและบำรุงรักษาทางรถไฟทั่วประเทศตลอดทั้งรัชสมัย ทำให้ประเทศไทยมีเครือข่ายเส้นทางรถไฟเชื่อมโยงภาคเหนือ ภาคกลาง ภาคใต้เข้าด้วยกัน รวมทั้งมีเส้นทางติดต่อกับต่างประเทศโดยไม่ต้องพึ่งเรือสินค้าจากต่างประเทศ ค่าใช้จ่ายในการก่อสร้างนี้ ส่วนหนึ่งเป็นเงินกู้จากรัฐบาลของสหพันธรัฐมลายูที่ผูกพันมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อสร้างทางรถไฟสายใต้เชื่อมต่อกับทางรถไฟของอังกฤษ อย่างไรก็ตาม เนื่องจากพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงกำแพงเพชรอัครโยธิน ทรงมุ่งมั่นที่จะให้รถไฟไทยมีบริการที่ทันสมัยตามมาตรฐานรถไฟของยุโรป และทรงปรับปรุงการบริการอยู่ตลอดทั้งรัชกาลทำให้เสียค่าใช้จ่ายเพื่อก่อสร้างทางรถไฟจำนวนมาก

รายได้หลักของประเทศไทยยังคงเป็น คือ ข้าว ไม้สักและดีบุก แต่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ราษฎรประสบภัยแล้งและน้ำท่วมสลับกันและติดต่อกันหลายปี ทำให้ไม่มีผลผลิตออกสู่ตลาดเพียงพอ พืชผลทางการเกษตรที่เสียหายเนื่องจากนาแล้งเมื่อ พ.ศ. 2453 ทำให้ผู้ทำธุรกิจเก็งกำไรค้าข้าวขาดทุน ส่งผลกระทบถึงกิจการธนาคารพาณิชย์ในประเทศทั้งแบงก์สยามกัมมาจลและธนาคารจีนขนาดเล็กรื่น ๆ จนทำให้เกิดปัญหาเศรษฐกิจต่อเนื่องไปอีก นอกจากนั้น น้ำท่วมใหญ่เมื่อ พ.ศ. 2460 ทำให้เกิดปัญหานาล่มทั่วประเทศ รัฐบาลต้องพยายามอุดหนุนชาวนา ผลผลิตข้าวที่เคยเป็นรายได้ส่งออกที่สำคัญที่สุดมีปริมาณลดลง

รายได้ที่ลดลงและรายจ่ายที่มีปริมาณมากนี้อาจจะบรรเทาไปได้บ้างถ้ารัฐบาลมีรายได้อื่น ๆ แต่รายได้สำคัญอย่างหนึ่งของรัฐบาลคือ อากรบ่อนเบี้ยและอากรหวย ก.ข. อันเป็นเงินได้ที่มอมเมาราษฎรและเป็นสิ่งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์จะยกเลิกรายได้ดังกล่าวและค่อย ๆ ดำเนินการยกเลิกบ่อนเบี้ยในหัวเมืองไปจนหมดเมื่อ พ.ศ. 2449 ส่วนบ่อนเบี้ยในกรุงเทพฯ เหลืออยู่ 9 แห่ง เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต¹ เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ ก็ได้ทรงดำเนินการยกเลิกบ่อนเบี้ยและหวย ก.ข. อันเป็นรายได้มหาศาลของรัฐไปที่ละแห่ง สืบต่อไป โดยให้กระทรวงพระคลังเตรียมการรวบรวมเงินไว้ใช้จ่ายในแผ่นดิน แทนรายได้จากอากรบ่อนเบี้ยและหวย ก.ข. ที่จะขาดหายไปปีละหลายล้านบาท และสามารถดำเนินการยกเลิกบ่อนเบี้ยและหวย ก.ข. ได้ทั้งหมดตั้งแต่วันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2460 เป็นต้นไป² และทำให้รัฐบาลขาดรายได้เป็นจำนวนมากด้วย

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีพระบรมราโชบายที่จะแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจอันเนื่องมาจากสนธิสัญญาเบาว์ริง เมื่อเกิดมหาสงครามโลกขึ้นในทวีปยุโรป โดยการแสดงให้เห็นว่าประเทศไทยอยู่ในฐานะเสมอภาคกับมหาอำนาจตะวันตก และประเทศไทยจะอยู่ในฐานะดังกล่าวได้ก็ต่อเมื่อเป็นฝ่ายชนะในสงครามเท่านั้น ดังนั้น การตัดสินพระทัยประกาศสงครามจึงเป็นเรื่องที่สำคัญยิ่ง และจำเป็นจะต้องวางแผนแก้ไขปัญหาลำคัญอื่น ๆ ก่อน เช่น การยกเลิกบ่อนเบี้ยและหวย ก.ข. การขจัดอิทธิพลของชาติตะวันตกในกิจการสาธารณูปโภคที่สำคัญ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง กิจการรถไฟ ซึ่งได้โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงกำแพงเพชรอัครโยธิน เป็นผู้บัญชาการกรมรถไฟหลวง จัดการวางระบบการเดินรถให้เป็นแบบแผนเดียวกัน มีอำนาจสิทธิ์ขาดเหนือวิศวกรชาวอังกฤษในทางสายใต้และเหนือวิศวกรชาวเยอรมันในทางสายเหนือ เป็นต้น

¹ สมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2507). *ประชุมพงศาวดารภาคที่ 17* (เล่ม 12).

หน้า 230.

² แหล่งเดิม. หน้า 232-233.

เมื่อทรงเตรียมการพร้อมสรรพแล้วจึงทรงประกาศสงครามกับฝ่ายเยอรมันเมื่อวันที่ 22 กรกฎาคม พ.ศ. 2460 พร้อมทั้งส่งกองทัพไทยไปร่วมในมหาสงคราม ณ ทวีปยุโรปด้วย¹ เมื่อสงครามยุติลงทหารไทยได้เข้าร่วมขบวนสวนสนามที่กรุงปารีส กรุงลอนดอนและกรุงบรัสเซลส์² จากนั้น ได้มีการประชุมเพื่อทำสัญญาสันติภาพที่พระราชวังแวร์ซายส์ รวมทั้งการก่อตั้งองค์การสันนิบาตชาติ (League of Nations) ที่ทำให้ประเทศไทยได้มีโอกาสเจรจาขอสิทธิเสมอภาคเพื่อแก้ไขสนธิสัญญาทางการค้าที่ไม่เป็นธรรมกับนานาประเทศสำเร็จทั้งเรื่องภาษีศุลกากรและสิทธิสภาพนอกอาณาเขตในที่สุด

แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงพระปรีชาสามารถยิ่งในการแก้ไขข้อเสียเปรียบ แต่สงครามโลกครั้งนี้ก็ส่งผลกระทบทางเศรษฐกิจต่อประเทศไทยด้วยเช่นกัน เพราะระหว่างที่เกิดสงคราม เรือสินค้าของไทยไม่สามารถส่งข้าวไปขายได้แม้ว่าจะมีราคาดี ยิ่งไปกว่านั้น ปัญหาเศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลก ทำให้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจำเป็นต้องหาวิธีบรรเทาและแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจภายหลังสงครามโลกในเวลาต่อมา

รายได้แผ่นดินที่มีน้อยกว่ารายจ่ายเป็นปัญหาสำคัญก็จริงอยู่ แต่หากราษฎรช่วยกันสร้างรายได้ให้ตนเองอันจะเป็นรายได้เข้าประเทศไปในที่สุดก็ย่อมจะช่วยบรรเทาปัญหาทางเศรษฐกิจไปได้บ้าง เพราะราษฎรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมีการศึกษามากกว่าราษฎรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่วนหนึ่งเป็นเพราะมีการส่งนักเรียนไปศึกษาในต่างประเทศจำนวนมากในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และนักเรียนนอกเหล่านี้ได้กลับมาเป็นกำลังสำคัญของบ้านเมืองในกระทรวงทบวงกรมต่าง ๆ อีกส่วนหนึ่งเป็นนักเรียนที่เกิดขึ้นจากระบบการศึกษาของประเทศที่พัฒนาขึ้นเพราะต้องการให้ราษฎรมีความรู้และต้องการกำลังคนจำนวนมากเป็นข้าราชการในระบบราชการที่สร้างขึ้นใหม่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น บ้านเมืองไม่ต้องการข้าราชการจำนวนมากเช่นนั้นอีกแล้ว สิ่งที่ต้องการ คือ ผู้มีการศึกษาที่ใช้ความรู้ของตนทำการค้าขายเพื่อสร้างโภคทรัพย์ มิใช่ข้าราชการหรือเสมียนที่คอยรับแต่เงินเดือนประจำเพียงอย่างเดียว

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมุ่งมั่นที่จะช่วยหารายได้เข้าแผ่นดินเพื่อบรรเทาและแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจของประเทศที่อยู่ในภาวะทรุดโทรมภายหลังการยกเลิกอากรบ่อนเบี้ยและหยวก.ข. เมื่อ พ.ศ. 2460 เมื่อผลผลิตทางการเกษตรที่เคยเป็นรายได้หลักสูญหายไปเนื่องจากภัยธรรมชาติและหลังจากที่ทหารอาสาในสงครามโลกเดินทางกลับประเทศเมื่อ พ.ศ. 2462

วิธีแก้ไขบรรเทาปัญหาทางเศรษฐกิจที่เห็นได้อย่างชัดเจน ได้แก่ การหารายได้ประเภทใหม่ คือ รายได้จากการท่องเที่ยวโดยกรมรถไฟหลวงเพื่อบรรเทาค่าใช้จ่ายในการบำรุงรักษากิจการรถไฟ เชิญชวนให้ชาวไทยและชาวต่างประเทศเดินทางท่องเที่ยวตามทางรถไฟ รวมทั้งเชิญชวนให้ผู้สนใจเข้าพักในที่พักของรถไฟ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ที่พักตากอากาศชายทะเลที่มีทางรถไฟผ่าน นอกจากนั้น ยังมีการส่งเสริมลงทุนที่เป็นทั้งการค้าขายและการบริการ โดยการจัดงานแสดงนิทรรศการเพื่อดึงดูดความสนใจของบุคคลต่าง ๆ อีกด้วย

¹ดูรายละเอียดใน จมื่นอมรรตรุณารักษ์. (2512). "เหตุผลที่รัชกาลที่ 6 ทรงประกาศสงคราม," ใน พระราชกรณียกิจสำคัญในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 5.

²แหล่งเดิม. หน้า 129.

บทที่ 3

การดำเนินงานที่เกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยว ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับนานาประเทศทำให้มีการรับและถ่ายทอดวัฒนธรรมระหว่างกันมาโดยตลอด รวมทั้งเรื่อง “การท่องเที่ยว” พระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายในของไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นกลุ่มที่มีโอกาสเรียนรู้และเข้าใจการดำเนินงานของธุรกิจท่องเที่ยวในต่างประเทศ จึงมีความเข้าใจเรื่อง “การท่องเที่ยว” แบบตะวันตกเป็นอย่างดี และเป็นกลุ่มที่สำคัญที่เดินทางท่องเที่ยวเพื่อสุขภาพ เพื่อการศึกษา เพื่อการพักผ่อนหย่อนใจด้วย

ผู้ปกครองซึ่งเป็นชนชั้นสูงในสังคมไทยจะตระหนักถึงความสำคัญของการท่องเที่ยวที่มีต่อสังคมและเศรษฐกิจ แต่สภาพสังคมของไทยขณะนั้นยังไม่มีความพร้อมที่จะประกอบธุรกิจท่องเที่ยวเพราะยังไม่มีระบบการขนส่งที่สะดวกรวดเร็วและปลอดภัยที่เอื้อให้สามารถเดินทางไกลได้ง่ายเหมือนในประเทศตะวันตก ทางรถไฟที่เริ่มสร้างในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีเครือข่ายการเดินทางเพียงเพชรบุรี ในภาคใต้ ปากน้ำโพในภาคเหนือและโคราชในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ การเดินทางตามลำน้ำจึงคงความสำคัญอยู่แม้จะมีอันตรายบ้างจากกระแสน้ำและเกาะแก่งกลางลำน้ำ การเดินทางที่ไม่สะดวกนี้ไม่เอื้อให้ผู้คนเดินทางบ่อยนัก นอกจากการปฏิบัติหน้าที่ตามที่ได้รับมอบหมายหรือการร่วมงานเทศกาลต่าง ๆ เช่น การนมัสการพระพุทธบาท สระบุรี ในวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 3 และ 4 แม้จะมีผู้เดินทางมานมัสการพระพุทธบาทเป็นจำนวนมาก ก็ยังไม่จำเป็นต้องประกอบธุรกิจท่องเที่ยว เช่น ที่พักและอาหาร เนื่องจากผู้เดินทางไกลสามารถขอความอนุเคราะห์จากวัดและชาวบ้านในละแวกนั้นได้

คนไทยส่วนใหญ่ไม่มีโอกาสเดินทางไกล แต่ผู้รู้หนังสือสามารถอ่านเรื่องราวการเดินทางของพระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางที่ได้มีโอกาสเดินทางและได้บันทึกประสบการณ์ไว้แลกเปลี่ยนระหว่างกัน สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ผู้เป็นสภานายกหอพระสมุดวชิรญาณในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการเชิญชวนให้คนไทยเดินทางท่องเที่ยวเพื่อแสวงหาความรู้ อันเป็นการเชิญชวนที่สอดคล้องกับสถานการณ์ด้านการขนส่งคมนาคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นอย่างยิ่ง

เมื่อมหาอำนาจตะวันตกพยายามแทรกแซงผลประโยชน์ในดินแดนไทยทุกภาค ทั้งภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคใต้ ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นความจำเป็นที่จะต้องสร้างทางรถไฟไปยังดินแดนเหล่านั้นเพื่อประโยชน์ในการติดต่อสื่อสารระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมือง จึงมีการสร้างทางรถไฟเป็นช่วง ๆ มาโดยตลอดรัชกาล และสร้างได้สมบูรณ์ขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เครือข่ายเส้นทางรถไฟที่สามารถเชื่อมโยงการเดินทางระหว่างกรุงเทพฯ กับภาคใต้จนถึงพรมแดนรัฐปะลิส สหพันธรัฐมลายูของอังกฤษ ภาคเหนือไปได้ถึงเชียงใหม่ ส่วนภาคตะวันออกเฉียงเหนือไปถึงชายแดนที่อรัญประเทศ ขณะที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือนั้นมีโครงการสร้างทางรถไฟไปถึงหนองคายและอุบลราชธานี แต่เพิ่งดำเนินการได้เพียงบุรีรัมย์ เครือข่ายการเดินทางรถไฟนี้ทำให้รัฐบาลไทยมีความพร้อมที่จะดำเนินธุรกิจการท่องเที่ยวอย่างชัดเจนเป็นครั้งแรก โดยมีรถไฟเป็นเครื่องมือสำคัญที่ช่วยขยายโอกาสให้ผู้มีรายได้น้อยสามารถเดินทางไกลได้

การขนส่งสินค้าและผู้โดยสารในเส้นทางไกลทำให้กรรมรถไฟหลวงฯ จำเป็นต้องให้บริการอื่น ๆ เพื่ออำนวยความสะดวกแก่ผู้เดินทาง อาทิ อาหารและเครื่องดื่ม ที่พัก การให้คำแนะนำเกี่ยวกับการเดินทาง เมื่อทางรถไฟสายใต้เชื่อมต่อการคมนาคมระหว่างไทยกับสหพันธรัฐมลายูของอังกฤษ จึงเป็นหนทางใหม่ในการติดต่อระหว่างกรุงเทพฯ กับปีนัง สิงคโปร์ ปัตตาเวียและยุโรป รถไฟสายใต้ได้เปิดพื้นที่ท่องเที่ยวใหม่ คือ ชายทะเลด้านทิศตะวันตกของอ่าวไทย ด้วยเหตุนี้ กรรมรถไฟหลวงแห่งกรุงสยามจึงกลายเป็นผู้ประกอบการท่องเที่ยวของไทยรายแรกที่ดำเนินงานด้านการท่องเที่ยวอย่างครบถ้วนมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

ยิ่งไปกว่านั้น รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นสมัยแรกที่รัฐบาลได้พยายามสร้างปรากฏการณ์พิเศษทางการท่องเที่ยว (Special Event) เพื่อชักจูงให้นักท่องเที่ยวเดินทางเข้ามาชมงาน “สยามรัฐพิพิธภัณฑ์” ที่จัดขึ้นในวโรกาสที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จอยู่ในราชสมบัติได้ 15 ปี เสมอรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ในปี พ.ศ. 2468 โดยหวังผลด้านการส่งเสริมการค้าและการลงทุนของประเทศ เนื่องจากงานแสดงนี้จัดให้มีขึ้นเพื่อดึงดูดความสนใจของผู้คนทั้งภายในประเทศและจากต่างประเทศให้เดินทางมาร่วมชมงานและใช้จ่ายเงินในบริเวณที่จัดงาน จึงเป็นการดำเนินงานที่มีผลทางการท่องเที่ยวด้วยเช่นกัน

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีบทบาทสำคัญต่อการพัฒนาการท่องเที่ยวในประเทศไทย เนื่องจากการท่องเที่ยวเป็นทั้งกิจกรรมของคนที่มีฐานะทางเศรษฐกิจดีและต้องการพักผ่อน เป็นวิธีที่ดีที่จะเรียนรู้รายละเอียดของท้องถิ่นอันเป็นประโยชน์ในการปกครอง และเป็นแหล่งที่มาของรายได้ให้แก่ทั้งราษฎร ผู้ประกอบการในธุรกิจท่องเที่ยวและรัฐบาล ดังจะเห็นได้จากพระราชกรณียกิจส่วนพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว การดำเนินงานของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพที่หอพระสมุดวชิรญาณ การดำเนินงานของกรรมรถไฟหลวงแห่งกรุงสยามภายใต้การบังคับบัญชาของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงกำแพงเพชรอัครโยธิน (พระอิสริยยศในขณะนั้น) และ การจัดเตรียมงานตามโครงการในพระราชดำริ “สยามรัฐพิพิธภัณฑ์”

3.1 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการท่องเที่ยว

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอยู่เบื้องหลังความสำเร็จของการดำเนินงานท่องเที่ยวในรัชสมัยของพระองค์ ซึ่งเป็นการวางระบบอุตสาหกรรมท่องเที่ยวในประเทศไทยโดยคนไทยอย่างชัดเจนเป็นครั้งแรก อย่างไรก็ตาม ไม่มีหลักฐานเรื่องพระบรมราโชบายด้านการท่องเที่ยวปรากฏอย่างชัดเจน นอกจากพระราชนิพนธ์ด้านการท่องเที่ยวในสมัยที่ยังทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ข้อความบางตอนที่ปรากฏในจดหมายของบุคคลที่ได้รับใช้ใกล้ชิดเบื้องพระยุคลบาท อาทิ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงกำแพงเพชรอัครโยธิน เจ้าพระยารามราฆพ และโครงการจัดงานนิทรรศการสยามรัฐพิพิธภัณฑ์ในวโรกาสที่เสด็จอยู่ในราชสมบัตินานเสมอพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมื่อ พ.ศ. 2468

เมื่อพิจารณาภูมิหลังทางการศึกษาและประสบการณ์ด้านการท่องเที่ยวของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พบว่าพระองค์ได้เสด็จไปทรงศึกษาต่อในประเทศอังกฤษ ถึง 9 ปี ตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2436-2445 ทำให้ทรงได้รับอิทธิพลเรื่องแนวคิดและวิถีชีวิตแบบตะวันตกอยู่มาก ทั้งในเรื่องของการเป็นกิจกรรมพักผ่อนหย่อนใจในยามว่าง และโอกาสที่จะพัฒนาธุรกิจด้านการท่องเที่ยวขึ้นในประเทศไทย ซึ่งมีทรัพยากรทางการท่องเที่ยวที่มีคุณค่าอยู่มาก พระองค์ทรงตระหนักดีถึงความพร้อมด้านการคมนาคมขนส่งและสิ่งอำนวยความสะดวกที่ทำให้คนไทยมีโอกาสแสวงหารายได้จากกาการท่องเที่ยว

3.1.1 พระราชดำริเรื่องการท่องเที่ยวก่อนที่จะขึ้นครองราชสมบัติ

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีประสบการณ์ด้านการท่องเที่ยวทั้งภายในประเทศและต่างประเทศมาตั้งแต่สมัยที่ยังทรงเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ทั้งการร่วมในกระบวนเสด็จประพาสสถานที่ต่าง ๆ เช่น พระราชวังบางปะอิน เกาะสีชัง และการท่องเที่ยวในสมัยที่เสด็จไปทรงศึกษาในประเทศอังกฤษ

ตลอดระยะเวลา 9 ปีที่ทรงศึกษาอยู่ในประเทศอังกฤษ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับอิทธิพลจากวิถีชีวิตของชาวอังกฤษหลายเรื่อง ที่เกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยว คือ การไปตากอากาศในฤดูร้อน เช่น เมื่อวันที่ 28 กรกฎาคม พ.ศ. 2438 ทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ได้เสด็จไปเยือนเมืองสปา (Spa) ซึ่งอยู่ในระหว่างป่าไม้และเนินเขา มีอากาศดี มีน้ำพุแร่อยู่หลายแห่ง และเป็นที่พักของพระราชินีเบลเยียมตลอดฤดูร้อน พระองค์ได้เสด็จประพาสสถานที่สำหรับอาบน้ำและดื่มน้ำแร่ ซึ่งถือว่าเป็นยา พร้อมทั้งลองสระและเสวยน้ำพุแร่ด้วย¹ หลังจากที่ได้เสด็จไปเยือนเมืองสปาแล้ว ได้เสด็จไปประทับที่ชายทะเลฝรั่งเศสพร้อมกับสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์และพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าบุรฉัตรไชยากร ที่ได้เสด็จไปทรงศึกษายังทวีปยุโรปในเวลาไล่เลี่ยกัน เพื่อให้ผ่อนคลายพระอิริยาบถและเพื่อทรงพระอักษรฝรั่งเศสในเวลาเดียวกัน ในครั้งนั้น เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเมื่อยังเป็นพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ผู้ทำหน้าที่พระอภิบาลได้เขียนจดหมายกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเพื่อให้ทรงทราบฝ่าพระบาทดังนี้

เสด็จประทับในวิลลาแห่งหนึ่งริมทะเล ชื่อ Villa Chareton กับหม่อมราชวงศ์สิทธิและครอบครัว มีสเตอร์ทอมสัน พวกข้าพระพุทธเจ้า ๓ คนกับนายแพทย์ กับผู้ถวายพระอักษร ตั้งพักอยู่ในที่แห่งหนึ่งเกี่ยวข้องแก่ศาสนาคล้ายกับศาลาวัด แต่เขาจัดรับคนสำหรับเที่ยวชายทะเลให้อาศัยเข้าโฮเตล ใกล้กับวิลลาที่ประทับแลเห็นกันอย่างประมาณ ๑๐ วา ที่ตำบลนั้นเป็นที่เงียบสงัด มีหมู่บ้านและหาดทราย มีบ้านไปรเวตสองสามบ้าน นอกจากนั้นเป็นราษฎรหาปลาอยู่เป็นหย่อม ๆ อากาศดี ชัยภูมิคล้ายกับเกาะสีชัง ข้าพระพุทธเจ้าให้คิดถึงโดยเสด็จพระราชดำเนนประพาสเกาะสีชังนั้นเนื่อง ๆ ... ได้ทรงพระอักษรฝรั่งเศสในเวลาเช้า ๓ โมงถึงเที่ยง เวลาบ่ายมีสเตอร์ทอมสันเชิญเสด็จเที่ยวประพาสหาดทรายและลงลงสระน้ำทะเลท่อน้ำเที่ยวช้อนกุ้งด้วยสวิงบ้าง ...²

จากจดหมายกราบบังคมทูลนี้เห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงคุ้นเคยกับการประพาสหัวเมืองชายทะเล โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เกาะสีชัง ทั้งยังได้เสด็จไปเยือนสถานที่ท่องเที่ยวอื่น ๆ ในภาคพื้นทวีปยุโรปในช่วงฤดูร้อนด้วย โดยเสด็จไปประทับร่วมกับสมเด็จพระอนุชาและพระอนุชาที่เสด็จออกไปทรงศึกษาวิชาต่าง ๆ ในคราวเดียวกัน ทำให้ทรงมีประสบการณ์เดินทางท่องเที่ยวร่วมกันและได้ทรงพบปะคุ้นเคยกับสมเด็จพระอนุชาและพระอนุชาที่จะได้เป็นกำลังสำคัญในการบริหารประเทศในเวลาต่อมา

¹เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี. (2506). “จดหมายลงวันที่ 3 สิงหาคม ร.ศ. 114,” ใน พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี เล่ม 1. หน้า 58.

²“จดหมายลงวันที่ 8 สิงหาคม ร.ศ. 114,” ใน แหล่งเดิม. หน้า 66-68.

*ขณะที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธกำลังจะเดินทางไปศึกษาวิชาความรู้ในยุโรปนั้น ได้เกิดเหตุการณ์ ร.ศ. 112 ขึ้น ทำให้พระองค์ สมเด็จพระอนุชาและพระอนุชาที่เสด็จไปศึกษาความรู้ในทวีปยุโรปต่างมีพระประสงค์จะเป็นทหารแต่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีมีความเห็นว่าเป็นความคิดที่ไม่รอบคอบเพราะ -

การปกครองประเทศของพระบรมกษัตริย์ก็ไม่ผิดกันอันใดกับการปกครองสถานบ้านเมืองของคฤหบดีผู้หนึ่ง ต่างแต่เขตบ้านเป็นเขตเมือง เล็กกับใหญ่เท่านั้น คฤหบดีย่อมมีทางผลประโยชน์ได้เสียมาเลื่องลือผู้คนอันเป็นบริวารของตนฉันใด ราชาก็ย่อมต้องจัดท่นุบำรุงการค้าขายและสรรพวิชาที่จะหาประโยชน์และทรัพย์สินเงินทองเข้าบ้านเมืองฉันนั้น ... การพลเรือนย่อมเรียกว่าเป็นหน้าที่สำหรับทะนุบำรุงบ้านเมือง การทหารเป็นการฝ่ายที่จะป้องกันความยำเียของราชศัตรูภายนอก ... พระราชกุมารพระองค์ใดที่จะได้รับรัชทายาทหรือเป็นผู้ช่วยรักษาพระราชอาณาเขต ควรที่จะได้รับความแนะนำบำรุงพระปรีชาให้ทรงรอบรู้ทั้งฝ่ายพลเรือนซึ่งเป็นการทะนุบำรุง และทหารซึ่งเป็นการป้องกันรักษามิให้ยิ่งหย่อน หรือลุ่มหลงล่าเอียงไปในทางใดแต่ทางเดียว ... พระราชกุมารซึ่งเป็นพระอนุชาน้อย ควรจะได้รับความแนะนำบำรุงพระปรีชาแยกย้ายกันไปทุกหน้าที่ของราชการบ้านเมืองไม่ให้ขาดหล่น เพื่อจะได้แทรกแซงหนุนช่วยกัน เหมือนเป็นราชอวยวะของพระเชษฐาธิราชช่วยทะนุบำรุงและรักษาพระนครทุกหน้าที่ ...¹

ด้วยเหตุนี้ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีจึงกราบบังคมทูลเพื่อให้ทรงมีพระราชวินิจฉัยว่า สมเด็จพระราชโอรสและพระราชโอรสพระองค์ใดควรจะศึกษาวิชาความรู้ด้านใดต่อไป และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีพระราชหัตถเลขาตอบในเรื่องนี้ว่า

คือลูกโต ซึ่งไปเป็นทหารในชั้นต้นนั้นเห็นเป็นการมีคุณอยู่ ด้วยเหตุว่าการทหารในกรุงเทพฯ นี้จะเรียกว่าไม่มีเลยก็ได้ หาที่เรียนรู้ในบางกอกไม่ได้ ผู้ซึ่งมีบรรดาศักดิ์มากและจะเป็นใหญ่สืบไป ภายหน้าถ้ามีความรู้ในทหาร จะได้ติดจัดการทหารพอมีทางพูดจาให้เข้าใจกันได้ และจะเป็นตัวอย่างที่ให้แก่คนที่เป้นทหารมีใจไม่เบื่อหน่ายย่อท้อ ... แต่ไม่จำเป็นที่จะต้องเป็นทหารอย่างดี เพราะจะไม่ทำการในหน้าที่นั้นแต่ฝ่ายเดียว เมื่อได้เรียนพอสมควรแล้วต้องกลับมาเรียนฝ่ายพลเรือน ซึ่งจะเป็นภาคพื้นสำหรับหน้าที่ต่อไป

ส่วนลูกชายบริพัตรแลชายเล็ก ๒ คนนี้ มีความเชื่อใจว่าถ้าหากทำให้เรียนเป็นพลเรือนคงจะได้ราชการดีทั้ง ๒ คน ... แต่เพราะเหตุการณ์ที่จำเป็นจะต้องไปอยู่ในประเทศซึ่งเราต้องการจะรู้การของประเทศนั้น แลเพื่อจะให้ได้เข้าในสมาคมที่สูงจึงต้องเป็นทหาร ... เจ้าฟ้าคงจะต้องเป็นทหารทุกคน เว้นแต่ที่กำลังกายไม่พอ แต่ต้องเรียนรู้วิชาฝ่ายพลเรือนด้วย ... ส่วนพระองค์เจ้านั้นจะเป็นทหารฤพลเรือนก็ไม่สู้ก็ดขวางอันใดนัก ...²

¹ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี. (2506). "จดหมายลงวันที่ 20 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 116," ใน พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี เล่ม 2. หน้า 44-47.

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2506). "พระราชหัตถเลขาลงวันที่ 27 มีนาคม ร.ศ. 116," ใน พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี เล่ม 2. หน้า 65-68.

*ตลอดระยะเวลาที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปศึกษาอยู่ในประเทศอังกฤษนั้น ทรงศึกษาวิชาความรู้ทั้งด้านการทหารที่โรงเรียนทหารแซนเฮร์สและด้านพลเรือนที่มหาวิทยาลัยออกฟอร์ด โดยทรงศึกษาประวัติศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ ภูมิศาสตร์ กฎหมายและภาษาสันสกฤต ส่วนสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ทรงศึกษาวิชาทหารในประเทศเยอรมนีและสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนารถทรงไปศึกษาวิชาทหารที่ประเทศรัสเซีย ในขณะที่พระอนุชาที่ทรงเป็นพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าทรงศึกษาวิชาอื่นด้วย เช่น พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าบุรฉัตรไชยากร ทรงศึกษาวิชาทหารและวิศวกรรมศาสตร์ พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ ทรงศึกษาวิชาเกษตรกรรม เป็นต้น สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอและพระเจ้าลูกยาเธอที่เสด็จไปทรงศึกษาในทวีปยุโรปจะทรงมีโอกาสพบกันเสมอในช่วงฤดูร้อน จึงทรงคุ้นเคยและเข้าใจกันดี

ขณะที่ทรงศึกษาอยู่ในประเทศอังกฤษนั้น ทรงมีโอกาสเสด็จไปเยือนสถานที่ต่าง ๆ ในอังกฤษและภาคพื้นทวีปยุโรป ทั้งยังได้เสด็จนิวัตพระนครโดยวิธีรอบพิภพเมื่อทรงสำเร็จการศึกษาในประเทศอังกฤษแล้ว คือ เสด็จพระราชดำเนินจากอังกฤษ ผ่านสหรัฐอเมริกาและญี่ปุ่น เพื่อกลับประเทศไทย เมื่อ พ.ศ. 2445¹ ทรงเป็นผู้หนึ่งที่ได้มีโอกาสเดินทางรอบโลกจึงมีประสบการณ์เดินทางท่องเที่ยวอย่างมาก จึงอนุมานว่าทรงตระหนักดีถึงความสำคัญของการท่องเที่ยวที่มีต่อบุคคลกลุ่มต่าง ๆ ด้วยเหตุผลที่แตกต่างกัน^{*} ทั้งคนทำงานและนักศึกษาที่ไปเที่ยวเพื่อพักผ่อนหย่อนใจคลายความเครียดจากหน้าที่การงาน ผู้เดินทางไปเมืองน้ำพุแร่และชายทะเลเพื่อรักษาสุขภาพ เพื่อพักผ่อนและเพื่อการสมาคม เป็นต้น ยิ่งไปกว่านั้น การที่ทรงมีโอกาสเสด็จประพาสสถานที่ในต่างประเทศเป็นอย่างมากนี้เอง ทำให้พระองค์ตระหนักถึงคุณค่าทรัพยากรทางการท่องเที่ยวของไทยที่มีมากและไม่ด้อยกว่าสถานที่ท่องเที่ยวในต่างประเทศ เพียงแต่สถานที่เหล่านั้นยังไม่เป็นที่รู้จักแพร่หลาย เดินทางเข้าถึงไม่สะดวกและยังไม่มีการสร้างสิ่งอำนวยความสะดวกทางการท่องเที่ยวหรือการดำเนินธุรกิจการท่องเที่ยวเหมือนในต่างประเทศ

หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จนิวัตพระนครแล้ว พระองค์ได้เสด็จประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้เมื่อ พ.ศ. 2452 และได้พระราชนิพนธ์จดหมายเหตุประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้ เป็นทำนองจดหมายอ่านสนุกจาก “นายแก้ว” ถึง “ท่านพรานบุญ” เพื่อบอกกล่าวเรื่องราวการเสด็จประพาส เช่นเดียวกันกับที่สมเด็จพระยาบรมมหาราชานุภาพทรงพระนิพนธ์ จดหมายเหตุเสด็จประพาสต้น เป็นจดหมายจาก “นายทรงอานุกาพ” ถึง “พ่อประดิษฐ์” ข้อความที่ปรากฏใน จดหมายเหตุเสด็จประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้ หลายตอนแสดงให้เห็นพระราชดำริเรื่องประโยชน์ของการท่องเที่ยวที่มีต่อเศรษฐกิจได้เป็นอย่างดี ดังที่ทรงกล่าวถึงน้ำพุร้อนที่เมืองระนองว่า

น้ำพุที่ขึ้นมานั้นร้อนจัดเท่า ๆ น้ำต้มเดือด และใช้ได้เช่นเดียวกัน ชงน้ำชากินก็ได้ ต้มไข่ในบ่อนั้นก็สุก อยู่ข้างจะดีมาก เสียแต่มาอยู่เสียในที่ซึ่งไปมายาก ถ้าแม่ไปมีอยู่ใกล้ ๆ กรุงเทพฯ ผมนึกว่าคงจะทำให้เกิดผลประโยชน์ได้มาก คุณพระอมรบนว่าถ้าอย่างนี้ไปเกิดขึ้นในบ้านท่านสักบ่อหนึ่งจะดี ... ท่านจะคิดกันไว้ให้ดี ใครเข้าไปจะเก็บเงิน จะทำเป็นที่อาบน้ำไว้ด้วย ใครอาบจะเก็บเงินคราวละสลึงหรือ ๒ สลึง และเพื่อจะล่อให้คนติดใจมาบ่อย ๆ จะต้องคิดอ่านหาหนทางดี ๆ ไว้สักสามสี่คน ...²

¹ดูรายละเอียดใน พระยาศรียรวงศ์. (2540). นิวัตพระมหานครโดยวิธีรอบพิภพ พ.ศ. 2445.

²พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2502). จดหมายเหตุเสด็จประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้.

น้ำพุร้อนที่เมืองระนองนี้เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติที่สามารถสร้างให้เกิดประโยชน์ทางเศรษฐกิจได้หากมีเส้นทางการคมนาคมขนส่งที่สะดวก เพราะแม้แต่ “คุณพระอมร” ซึ่งเป็นนามแฝงที่ทรงใช้เรียกพระเทพวราวดี ก็ยังมองเห็นหนทางหาเงินและอำนวยความสะดวกแก่ลูกค้าตามแบบไทย ๆ คือ หากคนดูตัวดี ๆ มาถึงดูความสนใจของลูกค้า แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงเห็นด้วยกับการหา “คนดูตัว” แต่ทรงเห็นด้วยว่าสามารถหาเงินจากน้ำพุแร่ได้ เพราะได้เคยทรงและเสวยน้ำพุแร่ในต่างประเทศ มาแล้ว จึงทรงแสดงความเห็นเกี่ยวกับน้ำพุแร่ที่เมืองระนองต่อไปดังนี้

ที่จริงความคิดของคุณพระอมรไม่เลว พุน้ำร้อนเช่นนี้ถ้าไปเกิดในที่สมควรจะเป็นเงินเป็นทองมาก ถ้าเป็นที่เมืองนอกคงจะมีผู้คิดทำที่กินน้ำและอาบน้ำขึ้นเป็นแน่ และน้ำจากบ่อนั้นถ้ากรอกขวดปิดกระดามให้งาม ๆ อาจจะขายได้ราคาแพง ๆ ก็ได้ สำคัญที่ต้องคิดจัดการกับหม้ออะไรสักคนหนึ่ง ให้ออกมาเป็นยาแก้โรคอะไรต่าง ๆ ได้เท่านั้น น้ำแร่ต่าง ๆ ที่ฝรั่งกรอกขวดมาขายเป็นยานั้น ก็ไม่ผิดอะไรกัน เช่นน้ำแร่ชนิดที่เรียกว่าเอเวียงเป็นต้น ผมได้ไปจนถึงที่พุที่บ้านลเอเวียงริมฝั่งทะเลสาบเนวีว ในเขตแดนฝรั่งเศส ดูก็เป็นพุน้ำธรรมชาติ แต่ใสสะอาดดีเท่านั้น ดื่มเข้าไปรสชาติก็ไม่ผิดน้ำฝนเลย ไม่มีเค็มน้ำหรืออะไรสักอย่างเดียว แต่เขาช่างทำฉลากปิดขวดงามดี และมีหนังสือบอกว่าแก้โรคได้แทบสารพัด ขวดขนาดขวดเหล้าฮ็อก ขายที่ปารีสราว ๕๐ ของตีมีส์ คือราวสี่สิ่ง ๑ ที่ลอนดอนมีราคาขึ้นไปถึงขวดละซิลลิง คือราว ๓ สิ่ง ถ้าเราคิดจัดการขายน้ำระนองได้ขวดละเฟื้องเดียวเท่านั้น ก็จะรวยมากพออยู่แล้ว ...¹

การไปอาบน้ำแร่และดื่มน้ำพุแร่เพื่อรักษาโรคบางชนิดนั้นเป็นที่นิยมในทวีปยุโรปมาตั้งแต่ก่อนการปฏิวัติอุตสาหกรรม แม้เมื่อคราวที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินไปเยือนทวีปยุโรปเมื่อ พ.ศ. 2450 ก็ทรงกล่าวถึง “ที่อาบน้ำ” และความนิยม “ไปอาบน้ำ” รวมทั้งการดื่มน้ำเอเวียงจนทำให้ “น้ำเอเวียง” เป็นที่รู้จักดีในราชสำนักพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว² ส่วนการนำน้ำแร่และน้ำทะเลกรอกใส่ขวดขายนั้นเป็นยารักษาโรคแบบครอบจักรวาลนั้น เป็นธุรกิจที่ทำให้นายแพทย์หลายคนกลายเป็นแพทย์ผู้มีชื่อเสียงและฐานะดี ทั้งยังทำให้การไปอาบน้ำแร่และอาบน้ำทะเลเพื่อรักษาสุขภาพกลายเป็นกิจกรรมยอดนิยมและทำให้เกิดสถานที่ท่องเที่ยวจำนวนมากในเวลาต่อมา³ สำหรับน้ำพุแร่เมืองระนองนี้แม้จะทรงเห็นโอกาสหาผลประโยชน์จากการขายน้ำแร่แต่ยังไม่มีผู้ลงทุนทำประโยชน์ในสมัยนั้น เนื่องจากมีอุปสรรคเรื่องการเดินทาง ดังนั้นการหาประโยชน์จากน้ำแร่เมืองระนองจึงเพิ่งจะเกิดขึ้นในสมัยปัจจุบัน⁴

¹พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2502). จดหมายเหตุเสด็จประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้. หน้า 38.

²พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2527). พระราชนิพนธ์ไกลบ้าน เล่ม 1. หน้า 537-540 และ 546-550.

³Jean Latham. (1972). *The Pleasure of Your Company*. p. 105-109.

⁴ปัจจุบัน บริษัท จันทรสมุทร จำกัด เป็นผู้ขอสัมปทานทำประโยชน์จากน้ำพุแร่ที่ระนองโดยการสร้างที่พักในบริเวณไม่ไกลจากบ่อน้ำร้อนนัก จากนั้นต่อท่อนำน้ำพุร้อนส่งตรงยัง “ห้องอาบน้ำ” ในโรงแรม พร้อมทั้งนำน้ำแร่บรรจุขวดขายเป็นน้ำดื่มจากธรรมชาติอีกด้วย.

นอกจากน้ำพุแร่แล้ว หัวเมืองของไทยก็มีลักษณะภูมิประเทศที่งดงามไม่ด้อยกว่าเมืองงาม ๆ ที่กล่าวขวัญถึงในต่างประเทศ เพียงแต่คนส่วนใหญ่ยังไม่รู้ที่บ้านเมืองของตนมีดีอย่างไร เพราะการคมนาคมขนส่งที่ยังไม่สะดวกและมีค่าใช้จ่ายสูงไม่เอื้อให้คนทั่วไปเดินทางไกลเพื่อพักผ่อน นอกจากจะเป็นการตรวจราชการหรือร่วมขบวนเสด็จประพาสของพระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์ การเสด็จประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้ในครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกล่าวถึงทัศนียภาพอันงดงามของเมืองตรัง เมื่อเสด็จประทับแรม ณ พลับพลาที่ตำบลช่อง อำเภอบางรัก ไว้ดังนี้

เป็นความสัตย์ผมยังไม่เคยเห็นทางใดที่งามกว่าทางเสด็จวันนี้เลย ถ้าจะชมให้พิสดารไปหน้ากระดานไม่พอจะเขียน มีอยู่แห่งหนึ่ง คือมีถนนผ่านไปริมแม่น้ำ ตรังนี้ต้องบากเขาทำถนน เพราะเชิงเขาชันลงไปจนถึงน้ำ เขานี้เรียกนามว่าโต๊ะลูต เป็นที่ไทยเราได้ตั้งป้อมเมื่อรบกับแขกไพร่ที่มาตีเมืองตรัง ถนนตอนนี้งามจริง ๆ นี่จะชมอย่างไรให้ผู้อื่นเข้าใจได้ก็นึกไม่ออก รู้สึกอัดใจเหมือนเป็นใบ้ ตกลงได้แต่ขอให้เชื่อว่างามจริง ๆ เท่านั้น หรือถ้าไม่เชื่อก็ต้องขอทำให้มาดูเองให้ถึงที่ ถ้าว่าไม่มามอบมให้ทอง ...¹

นอกจากที่เขาโต๊ะลูตแล้ว ทัศนียภาพอันงดงามในเขตตำบลช่องมีอีกมาก พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงถ่ายรูปสถานที่ต่าง ๆ ไว้หลายแห่งเมื่อทรงมาไปเยือนสถานที่ต่าง ๆ ที่ช่อง² และทรงสรรเสริญทัศนียภาพอันงดงามไว้ดังนี้

ทางที่เสด็จวันนี้เป็นอย่างควรดูที่สุด ถนนตัดลดเลี้ยวไปตามเขาค่อย ๆ ขึ้นทีละน้อย และมีอยู่หลายแห่งที่จำเป็นต้องไปตามข้าง ๆ เขาที่ชันมาก ถนนต้องตัดทาบไปทาบมา ซ้อนกันขึ้นไป ถ้าจะหาสิ่งใดมาเปรียบก็ไม่เข้าใจดีเท่าสะพานขนอิฐขึ้นไปก่อตึก ... ทางที่ไปวันนี้เป็นอย่างไร คำว่างามนั้นใช้เสียจนจิต จนไม่อยากจะใช้เสียอีกแล้ว ถึงอย่างไรคำว่างามก็อยู่ข้างอ่อนไปมาก ไม่เพียงพอกับความรู้สึกในใจเมื่อได้ดูพื้นที่ด้วยตา ผมก็ได้เที่ยวในประเทศต่าง ๆ มากมาแล้ว ยังนึกไม่ออกเลยว่าจะมีที่แห่งใดที่น่าดูกว่าที่นี่ เมื่อได้มาเที่ยวในที่นี้แล้ว ทำให้นึกสงสารคนไทย ๆ ซึ่งหาที่ไปเที่ยวในต่างประเทศออกกันไป เพราะไม่รู้สิว่าในเมืองเราเองมีที่เที่ยวมากเพียงไร เช่น ที่ช่องและที่เสด็จไปประพาสวันนี้ ถ้าพวกนักเลง “ตากอากาศ” ต่าง ๆ ได้ออกมาเห็นสักครั้งหนึ่ง คงจะรู้สึกประหลาดใจว่าที่เช่นนี้มีอยู่ในเมืองไทย จะดูอะไรก็ได้ดูทั้งนั้น ทางที่ไปวันนี้เดินไปเพลินไม่เบื่อเลย เสียแต่ต้นไม้ของเราใหญ่และดกมากกว่าทางยุโรปมากนัก จะฉายรูปไปพอดูกันเล่นบ้างก็ไม่ใคร่สะดวก ...³

¹พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2502). จดหมายเหตุเสด็จประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้. หน้า 142-143.

²กรมรถไฟหลวงฯ ได้นำเอารูปถ่ายที่ทรงฉายนี้ไปใช้ประกอบการทำหนังสือ ที่รถทุกแห่งการเปิดรถไฟหลวงสายใต้ 2459 ดู หจข. รฟท. 1/1 หนังสือที่รถทุกแห่งการเปิดรถไฟหลวงสายใต้ 2459.

³พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2502). เล่มเดิม. หน้า 162-163.

นอกจากทรัพยากรทางการท่องเที่ยวด้านธรรมชาติของไทยจะยังไม่เป็นที่รู้จักในหมู่นักท่องเที่ยวที่มีศักยภาพ จะเดินทางท่องเที่ยวจนทำให้คนเหล่านั้นนิยมเดินทางไปตากอากาศในต่างประเทศแล้ว คนไทยจำนวนมาก ยังไม่ตระหนักถึงอารยธรรมเก่าแก่อันทรงคุณค่าของบรรพบุรุษไทย ดังนั้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชนิพนธ์หนังสือ *เที่ยวเมืองพระร่วง* ขึ้นหลังจากที่ได้เสด็จประพาสเมืองกำแพงเพชร สุโขทัย สวรรคโลก อุตรดิตถ์และพิษณุโลก เมื่อ พ.ศ. 2450 จึงได้ทรงสะท้อนปัญหาค่านิยมของคนไทยใน ขณะนั้นไว้ใน “พระราชนิพนธ์ค่าน้ำ” ดังนี้

หวังใจว่าหนังสือเล่มนี้จะมีผลอย่างอื่นบ้าง คือ ประการหนึ่งบางทีจะทำให้คนไทยรู้สึกขึ้นมาบ้างว่า ชาติไทยเราไม่ใช่ชาติใหม่ และไม่ใช่ชาติที่เป็นคนป่า หรือที่เรียกตามภาษาอังกฤษ “อินดิวิไลซ์” ชาติไทยเราได้เจริญรุ่งเรืองมามากแล้วเพราะฉะนั้นควรที่จะรู้สึกอายแก่ใจว่า ในกาลปัจจุบันนี้ อย่างว่าแต่จะสู้ผู้อื่น แม้แต่จะสู้คนที่เป้นต้นโคตรของเราเองก็ไม่ได้ ... คนไทยโบราณมีแต่คิดและ อดสาเหทำสถานที่ใหญ่โตงดงามขึ้นไว้ให้มันคง คนไทยสมัยนี้มีแต่จะรื้อถอนของเก่าหรือทิ้งให้โหม เพราะมีวาทะนิยมของใหม่ไปตามแบบของชาวต่างประเทศ ไม่รู้จักเลือกสรรว่าสิ่งไรจะเหมาะจะควร ใช้ในเมืองเรา สักแต่เขาใช้ก็ใช้บ้าง มีแต่ตามอย่างไปประจวบการจะนั้น

อีกประการหนึ่งได้ยินอยู่มิได้หยุด ว่าคนไทยสมัยใหม่นี้พอมีเงินมีทองสักหน่อยก็ต้องไปเที่ยว (เรียกกันว่าไปตากอากาศ) ในเมืองต่างประเทศ ถ้ายังไปถึงยุโรปก็ยิ่งเป็นที่นิยมมาก แต่ถึงจะไป ได้เพียงสิงคโปร์หรือปีนังหรือฮ่องกง ก็ดูออกจะพอ ๆ คงมีเรื่องพูดอวดได้แล้ว ท่านเหล่านั้นเห็นจะ ไม่ได้นึกเลยว่าในเมืองไทยของเราเองมีที่เที่ยวน่าดูได้ เพราะฉะนั้นบางทีหนังสือนี้พอจะเป็นเครื่อง เตือนได้บ้างกระมังว่าถ้ามัวยากเที่ยวในเมืองไทยก็พอจะหาที่เที่ยวได้อยู่บ้าง ...¹

การที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เคยเสด็จไปเยือนสถานที่ต่าง ๆ มาแล้วทั่วโลก ทำให้ทรงตระหนักถึงคุณค่าของสถานที่ท่องเที่ยวในประเทศไทย ต่างจาก “คนไทยสมัยใหม่” ที่ส่วนใหญ่ยัง ไม่มีโอกาสเดินทางไปเที่ยว แต่อาจเคยได้อ่านได้ยินและได้ฟังประสบการณ์การเดินทางท่องเที่ยวของผู้อื่น มา บ้างแล้ว จึงปรารถนาจะได้ไปเที่ยวบ้าง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การไปเยือนสถานที่ที่มีลักษณะภูมิประเทศและ ภูมิอากาศแตกต่างจากประเทศไทย ดังนั้น เมื่อมีโอกาสเดินทาง บางคนจึงเลือกที่จะเดินทางไปเยือนสถานที่ ในความปรารถนาซึ่งอยู่ห่างไกลภูมิลาเนาของตนเพราะไปได้ยาก ส่วนการเดินทางไปเยือนสถานที่ใกล้ ๆ ที่ ทำได้ง่ายกว่าจะถูกผิดผ่อนไปเรื่อย ๆ จนบางครั้งอาจทำให้ลืมเลือนคุณค่าของสถานที่ใกล้ ๆ จนอาจอยู่ใน สภาพของคน “ใกล้เกลือกินด่าง” ด้วยเหตุนี้ พระราชนิพนธ์ด้านการท่องเที่ยวทั้งสองเรื่องจึงช่วยเตือนใจ ผู้อ่านให้ตระหนักถึงคุณค่าของสิ่งที่อยู่ใกล้ตัวด้วย เช่น วัฒนธรรมท้องถิ่นของไทย

¹พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2526). “พระราชนิพนธ์ค่าน้ำ,” ใน *เที่ยวเมือง พระร่วง*. หน้า ค.

3.1.2 พระราชดำริเรื่องการท่องเที่ยวเมื่อเสด็จอยู่ในราชสมบัติ

๓๑๐๑ การดำเนินงานด้านการท่องเที่ยวเมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชสมบัติสืบต่อจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นส่วนใหญ่เป็นการดำเนินงานผ่านกรมรถไฟหลวงแห่งกรุงสยามที่จัดขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2460 ก่อนหน้านั้น เป็นช่วงเวลาที่ก่อสร้างเครือข่ายทางรถไฟในประเทศ การดำเนินงานที่เห็นได้ชัด คือ ความนิยมเดินทางไปพักผ่อนตากอากาศที่ชายทะเลหัวหิน ตั้งแต่ พ.ศ. 2454 คือ ตั้งแต่ปีแรกที่สามารถเดินทางโดยสารรถไฟจากกรุงเทพฯ มายังหัวหินได้ อย่างไรก็ตาม การเสด็จแปรพระราชฐานที่เห็นได้ชัดเจนตลอดรัชกาล คือ การซ้อมรบเสือป่า ในช่วงประมาณเดือนมกราคม ถึงเดือนมีนาคม โดยใช้ภูมิประเทศตั้งแต่เมืองนครปฐมถึงเมืองราชบุรีเป็นชัยภูมิในการซ้อมรบ มีค่ายหลวงเป็นที่พักของเสือป่า 3 ค่าย ได้แก่ ค่ายหลวงสนามจันทร์ ค่ายหลวงบ้านโป่งและค่ายหลวงโพธาราม¹

การซ้อมรบเสือป่ามิใช่กิจกรรมที่มีเป้าหมายหลักในการเดินทางเพื่อพักผ่อนหย่อนใจ แต่เป็นการไปปฏิบัติหน้าที่เพื่อซ้อมการป้องกันประเทศชาติที่ปฏิบัติเป็นประจำทุกปี จึงเกิดการตัดถนนเพื่อเป็นเส้นทางติดต่อระหว่างที่พักทั้งสามค่ายและเพื่อเป็นการฝึกหัดการเดินทางไกลของเสือป่า พระราชทานนามว่า ถนนทรงพล เป็นถนนยุทธศาสตร์เริ่มจากขอบพระราชวังสนามจันทร์ทางทิศใต้ตัดตรงไปยังสถานีรถไฟเจ็ดเสมียน ถนนสายนี้เป็นประโยชน์ให้ราษฎรในท้องถิ่นใช้เป็นเส้นทางนำสินค้ามาขายยังตลาดนครปฐมในเวลาเดียวกัน² และเมื่อวันที่ 28 มกราคม พ.ศ. 2456 ได้มีเดินทางไกลจากพระราชวังสนามจันทร์ไปยังตำบลหนองสาหร่าย เมืองสุพรรณบุรี เพื่อบวงสรวงสมโภชพระเจดีย์สมเด็จพระนเรศวรมหาราชที่พระทวีปราชชน (อี วรรณสูตร) เป็นผู้ค้นพบ เมื่อสมเด็จพระมหาธรรมราชาฯ ได้ตรวจสอบลักษณะของเจดีย์นั้นสอบทานกับลักษณะที่ตั้งทางภูมิศาสตร์จนแน่ใจว่าเป็นของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชจริง จึงโปรดให้มีการเดินเท้าระยะทางไกลจากพระราชวังสนามจันทร์ไปยังตำบลหนองสาหร่ายเพื่อบวงสรวงสมโภชพระเจดีย์³ เป็นต้น เนื่องจากการซ้อมรบเสือป่าเป็นการเดินทางออกนอกภูมิลาเนาเพื่อเตรียมพร้อมที่จะป้องกันประเทศเมื่อเกิดเหตุจำเป็น เป็นการทำงานมิใช่การเดินทางเพื่อผ่อนคลายภาระรับผิดชอบ จึงขอกล่าวถึงการเดินทางที่สำคัญในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้โดยย่อเพียงนี้

นอกจากการเดินทางเพื่อซ้อมรบเสือป่าแล้ว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จประพาสเมืองชายทะเลในฤดูร้อนเป็นการเปลี่ยนอากาศเพื่อรักษาสุขภาพอีกด้วย โดยโปรดเกล้าฯ ให้สร้างที่ประทับชายทะเล ณ เมืองเพชรบุรี น่าสังเกตว่าพระราชฐานที่ประทับที่โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นนั้น เกิดขึ้นหลังจากที่สมเด็จพระบรมราชชนนีพันปีหลวงได้โปรดฯ ให้สร้างพระตำหนักประทับแรมที่ชายทะเลหัวหินแล้ว และเกิดขึ้นเมื่อมีการเปิดเดินรถไฟสายใต้โดยตลอดแล้ว ซึ่งทำให้การเดินทางไปพักผ่อนตากอากาศและเปลี่ยนอากาศบริเวณชายทะเลได้รับความนิยมมากขึ้น อย่างไรก็ตาม พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้างค่ายหลวงหาดเจ้าสำราญ ที่ตำบลบางทะเล อำเภอมะขาม เมือง เพชรบุรี เมื่อ พ.ศ. 2460 และโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชนิเวศมฤคทายวัน ที่ตำบลห้วยทรายเหนือ ซึ่งอยู่ระหว่างตำบลชะอำและตำบล

¹ คุรุยาละเอียดยใน จมื่นอมรรตฤณารักษ์. (2514). เสือป่าและลูกเสือในประวัติศาสตร์ รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ตอน 4. หน้า 27.

² แหล่งเดิม.

³ คุรุยาละเอียดยใน จมื่นอมรรตฤณารักษ์. (2520). พระราชกรณียกิจสำคัญในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องอนุสรณ์ดอนเจดีย์.

หัวหิน เมื่อ พ.ศ. 2467¹ ได้ทรงสำราญพระอิริยาบถโดยการทรงน้ำทะเลเพื่อรักษาพระโรครูมาติซึม เป็นต้น เมื่อการเดินทางไปพักผ่อน ณ ชายทะเลเป็นกิจกรรมที่มีผู้นิยมมากขึ้น จึงเป็นโอกาสให้สร้างเมืองท่องเที่ยวได้ การเติบโตของหัวหินที่เกิดขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เป็นส่วนหนึ่งที่สะท้อนให้เห็นความนิยมเดินทางท่องเที่ยวของชาวไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง บริเวณที่มีอากาศโล่งโปร่งสบายอันมีประโยชน์ต่อสุขภาพ

การพิจารณาพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยว นั้น เห็นได้ชัดว่าทรงตระหนักดีถึงคุณค่าของทรัพยากรทางการท่องเที่ยวที่มีอยู่สมบูรณ์ในประเทศไทย แต่ยังคงขาดการคมนาคมขนส่งที่จะทำให้แหล่งท่องเที่ยวเป็นที่รู้จัก ดังนั้น จึงทรงดำเนินการอย่างค่อยเป็นค่อยไป กล่าวคือ เริ่มจากการสร้างเครือข่ายเส้นทางรถไฟให้สมบูรณ์ จากนั้นทรงมอบหมายหน้าที่ในการส่งเสริมการท่องเที่ยวให้เป็นภาระของกรมรถไฟหลวงฯ ต่อมาเมื่อประเทศไทยประสบปัญหาทางเศรษฐกิจ ทรงพยายามแก้ไขโดยการสร้างขวัญและกำลังใจแก่ราษฎรด้วยการเสนอโครงการสร้าง “สยามรัฐพิพิธภัณฑ์” ซึ่งเป็นการสร้างแรงจูงใจทางการท่องเที่ยวไปพร้อมกับการสร้างงานจำนวนมากให้คนทั้งประเทศ และพยายามชักจูงให้ราษฎรพยายามหารายได้จากการค้าและการพาณิชย์ต่าง ๆ โดยโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาอภัยมราช และเจ้าพระยารามราฆพเป็นผู้ดำเนินการต่อไป

หากพิจารณาในส่วนที่เกี่ยวข้องกับพระองค์เองแล้ว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จประพาสชายทะเลเพื่อแสวงหาความสุขสำราญและผ่อนคลายความตึงเครียดจากหน้าที่การงาน เมื่อมีความนิยมเดินทางไปพักผ่อนตากอากาศชายทะเล หลังจากที่สามารถเดินทางเข้าถึงแหล่งท่องเที่ยวได้ง่ายโดยอาศัยทางรถไฟสายใต้ ความนิยมนี้ทวีความสำคัญขึ้นเมื่อสมเด็จพระบรมราชชนนีเสด็จพระราชดำเนินมาประทับพักร้อน ณ ชายทะเลหัวหิน ทำให้หมู่บ้านชาวประมงเล็ก ๆ แห่งหนึ่งได้กลายเป็นสถานที่ท่องเที่ยวยอดนิยมและมีความเจริญขึ้นกว่าเดิมมาก

การขยายกิจการโรงแรมของกรมรถไฟหลวงฯ เกิดขึ้นอย่างจริงจังหลังจากที่สมเด็จพระพันปีหลวงได้เสด็จสวรรคตไปเมื่อ พ.ศ. 2462 เพราะขณะนั้นชายทะเลหัวหินที่งดงามเป็นที่รู้จักแพร่หลายในหมู่ชาวกรุงเทพฯ ทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศอยู่มากแล้ว จึงเป็นโอกาสดีที่รัฐบาลจะลงทุนสร้างโรงแรมหรูตามมาตรฐานสากลเพื่อดึงดูดความสนใจของลูกค้ายที่มีอำนาจในการใช้จ่ายเงินสูง เช่น พระบรมวงศานุวงศ์ ชาวต่างประเทศและผู้มีทรัพย์สินต่าง ๆ² เนื่องจากพระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชอำนาจสูงสุดในสมัยที่มีการปกครองในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ จึงมั่นใจได้ว่าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอยู่เบื้องหลังการบุกเบิกธุรกิจด้านการท่องเที่ยวโดยกรมรถไฟหลวง ภายใต้บัญชาการของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน

¹ดูรายละเอียดใน จมื่นอมรรตฤณารักษ์. (2512). “ที่ประทับชายทะเลของ ร.6,” ใน พระราชกรณียกิจสำคัญในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 6. หน้า 127-162.

²ดูรายละเอียดในหัวข้อ กรมรถไฟหลวงแห่งกรุงสยามกับการท่องเที่ยว.

3.2 สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพกับหอพระสมุดวชิรญาณ

เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชสมบัตินั้น สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ยังทรงรับราชการเป็นเสนาบดีว่าการกระทรวงมหาดไทยอยู่ แต่การที่ทรงตรากตรำงานหนักมาตั้งแต่ต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้มีพระพลานามัยไม่สู้จะแข็งแรงและประชวรหนักถึงกับต้องกราบถวายบังคมลาพักรักษาพระองค์ตามคำแนะนำของแพทย์เป็นเวลา 6 เดือน ตั้งแต่เดือนมกราคม พ.ศ. 2457 เป็นต้นมา และเมื่อครบกำหนดแล้วได้กราบถวายบังคมลาพักผ่อนต่ออีก 1 เดือน เพราะอาการประชวรที่ทุเลาลงมิได้ทำให้พระพลานามัยดีขึ้นกว่าเดิม ไม่สามารถทรงงานหนักได้อีก ดังนั้น สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพจึงกราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยและขอพระราชทานกรุณาให้ทรงรับราชการในตำแหน่งอื่นที่เหมาะสมกับพระพลานามัย พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้เป็นเสนาบดีที่ปรึกษาตั้งแต่วันที่ 7 สิงหาคม พ.ศ. 2458 เป็นต้นไป¹ และเนื่องจากทรงมีหน้าที่ในหอพระสมุดวชิรญาณด้วย จึงทำให้ทรงเอาใจใส่กิจการหอพระสมุดแทนการทำงานในกระทรวงมหาดไทย

หอพระสมุดวชิรญาณเกิดจากความริเริ่มของพระราชโอรสพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงร่วมกันตั้งหอพระสมุดสำหรับราชตระกูลขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2423 และสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเป็นกรรมการของหอพระสมุดมาตั้งแต่ต้น ทรงได้รับเลือกเป็นสภานายกครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2432 หลังจากนั้นทรงเป็นรับเป็นบรรณารักษ์ของหอพระสมุดอีกหลายครั้ง คือ พ.ศ. 2438 พ.ศ. 2440 พ.ศ. 2446 เป็นต้น รวมทั้งทรงเป็นกรรมการก่อตั้งหอพุทธศาสนสังคหะด้วย ต่อมาเมื่อ พ.ศ. 2447 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์ให้รวมหนังสือในหอมนเทียรธรรม หอพระสมุดวชิรญาณ และหอพุทธศาสนสังคหะ ตั้งเป็นหอสมุดสำหรับพระนครเป็นที่ระลึกในวันพระราชสมภพ 100 ปี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นามว่า “หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร” โดยมีกรรมการก่อตั้ง 5 คน ได้แก่ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งยังเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเป็นสภานายก มีกรรมการอื่นอีก 4 คน คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ พระยาประจักษ์จกลจักร (แหม่ม บุนนาค) และ พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) ทำหน้าที่รวบรวมหนังสือในห้องสมุดทั้งสามเป็นหอสมุดเดียว เนื่องจากสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเกี่ยวข้องกับหอพระสมุดมาตั้งแต่ต้น ดังนั้น ในวันที่ถวายตราตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยคืน พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสว่า “กรมพระดำรง อย่าทิ้งหอพระสมุดนะ...”² สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพก็ไม่ได้ทรงละเลยกิจการของหอพระสมุดวชิรญาณแต่อย่างใด

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงได้รับเลือกเป็นสภานายกหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร ตั้งแต่วันที่ 12 สิงหาคม พ.ศ. 2458 ตราบจนกระทั่งได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นสภานายกราชบัณฑิตยสภาเมื่อ พ.ศ. 2469 ทำให้ทรงมีเวลาค้นคว้าและทรงนิพนธ์เรื่องราวความรู้ต่าง ๆ มากกว่าครั้งที่ยังดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย นอกจากนั้น เนื่องจากสภานายกมีหน้าที่จัดหาหนังสือเกี่ยวกับประเทศไทยเข้าหอสมุดด้วย ทั้งหนังสือภาษาไทย หนังสือภาษาต่างประเทศและหนังสือตัวเขียนเกี่ยวกับประเทศไทย อาทิ จดหมายเหตุ วรรณคดี ตำรา

¹ ประชุมกฎหมายประจำศก. (2458). หน้า 137-139.

² ม.จ.พูนพิพัฒน์ ดิสกุล. (2505). พระประวัติลูกเกล้า. หน้า 39.

ต่าง ๆ เพื่อเก็บรักษาไว้มิให้สูญหายและจัดการพิมพ์เผยแพร่เมื่อมีโอกาสต่อไป ทำให้สมเด็จพระยา
ดำรงราชานุภาพทรงมีโอกาสแนะนำให้ผู้สนใจจัดพิมพ์หนังสือที่มีคุณประโยชน์จำนวนมากเพื่อแจกเนื่องใน
งานที่ระลึกต่าง ๆ

ธรรมเนียมการแจกหนังสือในงานที่ระลึกนี้ เกิดขึ้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงโปรดเกล้าฯ ให้แปลนิบาตชาดกตอนต้น พระราชนิพนธ์เป็นของแจกในงานพระศพกรมขุนสุพรรณภาควดี
เมื่อ พ.ศ. 2447 ในคำนำตอนต้นของหนังสือเล่มนี้เป็นบทพระราชนิพนธ์เรื่องประวัติความเป็นมาของชาดก
และคำแนะนำให้พิมพ์หนังสือเป็นของแจก หลังจากนั้น จึงมีผู้ขอต้นฉบับหนังสือจากหอพระสมุดวชิรญาณ
เพื่อแจกในโอกาสต่าง ๆ จำนวนมาก¹ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเป็นธุระจัดหาเรื่องที่น่าสนใจ
ตามความปรารถนาของเจ้าภาพ โดยคัดเลือกหนังสือที่มีเนื้อหาความเกี่ยวข้องกับบุคคลนั้นและทรงพระนิพนธ์
คำนำเรื่องประวัติของเจ้าภาพหรือผู้ที่เจ้าภาพจัดพิมพ์หนังสืออุทิศให้ และความเป็นมาที่เกี่ยวข้องกับเนื้อเรื่อง
ของหนังสือ

หนังสือที่น่าสนใจและเกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยวโดยตรง คือ *เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาคที่ 1-7 และ
เที่ยวตามทางรถไฟ* ที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงรวบรวมพระราชนิพนธ์ พระนิพนธ์และ
บทความที่เกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยวจัดพิมพ์เป็นเล่ม เรียกว่า *เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ*

หนังสือเล่มแรกในชุดนี้เกิดขึ้นเมื่อนายเชิด บุณนาค ได้แจ้งความจำนงค์ต่อกรรมการหอพระสมุด
วชิรญาณให้ช่วยเลือกเรื่องเพื่อพิมพ์เป็นหนังสือแจกในงานปลงศพของบิดา ในช่วงเวลาดังกล่าวนั้น สมเด็จพระ
ยาดำรงราชานุภาพได้ทรงตรวจสอบหนังสือและทรงพบว่า

เรื่องหนังสือในหอพระสมุดจำพวก ๑ ซึ่งคิดเห็นว่า ถ้ารวบรวมพิมพ์ก็เห็นจะชอบใจของผู้อ่าน
หนังสือพวกที่กล่าวนี้ คือ เรื่องไปเที่ยวที่ต่าง ๆ เที่ยวตามหัวเมืองในพระราชอาณาจักรสยามก็มี
เที่ยวตามเมืองต่างประเทศก็มี เรื่องเหล่านี้สมาชิกหอพระสมุดได้แต่งส่งมาพิมพ์ไว้ในหนังสือ
วชิรญาณแต่ก่อน มีตั้งแต่พระราชนิพนธ์ พระนิพนธ์พระบรมวงษานุวงศ์ ตลอดจนเป็นโวหาร
ข้าราชการผู้ใหญ่ ผู้น้อย ผู้แต่งล่งลับไปแล้วก็มี ที่ยังอยู่ก็มาก หนังสือพวกนี้เมื่อได้พิมพ์ในหนังสือ
วชิรญาณ พิมพ์แยกย้ายปะปนอยู่กับเรื่องอื่น ๆ หลายเล่ม หลายตอน แลพิมพ์มาช้านานแล้ว ...
ถ้ารวบรวมหนังสือพวกนี้พิมพ์ขึ้นสมุดให้เป็นหมวดหมู่โดยเฉกาะเห็นจะเป็นประโยชน์แก่ผู้อ่าน
ทั้งที่จะได้ทราบสำนวนต่าง ๆ ในทางวรรณคดี และจะได้รู้เรื่องราวกล่าวพรรณนาถึงประเทศสถานที่
ต่าง ๆ ซึ่งผู้อ่านได้ไปรู้เห็นมาด้วยตนเอง เป็นเครื่องประดับสติปัญญาของผู้อ่านในทางความรู้
ด้วยอีกสถาน ๑

หนังสือจำพวกที่กล่าวนี้ ข้าพเจ้าจะขนานนามเรื่องเรียกรวมกันว่า “เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ”
การรวมพิมพ์เป็นเล่มสมุดจะจัดเป็นหลายภาคให้เหมาะแก่ประโยชน์ของผู้ที่รับพิมพ์ และจะรวบรวม
ให้เป็นหมวดหมู่กันตามประเภททิศทางของทางที่เที่ยว พิมพ์เป็นภาคต่าง ๆ จะได้ค้นหาเรื่องได้ง่าย
ในภายหน้า ... ถ้ามีผู้ศรัทธารับพิมพ์ ก็จะจัดเรื่องรวมพิมพ์เป็นภาค ๆ ต่อไปโดยทำนองนี้ จนหมด
เรื่องเที่ยวที่มีอยู่ในหนังสือวชิรญาณเก่า หวังใจว่าจะเป็นหนังสือประเภท ๑ ซึ่งผู้อ่านคงจะพอใจมี
ไว้ในห้องสมุดของตน...²

¹ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. (2516). นิทานโบราณคดี. หน้า 130-135.

² สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. (2461). “คำนำ” ใน *เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาค 1*.

หอพระสมุดวชิรญาณได้จัดพิมพ์หนังสือชุด เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ รวมทั้งสิ้น 7 เล่ม ดังนี้

1. เมษายน พ.ศ. 2461 เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาคที่ 1. พิมพ์แจกในงานศพ รองอำมาตย์โท หลวงวิจิตรสุไกร (ไชยมงคล บุณนาค) เป็นเรื่องเที่ยวชายฝั่งทะเลด้านทิศตะวันออกของอ่าวไทย ซึ่งรวมบทพระนิพนธ์ 3 เรื่องที่เคยลงพิมพ์ในหนังสือ วชิรญาณ ได้แก่ "อธิบายถึงเรื่องเที่ยว" พระนิพนธ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อ พ.ศ. 2437 "เรื่องเที่ยวทะเลตะวันออก" พระนิพนธ์ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรินทร์ เมื่อ พ.ศ. 2438 และ "เรื่องเที่ยวน้ำตกเจ้าอนันท์ก๊กที่เกาะกูด" พระนิพนธ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช เมื่อ พ.ศ. 2438¹
2. พฤศจิกายน พ.ศ. 2461 เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาคที่ 2. พิมพ์แจกในงานศพ นายพันตำรวจเอก พระยาอินทราธิบดี สีหราชรองเมือง (เชย ไชยอุปถัมภ์) เป็นเรื่องเที่ยวต่างประเทศ เป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 1 เรื่อง พระนิพนธ์ 3 เรื่องที่เคยลงพิมพ์ในหนังสือ วชิรญาณ ได้แก่ "เรื่องโดยสานเรือเมลไปยุโรป" พระนิพนธ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อ พ.ศ. 2435 "เรื่องเที่ยวเมืองพม่า" พระนิพนธ์ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เมื่อ พ.ศ. 2432 "เรื่องพระเชี้ยวแก้วที่ลังกา" พระราชนิพนธ์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อคราวเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก พ.ศ. 2440 และ "เรื่องไปเมืองเตอร์ก" พระนิพนธ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อ พ.ศ. 2435²
3. พ.ศ. 2463 เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาคที่ 3 พิมพ์ในงานปลงศพ ท่านผู้หญิงสังฤทัย ศรีธรรมราช (เวก บุณยรัตพันธุ์) เป็นเรื่องเที่ยวเมืองเพชรบูรณ์
4. พ.ศ. 2463 เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาคที่ 4 มีการพิมพ์ครั้งที่ 2 เมื่อ พ.ศ. 2466 มหาอำมาตย์ตรี พระยาธรรมสารเนติวิเชตภักดี (ถึก บุณนาค) พิมพ์แจกในงานปลงศพ หม่อมขาว บุณนาค ผู้เป็นมารดา เป็นเรื่องเที่ยวทางมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดรและมณฑลร้อยเอ็ด สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงปรับจากสำนวนของผู้แต่ง คือ พระยาศรีวรวงศ์ (ม.ร.ว. จิตร สุทัศน์) เมื่อครั้งยังเป็นเจ้าหมื่นศรีสรรักษ์ ผู้จัดการโรงเรียนมหาดเล็กหลวง ซึ่งเรียบเรียงเรื่องระยะทางตามเสด็จสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ไปตรวจราชการมณฑลอุดรและมณฑลอีสาน (มณฑลร้อยเอ็ดกับมณฑลอุบล) เมื่อ พ.ศ. 2449 ลงพิมพ์ในหนังสือ เทศาภิบาล เมื่อ พ.ศ. 2450³
5. พ.ศ. 2465 เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาคที่ 5 พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงชุมพรเขตอุดมศักดิ์ พิมพ์แจกในงานบำเพ็ญพระกุศลฉลองอายุ เจ้าจอมมารดาโหมด ครบ 60 ทศ เป็นพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รวม 26 ฉบับ คราวที่เสด็จพระราชดำเนินเป็นการเลียบหัวเมืองมณฑลฝ่ายเหนือ เมื่อ พ.ศ. 2444 พร้อมรูปถ่ายและ พระนิพนธ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

¹สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2461). "คำนำ" ใน เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาค 1. หน้า (1)-(2).

²สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2461 ข). "คำนำ" ใน เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาคที่ 2. หน้า (1)-(4).

³สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2466). "คำนำ" ใน เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาคที่ 4. หน้า (1).

“อธิบายเรื่องเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือ”¹

6. พ.ศ. 2468 เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาคที่ 6 มหาอำมาตย์ตรี พระยาประชาชีพบริบาล พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงประจักษ์บริบาล (สังวาลย์) เป็นเรื่องเที่ยวเมืองพิมาย มณฑลนครราชสีมา แปลโดย นายประสบ อรรถยุกติ จากบทความภาษาอังกฤษของพันตรีไซเดนฟาเดน (Erik Seidenfaden) ที่ลงพิมพ์ในวารสารสยามสมาคม และ สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ ได้ขออนุญาตให้หอพระสมุดแปลเป็นภาษาไทยเพื่อพิมพ์เผยแพร่

7. พ.ศ. 2471 เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาคที่ 7 หรือ “ชีวิตฉัน” พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานทรงบำเพ็ญพระราชกุศลปัญญาสมวาร พระศพ สมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช เป็นพระนิพนธ์ของพระองค์ท่าน เมื่อ พ.ศ. 2427 เมื่อได้รับพระบรมราชานุญาตจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ “ลาไปเที่ยวรับอากาศใหม่ในเวลาซึ่งเกิดโรคภัยแห่งร่างกายรบกวน ...”²

หนังสือชุด เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ 6 เล่มแรกได้จัดรวมเล่มขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ในระยะที่ผู้ที่สนใจทั่วไปสามารถเดินทางท่องเที่ยวไปยังสถานที่ต่าง ๆ ได้โดยง่าย “ตามทางรถไฟ” เนื่องจากเครือข่ายทางรถไฟภายในประเทศค่อนข้างจะสมบูรณ์แล้ว และเริ่มมีนักท่องเที่ยวจากต่างประเทศเดินทางเข้ามาในประเทศไทยมากขึ้นโดยทางรถไฟสายใต้ซึ่งขณะนั้นสามารถโดยสารรถไฟไปถึงปิ้งกัวลาลัมเปอร์และสิงคโปร์ได้โดยสะดวก

แม้ว่าสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพจะได้ทรงอธิบายเหตุผลในการรวมเล่มหนังสือชุดนี้ไว้แล้วในคำนำของหนังสือภาคที่ 1 ว่ามีพระประสงค์จะรวบรวมเรื่องเที่ยวที่พิมพ์ไว้กระจัดกระจายให้เป็นหมวดหมู่เท่านั้นก็ตาม แต่การที่มีการพิมพ์ เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ติดต่อกันเป็นระยะเช่นนี้ได้แสดงให้เห็นถึงนิยว่าคนไทยสนใจเรื่องการท่องเที่ยวมากขึ้น เพราะเครือข่ายการรถไฟของไทยขยายจากกรุงเทพฯ ออกไปถึงเชียงใหม่ตรัง สงขลา กัวลาลัมเปอร์และสิงคโปร์แล้ว ดังนั้น ทุกคนที่มีเงินซื้อตั๋วโดยสารรถไฟจึงสามารถเดินทางไปเที่ยวได้

เที่ยวตามทางรถไฟ เป็นพระนิพนธ์ที่ทรงแนะนำสถานที่ที่น่าดูน่าชมระหว่างการเดินทางโดยสารรถไฟสายต่าง ๆ เช่น อโยธยา สระบุรี ลพบุรี³ มักได้รับเลือกเป็นหนังสือแจกในงานศพข้าราชการกรมรถไฟ และการรถไฟแห่งประเทศไทยหลายตอน มีรูปแบบคำอธิบายสถานที่คล้ายกับคู่มือภาษาอังกฤษของกรมรถไฟหลวงฯ คือ บอกหลักกิโลเมตรของรถไฟและสถานที่ที่น่าสนใจในละแวกใกล้เคียงกับเส้นทางรถไฟ จึงสันนิษฐานว่าน่าจะมีความร่วมมือกันระหว่างสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพและกรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน เพื่อให้คนไทยสนใจใช้บริการรถไฟเพื่อการท่องเที่ยว และเนื่องจากการท่องเที่ยวนั้นเป็นประโยชน์

¹ สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ. (2465). “คำนำ” และ “อธิบายเรื่องเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือ” ใน เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาคที่ 5. หน้า (1)-(2) และ (11)-(19).

² สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช. (2514). “คำอธิบายเรื่องแต่งหนังสือนี้,” ใน ชีวิตฉัน. หน้า (1).

³ ดูรายละเอียดใน สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ. (2512). เที่ยวตามทางรถไฟ.

ในการเรียนรู้ประวัติศาสตร์ความเป็นมาอันเก่าแก่ของชาติไทย จึงสอดคล้องกับพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวที่จะให้คนไทยได้รู้จักบ้านเมืองของตนเอง อันจะทำให้ผู้นั้นบังเกิดความรักและภูมิใจในความเป็นไทย เป็นการเตือนสติคนไทยที่ชื่นชมความเจริญของตะวันตกจนไม่เคยพิจารณาประเทศชาติของตน ให้หันมาตระหนักถึงคุณค่าของตนเองและประเทศชาติ ทั้งนี้เนื่องจากเนื้อหาของบทความเป็นการเชิญชวนให้อ่านสนใจเดินทางไปเที่ยวเมืองที่เคยมีความสำคัญในอดีต ซึ่งเท่ากับเป็นการส่งเสริมให้คนไทยเดินทางท่องเที่ยวภายในประเทศและใช้บริการเดินทางโดยรถไฟ อันเป็นการดำเนินงานที่ได้ผลประโยชน์ทั้งสองอย่างในเวลาเดียวกัน

3.3 กรมรถไฟหลวงแห่งกรุงสยามกับการท่องเที่ยว

รถไฟเป็นเส้นทางคมนาคมที่มีความสำคัญยิ่งต่อกิจกรรมท่องเที่ยวในพุทธศตวรรษที่ 24-25 อันเป็นระยะเริ่มต้นของการท่องเที่ยวของมวลชน (Mass Tourism) ในทวีปยุโรป เพราะรถไฟสามารถขนสินค้าและผู้โดยสารจำนวนมากเดินทางไปได้รวดเร็วกว่ายานพาหนะอื่น ๆ ที่มีอยู่ในขณะนั้น โดยเสียค่าใช้จ่ายไม่มากเมื่อเทียบกับระยะทาง¹ เนื่องจากหัวรถจักรสามารถลากตู้ขบวนได้มากเท่าที่ต้องการ และผู้โดยสารก็ชำระค่าโดยสารตามลักษณะที่นั่งและความเร็วของขบวนรถ รถไฟจึงทำให้คนทั่วไปมีโอกาสเดินทางมากขึ้น

โรมัส ดุก ชาวอังกฤษเป็นผู้เริ่มต้นใช้ประโยชน์ของทางรถไฟในการจัดนำเที่ยวเป็นครั้งแรกเมื่อเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2394 และหลังจากนั้นอีก 4 ปี ก็ทำธุรกิจนำเที่ยวอย่างแท้จริง โดยการจัดนำเที่ยวในประเทศอังกฤษโดยรถไฟให้กับนักเรียน กลุ่มแม่บ้าน คู่แต่งงานและผู้สนใจทั่วไป จากนั้นได้ขยายเส้นทางจัดนำเที่ยวไปยังส่วนอื่น ๆ ของทวีปยุโรป แอฟริกาและอเมริกา จนกล่าวได้ว่าโรมัส ดุก เป็นผู้บุกเบิกการทำธุรกิจท่องเที่ยวในโลก¹

ก่อนการปฏิวัติอุตสาหกรรมในยุโรป การท่องเที่ยวเคยเป็นกิจกรรมหรูหราราคาแพงของชนชั้นสูงเท่านั้น แต่รถไฟเป็นประดิษฐ์กรรมใหม่ที่ทำให้การเดินทางไม่ใช่เรื่องยากลำบากอย่างแต่ก่อน จึงเป็นช่วยขยายโอกาสทางการท่องเที่ยวให้กับคนกลุ่มอื่น ๆ ในสังคมยุโรปตั้งแต่ประมาณรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา

3.3.1 คนไทยกับรถไฟก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

คนไทยเริ่มรู้จักรถไฟตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่มีผู้เคยเห็นรถไฟไม่กี่คน ได้แก่ ข้าราชการสำนักมีโอกาสดูเห็นขบวนรถไฟจำลองซึ่งสมเด็จพระราชินีนาถวิกตอเรียแห่งประเทศอังกฤษพระราชทานให้แก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะทอดที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้เชิญพระราชสาสน์และเครื่องราชบรรณาการไปถวายตอบแทนสมเด็จพระราชินีนาถวิกตอเรีย ที่ประเทศอังกฤษเมื่อ พ.ศ. 2400 โดยมีพระยามนตรีสุริยวงศ์เป็นราชทูต เจ้าหมื่นสรรเพ็ชรภักดี

¹ Joseph D. Fridgen. (1991). *Dimensions of Tourism*. p.17-19. (อ้างอิงจาก Edmund Swinglehurst. (1982). *Cook's Tour : The Story of Popular Travel*. (Dorset, U.K.: Blandford Press) p. 12)

เป็นอุปทูต และจมีนมนเฑียรพิทักษ์ เป็นตรีทูต มีหม่อมราโชทัย (ม.ร.ว. กระจ่าง อิศรางกูร) เป็นล่าม¹ บุคคลเหล่านี้ได้เคยเห็นและใช้บริการรถไฟมาแล้วเช่นเดียวกับผู้ที่เคยเดินทางไปยังประเทศอาณานิคมของตะวันตก และประเทศตะวันตก อย่างไรก็ตาม ผู้ที่รู้หนังสือและได้อ่าน นิราศลอนดอน ซึ่งเป็นจดหมายเหตุการเดินทางของคณะทูตไทย ที่หม่อมราโชทัยแต่งเป็นร้อยกรองและขายลิขสิทธิ์ให้กับหมอบรัดเลได้พิมพ์จำหน่ายเมื่อ พ.ศ. 2402 และ พ.ศ. 2408 นั้น² แม้จะไม่เคยเห็นรถไฟจริง ๆ ก็พอจะจินตนาการให้เห็นภาพรถไฟได้จากคำบรรยายหม่อมราโชทัยดังนี้

○ รถวิเศษยังอีกอย่างสำอองเยี่ยม
คือรถไฟใช้เส้นทุกถิ่นทิศ
หนทางที่รถเดินดำเนินนั้น
ดูตรงลั่วแลลิตลิตไป
ถึงเนินต่ำตัดปราบให้ราบรื่น
ถึงแม่น้ำลำละหานธารทั้งปวง
ล้วนก่อด้วยศิลาดูหนาแน่น
ถ้าที่หลุมลุ่มใดไม่ได้การ
แล้วทำทางวางเวียงแต่เพียงสอง
ทางที่ไปมิให้จรถกลับย้อนทวน
ด้วยกล้วจะโดนปะทะทำลายแหลก
ซึ่งเรียกหาปรากฏว่ารถไฟ
อันเดียวใส่ไฟประจำไว้หน้าหน้า
ถึงยี่สิบสี่เศษได้ยังไวกวัน
จะไปเร็วก็ไม่ลากให้มากนัก
เจ็ดแปดรถไม่เป็นไรคงไปบัง
ชั่วโมงหนึ่งรถไฟที่ผายผัน
รถที่ไปไล่ขอต่อกันดี
รถชนิดหนึ่งนั้นเขาบันช้อง
ห้องหนึ่งสี่คนอยู่ดูพอควร
มีฟูกเบาะเมาะหมอนล้วนอ่อนอุ่น
แล้วหุ้มแพรสักหลาดลาดข้างบน
ข้างรัถาฝากระจกทำมิดชิด
สำหรับบังสุริยเบสพิเศษที่

ไม่พักเทียบสัตว์สิ่งหึ่งออกปรัด
ในแวนแคว้นแดนอังกฤษหนทางไกล
ทำด้วยเหล็กหล่อมันไม่หวั่นไหว
ถึงเขาใหญ่เจาะลอดตลอดตรง
เสมอพื้นดินล่างเหมือนทางหลวง
จะข้ามห้วงน้ำที่มีสะพาน
ให้รถแล่นล่องพันชลสถาน
ก็ติดอ่านท่อมมพอสสมควร
บางเจ้าของนั้นมีถึงสี่ถ้วน
ทางที่มามาแล้วไม่มีไป
จึงเดินแยกตัดห้ามความสงสัย
ใช้เป็นไปทุกรถหมดด้วยกัน
ผูกธำต่อต่อล้วนล้อหัน
แรงขยันเหลือล้นพันกำลัง
ด้วยกล้วหนักผูกพ่วงห้วงข้างหลัง
กำหนดตั้งตำราไว้ว่ามี
ถึงสองพันเจ็ดร้อยเส้นเกณฑ์วิถี
จัดเป็นสี่ชนิดงามตามกระบวน
เป็นสามห้องสวยจริงทุกสิ่งถ้วน
หมดประมวณสามห้องสิบสองคน
ทำยื่นหุ่นลวดในข้างใส่ขน
จะให้ทนหุ้มหนังที่อย่างดี
ให้ป้องกันลมในใส่มีลี
ล้วนแพรสีแดงฉาดสะอาดตา

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชฯ (2539). “คำนำ ในการพิมพ์เมื่อพ.ศ. 2461” ใน นิราศลอนดอน. หน้า (40)-(42).

² แหล่งเดิม. หน้า (1).

รถที่สองไม่สู้สามเป็นสามช่อง
 นั่งได้หกคนเต็มเพิ่มเข้ามา
 ยังอีกรถที่สามทราชมจะต่ำ
 คนยากจนอยากไปใจจำนง
 แต่รถเลวเช่นนั้นไม่กันห้อง
 เก้าอี้ที่นั่งไม่พรั่งเพรา
 รถชนิดสี่ไว้ได้สี่ช่อง
 บ้างทำคอกเล่าตั้งขังพาชี
 ๐ ในขณะรถไฟเมื่อไฉน
 คนมายืนอยู่ที่พื้นแผ่นดินดอน
 ผู้สถิตบนรถหมดทั้งหลาย
 ไม่ทันดูรู้ชัดหทัยางค์

ในแห่งห้องหนึ่งนั้นเขากันฝา
 แต่ราคาย่อมเยาค่อยเบาละ
 แกล้งคิดทำไว้ตามความประสงค์
 ค่าจ้างคงลดหย่อนผ่อนทุเลา
 จำจะต้องปนปะคละกันเข้า
 อนึ่งเล่าหมอนเมาะเมาะไม่มี
 ช่างตริกตรองปรารภให้ครบที่
 ทั้งดาวิพวกแพะแกะสุกร ฯ
 ช่างเร็วเรียบเปรียบยิ่งยิ่งลูกศร
 หรือมิ่งไม้ไกล่ค่อนข้างริมทาง
 ให้กลับคล้ายคลับคลานยันตาพร่าง
 ราวกับอย่างเหาะเหินเดินอัมพร¹

คนไทยในสมัยรัชกาลที่ 4 ที่ได้อ่าน นิราศลอนดอน คงจะนึกภาพออกว่ารถไฟเป็นพาหนะที่ต้องไปตามรางเหล็กที่ทำไว้ ขบวนรถไฟประกอบด้วยหัวรถจักรและตู้ขบวน หัวรถจักรที่ใส่ไฟเป็นเชื้อเพลิงอยู่ต้นหน้า มีคันเดียวแต่กำลังแรงมากสามารถลากจูงตู้ขบวนที่พ่วงต่อกันได้กว่า 20 ตู้ และถ้าต้องการให้รถไฟวิ่งได้เร็วก็ต้องพ่วงตู้ขบวนแต่น้อย เช่น ถ้ามีตู้รถไฟพ่วงไปเพียง 7-8 ตู้ สามารถไปได้เร็วถึงชั่วโมงละประมาณ 100 กิโลเมตร นับว่าเร็วมากเหมือนลูกธนูที่ยิงออกจากคันศร หรือราวกับว่าเหาะไปในอากาศ

ผู้อ่าน นิราศลอนดอน ยังทราบอีกด้วยว่าคนทุกชนชั้นมีโอกาสโดยสารรถไฟได้ทั้งสิ้น เพราะขบวนรถไฟมีที่นั่งต่างราคา 4 ชนิด เป็นรถขนส่งผู้โดยสาร 3 ชนิด และขนส่งสิ่งของและสัมภาระต่าง ๆ อีกชนิดหนึ่ง

รถขนส่งผู้โดยสารชนิดที่ 1 ราคาสูงที่สุดและตกแต่งงดงามที่สุด ที่นั่งเป็นเบาะสปริงบุสักหลาดหรือหนัง มีหน้าต่างกระจกและม่านสีแดงบังแสงแดด ภายในตู้ขบวนแบ่งได้เป็น 3 ห้อง จุคนได้ห้องละ 4 คน จึงมีผู้โดยสารได้ตู้ละ 12 คน ชนิดที่ 2 ราคาย่อมเยาลงมาไม่ตกแต่งมาก ภายในแบ่งเป็น 3 ห้องเช่นกัน แต่จุคนได้ห้องละ 6 คน จึงมีผู้โดยสารได้ไม่เกินตู้ละ 18 คน ส่วนชนิดที่ 3 ราคาต่ำสุดไม่มีการกันห้อง มีเพียงที่นั่งธรรมดา สำหรับรถชนิดที่ 4 เป็นรถขนส่งสิ่งของและสัมภาระอื่น ๆ รวมทั้งสัตว์เลี้ยง เช่น ม้า วัว แพะ

ประเทศไทยเริ่มมีรถไฟใช้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยเหตุผลทางการเมือง คือ เพื่อปกป้องราชอาณาจักรให้ปลอดภัยจากการคุกคามของมหาอำนาจตะวันตก ทางรถไฟในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีเครือข่ายไม่มากนัก คือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีทางรถไฟไปถึงเมืองนครราชสีมา ภาคเหนือมีทางรถไฟถึงเพียงสถานีปางต้นผึ้ง จังหวัดแพร่ ส่วนภาคใต้เริ่มมีการก่อสร้างทางรถไฟสายใต้ต่อจากสถานีเพชรบุรีมายังไม่ถึงสถานีบ้านชะอำ² ดังนั้น สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเป็นรัชสมัยแรกที่คนไทยรู้จักรถไฟและเริ่มใช้ประโยชน์จากรถไฟในการขนส่งผู้โดยสารและสินค้า แต่ยังไม่มีการใช้ประโยชน์เพื่อการท่องเที่ยวเหมือนกับที่โชมส ดุก ได้เริ่มดำเนินการในประเทศอังกฤษประมาณรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว การใช้รถไฟเพื่อประโยชน์ทางการท่องเที่ยวในประเทศไทยเริ่มมีขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

¹ หม่อมราโชทัย. (2539). นิราศลอนดอน. หน้า 95-97.

² กรมรถไฟ. (2490). งานฉลองรถไฟหลวงครบ 50 ปี. หน้า 11-13.

3.3.2 กรมรถไฟหลวงฯ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมื่อต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จอยู่นั้น กิจการรถไฟเป็นกิจการสำคัญที่ยังคงอยู่ภายใต้อิทธิพลของชาวต่างประเทศ การก่อสร้างรถไฟแต่ละสายมีมาตรฐานต่างกัน คือ ทางสายเหนืออยู่ภายใต้การควบคุมและก่อสร้างโดยชาวเยอรมัน เป็นทางรถไฟขนาดกว้าง 1.435 เมตร ตามความเหมาะสมกับลักษณะภูมิประเทศและเพื่อให้สามารถเชื่อมต่อกับทางรถไฟในเขตยูนนานของจีนได้ ส่วนทางรถไฟสายใต้สร้างขึ้นโดยเงินกู้จากรัฐบาลสหพันธรัฐมลายูของอังกฤษเพื่อเชื่อมการติดต่อระหว่างประเทศไทยกับสหพันธรัฐมลายูของอังกฤษ จึงอยู่ภายใต้การควบคุมของนายช่างชาวอังกฤษและสร้างเป็นทางขนาดแคบ 1 เมตร ตามมาตรฐานรถไฟอังกฤษ

เนื่องจากกิจการรถไฟเป็นสาธารณูปโภคสำคัญที่ไม่ควรอยู่ภายใต้การบริหารของชาวต่างประเทศ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีพระบรมราโชบายให้คนไทยเข้าทำงานแทนที่ชาวต่างประเทศ * เห็นจากพระราชหัตถเลขาที่ว่า "ถ้ายังได้คนไทยมากเท่าใด ก็แปลว่าการ Nationalisation ของกรมรถไฟหลวงจะเร็วขึ้น เพราะฉะนั้นเป็นการจำเป็นที่จะรวมช่างไทย แต่ถ้าไม่ได้มาก็จำเป็นต้อง Internationalise ไปก่อนจนกว่าจะเรียนขึ้นทัน..."¹ ดังนั้น การที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งแผนกรรถไฟในกองทัพบก เมื่อวันที่ 15 มกราคม พ.ศ. 2455 แล้วส่งนายทหารไปฝึกหัดการเดินรถไฟและฝึกหัดงานช่างกลในโรงงานมักกะสัน รวมทั้งการขอโอนทางรถไฟสายสวรรคโลกจากกรมรถไฟไปฝึกหัดการเดินรถไฟ² จึงทำให้สันนิษฐานได้ว่ามีพระบรมราโชบายที่จะค่อย ๆ ควบคุมกิจการรถไฟไว้ในมือคนไทย เนื่องจากจเรทหารช่างในขณะนั้นคือ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นกำแพงเพชรอัครโยธิน ซึ่งทรงศึกษาวิศวกรรมศาสตร์จากตริไนต์คอลเลจ มหาวิทยาลัยเคมบริดจ์ และศึกษาวิชาทหารช่างที่โรงเรียนวิศวกรรมทหารที่เซทแนม มีพระปรีชาสามารถพอที่จะจัดการบริหารและบังคับบัญชากิจการรถไฟตามพระราชประสงค์ได้

ต่อมา เมื่อวันที่ 5 มิถุนายน พ.ศ. 2460 โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนกำแพงเพชรอัครโยธินเป็นผู้บัญชาการกรมรถไฟ ทำหน้าที่วางรูปและระเบียบโครงการที่จะรวมการบัญชาการทางรถไฟหลวงสายเหนือและสายใต้ให้เป็นกรมเดียวกันเพื่อประหยัดค่าใช้จ่ายในการดำเนินงาน รวมทั้งวางระเบียบการปฏิบัติงานของรถไฟทั้งสองสายให้เป็นระบบเดียวกัน³ หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทอดพระเนตรโครงการที่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนกำแพงเพชรฯ กราบบังคมทูลถวายโดยตลอดแล้ว จึงโปรดเกล้าฯ ให้รวมกิจการรถไฟทั้ง 2 สายเป็นกรมรถไฟหลวงแห่งกรุงสยาม เมื่อวันที่ 27 มิถุนายน พ.ศ. 2460 โดยยุบตำแหน่งเจ้ากรมรถไฟหลวงสายเหนือของนายแอล. ไวลอร์ (L. Weiler) เป็นเพียงหัวหน้ากองแบบแผนในกรมรถไฟหลวง และยุบตำแหน่งนายช่างผู้บังคับบัญชากรมรถไฟหลวงสายใต้ของนายเฮนรี

¹ การรถไฟแห่งประเทศไทย. (2527). *บุรฉัตรรำลึก*. หน้า 33. (อ้างอิงจากพระราชราชหัตถเลขาฉบับในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 4 พฤศจิกายน พ.ศ. 2461 ถึง พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนกำแพงเพชรอัครโยธิน.)

² ม.ร.ว. พรรณภณ สวัสดิวัตน์. (2525). *นิทรรศการเฉลิมพระเกียรติ นายพลเอกพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าบุรฉัตรไชยากร กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน*. หน้า 10.

³ การรถไฟแห่งประเทศไทย. (2527). *บุรฉัตรรำลึก*. หน้า 23.

กิตตินส์ (Henry Gittins) เป็นที่ปรึกษาในกรมรถไฟหลวง¹ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนกำแพงเพชรอัครโยธิน จึงทรงเป็นผู้บัญชาการสูงสุดที่มีอำนาจในการบริหารกิจการรถไฟตามพระราชประสงค์

เหตุที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้รวมกิจการรถไฟโดยมีคนไทยเป็นผู้บัญชาการนั้น น่าจะเป็นเพราะกิจการรถไฟเป็นกิจการของรัฐที่มีความสำคัญทางยุทธศาสตร์จึงไม่ควรตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของชาวต่างประเทศ ประกอบกับขณะนั้นประเทศไทยผู้ที่มีความรู้อยู่มากพอที่จะดูแลกิจการรถไฟเองได้ ไม่ต้องพึ่งพาชาวต่างประเทศเหมือนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงไม่จำเป็นต้องจ้างชาวต่างประเทศเข้าทำงานในตำแหน่งหน้าที่ที่คนไทยสามารถปฏิบัติงานได้ อย่างไรก็ตาม การที่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนกำแพงเพชรอัครโยธินทรงเน้นว่าการดำเนินงานของกรมรถไฟหลวงตามที่ทรงวางรูปแบบไว้ต้องยึดแบบแผนการทำงานตามมาตรฐานของชาวยุโรปเท่านั้น² ทำให้กรมรถไฟหลวงฯ ต้องขยายบริการต่าง ๆ เพื่ออำนวยความสะดวกในการเดินทางแก่ผู้โดยสาร จึงกลายเป็นผลพลอยได้ด้านการท่องเที่ยวในเวลาต่อมาเมื่อกรมรถไฟหลวงฯ กลายเป็นผู้ประกอบการคนไทยกลุ่มแรกที่ทำธุรกิจด้านการท่องเที่ยวอย่างครบถ้วน ทั้งเรื่องบริการขนส่งผู้โดยสารและสินค้า บริการอาหารและเครื่องดื่ม บริการที่พักแรม ตลอดจนให้คำแนะนำเรื่องเส้นทางการเดินทาง การสำรองที่นั่งและที่พัก

หากพิจารณาพระราชประวัติในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาการท่องเที่ยวในประเทศไทย เห็นได้ว่าทรงตระหนักถึงความสามารถของพระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าบุรฉัตรไชยากร ผู้สำเร็จการศึกษาทั้งด้านการทหารและวิศวกรรมศาสตร์ โดยทรงไว้วางพระราชหฤทัยให้ทำหน้าที่ผู้บัญชาการกรมรถไฟหลวงแห่งกรุงสยาม เป็นผู้บุกเบิกกิจการท่องเที่ยวในประเทศไทยในรัชสมัยของพระองค์ ทั้งยังเป็นผู้ที่เข้าพระทัยดีว่าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจะมีพระราชประสงค์อย่างไรในกิจการที่ทรงมอบหมายภารกิจให้ เนื่องจากได้ทรงไปศึกษาในต่างประเทศในช่วงเวลาเดียวกันและทำกิจกรรมหลายอย่างร่วมกันนั่นเอง

3.3.2.1 บริการขนส่งสินค้าและผู้โดยสาร

ตลอดระยะเวลา 15 ปี ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น รัฐบาลได้สร้างทางรถไฟเพิ่มเติมขึ้นกว่ารัชกาลก่อน ทำให้มีเครือข่ายการเดินทางไปดินแดนห่างไกลทั่วประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ทางรถไฟสายเหนือที่เคยเดินทางจากกรุงเทพฯ ไปถึงเพียงจังหวัดแพร่ ได้สร้างต่อไปยังลำปาง และเชียงใหม่โดยผ่านลอดอุโมงค์ขุนตาน เริ่มให้บริการเมื่อวันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2464 ส่วนทางรถไฟสายใต้ที่ไปถึงสถานีป่าดงเบงชาร์ ณ บริเวณชายแดนรัฐปะลิส สหพันธรัฐมลายูของอังกฤษ เชื่อมต่อกับทางรถไฟของอังกฤษเดินทางไปได้ถึงสถานีไปร (ตรงข้ามกับเกาะปีนัง) กัวลาลัมเปอร์และสิงคโปร์ตั้งแต่วันที่ 1 กรกฎาคม พ.ศ. 2460³ รถไฟจึงเป็นทางเลือกใหม่สำหรับผู้เดินทางระหว่างกรุงเทพฯ กับปีนัง กัวลาลัมเปอร์ สิงคโปร์ รวมทั้งผู้ที่โดยสารเรือมาจากยุโรปและอินเดีย ที่สามารถขึ้นจากเรือที่ท่าเรือปีนัง แล้วโดยสารรถไฟต่อมา

¹ การรถไฟแห่งประเทศไทย. (2527). *บุรฉัตรรำลึก*. หน้า 26.

² หจข. ร.6 คค. 5/13. จดหมายจากพระเจ้าน้องยาเธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นการส่วนพระองค์ 25 กันยายน 2461.

"The Department must retain its European methods of work, otherwise my work must fail"

³ กรมรถไฟ. (2490). *งานฉลองรถไฟหลวงครบ 50 ปี*. หน้า 11-13.

กรุงเทพฯ ได้ทันที โดยไม่ต้องรอโดยสารเรือกลไฟไปสิงคโปร์เพื่อเข้ามายังกรุงเทพฯ ทางด้านอ่าวไทยเหมือนอย่างแต่ก่อน

เมื่อทางรถไฟสายใต้เปิดใช้ได้ตลอดในดินแดนไทย คือ สถานีกันตังทางฝั่งทะเลอันดามัน สถานีนครศรีธรรมราช สถานีสงขลาและสถานีนาประดู่ที่อยู่ระหว่างทางไปสถานีสุโขทัยเมื่อ พ.ศ. 2459 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวยังมีได้มีพระบรมราชโองการให้รวมกิจการรถไฟ นายเฮนรี กิตตินส์ (Henry Gittins) นายช่างใหญ่ชาวอังกฤษได้ทำหนังสือที่ระลึก ชื่อ *หนังสือที่ระลึกแห่งการเปิดทางรถไฟหลวงสายใต้ 2459*¹ ซึ่งมีฉบับภาษาอังกฤษชื่อ *Souvenir of the Opening of the Royal Siamese State Railway Southern Line 1917*² เผยแพร่เมื่อการเดินทางโดยรถไฟสายใต้ของไทยสามารถเชื่อมต่อการเดินทางกับรถไฟสหพันธรัฐมลายูที่สถานีปาดังเบซาร์ได้เมื่อวันที่ 1 กรกฎาคม พ.ศ. 2460 (ค.ศ. 1917)³ เป็นหนังสือที่ให้รายละเอียดสิ่งแปลกใหม่โดยทั่วไปเกี่ยวกับประเทศไทย กรุงเทพฯ และทางรถไฟสายใต้จากกรุงเทพฯ ถึงจังหวัดตรังและมณฑลปัตตานี โดยเน้นเรื่องความสะดวกในการเดินทางดังนี้

ทางรถไฟสายใต้ที่สร้างขึ้นเพื่อบำรุงบ้านเมืองให้เจริญ แลเพื่อให้ไปมาได้ตรงในระหว่างกรุงเทพฯ กับมณฑลต่าง ๆ ในพระราชอาณาจักรภาคใต้ ด้วยในเวลานี้คมนาคมที่มีอยู่ก็มีแต่เรือที่เดินตามชายทะเล หรือทางบกซึ่งเป็นทางไกลกันดารมาก เปนต้นว่าถ้าจะไปกับเรือกลไฟที่เดินอยู่เสมอจากกรุงเทพฯ ถึงสงขลา ก็ต้องใช้เวลา ๔ วัน หรือถ้าจะเดินทางบกแล้วก็ต้องใช้เวลาเดือนเศษ แต่ถ้าจะเดินทางโดยรถไฟ และเมื่อกรมรถไฟเดินรถเร็ว (เอกสะเปรต) แล้วก็จะไปถึงสงขลาได้ภายใน ๒ วัน ...⁴

อย่างไรก็ตาม เมื่อเปิดการเดินทางรถไฟใหม่ ๆ นั้น การเดินทางจากกรุงเทพฯ ไปยังสถานีปลายทางในขณะนั้น คือ ชุมทางอุตะเถา จังหวัดปัตตานี มีเพียงรถโดยสารธรรมดาที่ใช้เวลาถึง 4 วัน คือ จากกรุงเทพฯ ต้องแวะค้างคืนที่สถานีวังกัฟง (ก่อนถึงปรางบุรีเล็กน้อย) สถานีชุมพรและสถานีทุ่งสง รวม 3 คืน ต่อมาเมื่อเปิดบริการรถเร็วแล้วสามารถย่นย่อเวลาเหลือเพียง 2 วัน⁵ และการเดินทางจากกรุงเทพฯ ไปปรางบุรีโดยสารเรือไปยุโรปก็ใช้เวลา 3 วันเท่านั้น⁶ เมื่อรถไฟช่วยย่นย่อ “เวลา” ที่เสียไประหว่างการเดินทางได้ กรมรถไฟหลวงฯ จึงเห็นหนทางที่จะแสวงหารายได้จากการให้บริการขนส่งนี้กับผู้สนใจ ทั้งชาวไทย พ่อค้าที่ทำธุรกิจระหว่างประเทศ ชาวต่างประเทศที่ปฏิบัติหน้าที่ในประเทศไทยและนักท่องเที่ยวทั้งที่อยู่ในประเทศใกล้เคียงและผู้เดินทางรอบโลก ดังจะเห็นได้จากข้อความดังต่อไปนี้

¹ ดู หจช. รฟท. 1/1. *หนังสือที่ระลึกแห่งการเปิดทางรถไฟหลวงสายใต้ 2459*.

² ดู หจช. รฟท. 1/2. *Souvenir of the Opening of the Royal Siamese State Railway Southern Line 1917*.

³ กรมรถไฟ. (2490). *เล่มเดิม*.

⁴ หจช. รฟท. 1/1. *หนังสือที่ระลึกแห่งการเปิดทางรถไฟหลวงสายใต้ 2459*. หน้า 20 - 21.

⁵ เสรีชัย มุ่งการดี. (2527). “พระปรีชาสามารถของพลเอกพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน. ใน *บุรฉัตรรำลึก*. หน้า 133.

⁶ หจช. รฟท. 1/1. *เล่มเดิม*. หน้า 60.

อนึ่งบรรดาคนโดยสารซึ่งขึ้นบกที่ปีนังจะหลีกเลี่ยงการโดยสารไปกับเรือผ่านทางเมืองสิงคโปร์ ซึ่งต้องเดินทางไกลมากนั้นได้ด้วย ทั้งจะประหยัดเวลาที่ต้องเดินทางอยู่ในเรือแลที่จะต้องคอยเรือ ที่มีเข้ามาจากสิงคโปร์นั้นได้อีกด้วย

การประหยัดเวลาเดินทางลงได้นี้ ใช้แต่จะเป็นประโยชน์ใหญ่สำหรับพวกพ่อค้าพานิชที่อยู่ใน กรุงเทพฯ แต่ฝ่ายเดียวก็หาไม่ได้ ย่อมจะเป็นประโยชน์แก่ผู้เดินทางแลชาวต่างประเทศที่ตั้งเคหะสถาน อยู่ในกรุงสยาม จะลาออกไปพักแลเยี่ยมประเทศบ้านเมืองตนนั้นด้วย ส่วนสำหรับนักเที่ยวรอบโลกย์ ก็น่าจะเหมาะแก่ความประสงค์มาก เพราะสำหรับนักเที่ยวเช่นนี้ ถ้าขึ้นจากเรือที่เมืองปีนัง แลข้ามมา ขึ้นรถไฟที่เมืองไประ ซึ่งอยู่ที่ฝั่งตะวันตกของแหลมมลายูตรงเกาะปีนังข้ามนั้นขึ้นมายังกรุงเทพฯ แล้ว ก็จะได้เห็นบ้านเมืองอันน่าดูน่าชมตลอดทาง อนึ่งท้องที่เหล่านั้นจะว่ายังไม่มีการเคยรู้จักดินก็ว่าได้ เมื่อได้เที่ยวดูชมสถานที่ต่าง ๆ ในกรุงเทพมหานครแล้ว ถ้ามีความประสงค์จะกลับทางเรือลงไปเมือง สิงคโปร์ แล้วเดินทางเที่ยวต่อไปในประเทศตัวนอกก็ได้ อนึ่งผู้เดินทางเที่ยวในประเทศตัวนอก เช่น เมืองจีน แลเมืองญี่ปุ่นนั้น ถ้าจะเข้ามาเที่ยวในกรุงสยามจะเข้ามาโดยทางเรือแลกลับทางรถไฟ ก็ได้เหมือนกัน

จนถึงกาลบัดนี้ ผู้ที่เข้ามาเที่ยวเยี่ยมเยือนกรุงเทพฯ มีน้อย ก็อาจเป็นเพราะเหตุที่หนทางไปมา ระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองสิงคโปร์มีแต่ทางเรือที่นำเปื้ออยู่ทางเดียว แต่เมื่อมีทางรถไฟแล้ว ถ้าจะ เดินทางโดยรถไฟ ก็จะไม่ต้องกังวลถึงการที่จะเดินทางกลับลงไปกับเรือยังสิงคโปร์ ซึ่งในเทศกาล มรสุมนั้นจะไม่เป็นความสุขสบายเลย ...¹

การโดยสารรถไฟในประเทศไทยมีความสะดวกมากขึ้นเมื่อสามารถเดินทางจากสถานีนคร ลำปางไปยังสถานีเชียงใหม่ได้ตั้งแต่วันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2464² ผู้โดยสารสามารถเดินทางโดยตลอดได้จาก เชียงใหม่ ผ่านกรุงเทพฯ ไปยังปีนัง กัวลาลัมเปอร์และสิงคโปร์ได้ทั้งเที่ยวไปและเที่ยวกลับ กรมรถไฟหลวงฯ จึงเริ่มบริการเดินรถขบวนรถเร็วระหว่างประเทศ จากสถานีบางกอกน้อยไปถึงสถานีไประที่อยู่ตรงข้ามกับเกาะ ปีนัง ได้ตั้งแต่วันที่ 2 มกราคม พ.ศ. 2464 เป็นต้นมา³ โดยยังต้องหยุดพักค้างคืนระหว่างทางอยู่เช่นเดิมที่ สถานีชุมพรและสถานีทุ่งสง เพราะยังไม่มีรถไฟทันนอน ตราบจนกระทั่งได้รับรถไฟทันนอนชั้น 1 และรถเสบียง ที่สั่งมาจากยุโรป จึงสามารถเดินทางได้ทั้งกลางวันกลางคืนโดยไม่ต้องกังวลเรื่องอาหาร ที่พักค้างแรมรวมทั้ง การหยุดเปลี่ยนรถที่ชายแดน ทำให้ย่นย่อระยะเวลาลงอีกจึงเดินทางได้เร็วและสะดวกขึ้น กรมรถไฟหลวงฯ จึงให้บริการเดินรถด่วนระหว่างประเทศจากสถานีบางกอกน้อยถึงสถานีไประตั้งแต่วันที่ 10 พฤษภาคม พ.ศ. 2465⁴ เป็นต้นมา

ความสะดวกในการเดินทางและเครือข่ายเส้นทางรถไฟที่มีมากขึ้นนี้ทำให้คนทั่วไปมีโอกาส เดินทางไกลไปยังสถานที่อื่น ๆ ในมากขึ้น อย่างไรก็ตาม คนไทยส่วนใหญ่ไม่เคยเห็นและไม่เคยใช้บริการของ รถไฟมาก่อนแม้จะมีการสร้างทางรถไฟมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะทาง

¹ หจข. รฟท. 1/1. หนังสือที่รฤกแห่งการเปิดทางรถไฟหลวงสายใต้ 2459. หน้า 21-22.

² แหล่งเดิม

³ การรถไฟแห่งประเทศไทย. (2527). บุรฉัตรรำลึก. หน้า 46.

⁴ แหล่งเดิม. หน้า 48.

รถไฟมีอยู่จำกัด ต่างจากรัชมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวที่สามารถโดยสารรถไฟจาก กรุงเทพฯ ขึ้นไปได้ถึงเชียงใหม่แล้วล่องกลับลงมาผ่านกรุงเทพฯ ไปยังปิ้งและสิงคโปร์ได้ คนที่คุ้นเคยกับ บริการรถไฟ คือ ชาวต่างประเทศและชาวไทยที่เคยเดินทางไปยังประเทศอาณานิคมและประเทศในยุโรป เท่านั้น จึงจำเป็นต้องประชาสัมพันธ์กิจการรถไฟให้คนไทยได้ทราบและเชิญชวนให้มีการใช้บริการต่าง ๆ ของ กรมรถไฟหลวงฯ ต่อไป

3.3.2.2 บริการอาหารและที่พัก

การขยายเส้นทางรถไฟที่ทำให้สามารถเดินทางในระยะไกลได้สะดวกรวดเร็วยิ่งขึ้นนั้น ทำให้ ผู้โดยสารต้องการบริการด้านอื่นเพิ่มขึ้นจากการขนส่งสินค้าและผู้โดยสาร เพราะรถไฟเดินทางเฉพาะกลางวัน เท่านั้นในระยะแรก เนื่องจากจำเป็นต้องหยุดพักเติมน้ำให้เครื่องจักรไอน้ำเป็นระยะ ๆ ตลอดทาง ดังนั้น การ เดินทางในช่วงกลางคืนและหยุดพักกลางทางจึงอาจมีปัญหาที่เป็นภัยต่อชีวิตและทรัพย์สินได้เมื่อพบสัตว์ป่าที่ กำลังหาอาหาร เช่น โขลงช้าง ดังนั้น กรมรถไฟหลวงฯ จึงต้องหยุดพักค้างคืนในเส้นทางไกล คือ ทางสาย เหนือและสายใต้ รวมทั้งต้องอำนวยความสะดวกเรื่องอาหารและที่พักแก่ผู้โดยสารระหว่างการเดินทางไกล โดยการให้บริการอาหารและเครื่องดื่มระหว่างทาง การสร้างบ้านพัก (Rest House) ที่พร้อมให้บริการทั้งด้าน อาหารและที่พักแก่ผู้โดยสารในทางสายยาวบริเวณสถานีรถไฟบางแห่ง เช่น ท่าสูง ชุมพรและพิษณุโลก ใน ขณะที่บางสถานีพร้อมให้บริการเฉพาะที่พัก หากผู้โดยสารต้องการบริการอาหาร ต้องแจ้งให้นายสถานี ทราบล่วงหน้า คือ นครลำปาง อุตรดิตถ์ ปากน้ำโพ ลพบุรี โค้วข. หัวหิน สุราษฎร์ธานีและนครศรีธรรมราช¹

ด้วยเหตุนี้ กรมรถไฟหลวงฯ จึงต้องให้บริการอาหารและเครื่องดื่มเพิ่มขึ้นจากบริการขนส่ง ในระยะแรกกรมรถไฟหลวงฯ มิได้ดำเนินการเอง แต่ใช้วิธีให้สัมปทานแก่ผู้ที่สนใจเสนอราคาประมูล ผู้ที่ เสนอราคาประมูลสูงสุดเป็นผู้ได้รับสัมปทานผูกขาดการให้บริการอาหารและเครื่องดื่มบนรถไฟสายนั้น ๆ ซึ่ง ทำให้บริการบนรถไฟไม่เป็นมาตรฐานเดียวกัน² อย่างไรก็ตาม เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้กรมรถไฟหลวงฯ หารายได้จากเรือนพักที่มีอยู่ในที่ดินส่วนพระองค์ของสมเด็จพระพันปีหลวง ที่ชายทะเลหัวหิน ภายหลังจากที่สมเด็จพระพันปีหลวงได้เสด็จสวรรคตไปเมื่อวันที่ 20 ตุลาคม พ.ศ. 2463 แล้วนั้น กรมรถไฟหลวงฯ จึงลงทุนก่อสร้าง "สถานโฮเต็ลก่อด้วยอิฐ" ตามพระบรมราชโองการ โดยมีนายเอ. ริกซซี (A. Rigazzi) สถาปนิกอิตาลีเป็นผู้ออกแบบอาคารครึ่งตึกครึ่งไม้ สูง 2 ชั้น มีห้องพักตามมาตรฐาน โรงแรมของตะวันตก จำนวน 14 ห้อง รวม 28 เตียง พร้อมทั้งสิ่งบันเทิงและหย่อนใจตามมาตรฐานตะวันตก เช่น ห้องบิลเลียด สนามเทนนิส สนามกอล์ฟ ห้องลีลาศ บริการอาหารและเครื่องดื่มแบบตะวันตก เป็นต้น³ ทำให้กรมรถไฟหลวงฯ จำเป็นต้องสร้างพนักงานชาวไทยที่รู้จักงานบริการในโรงแรมแบบตะวันตก ดังนั้น จึงตั้งกองโฮเต็ลและบ้านพักขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2465 เพื่อดูแลเรื่องกิจการบ้านพักของรถไฟ การบริการอาหารในรถ ตู้เสบียง เพื่อ "ทำให้กรมสามารถจัดการในเรื่องจัดอาหารให้ดียิ่งขึ้น กองโฮเต็ลนี้ยังมีหน้าที่ฝึกหัดนักเรียน

¹ หจข. (2464). รฟท. 1/4 *Siamese State Railways : A Guide Book of General Information with Time Tables*. p. 12-13.

² รายงานประจำปี พ.ศ. 2465. ตัดตอนนำเสนอใน การรถไฟแห่งประเทศไทย. (2479). เพื่อรุกถึงพระคุณพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน. หน้า 22-23.

³ บัณฑิต จุลลาสัย. (2530). โฮเต็ลหัวหินแห่งสยามประเทศ. หน้า 34 และ 43.

ทุกเหล่า เช่น ฝึกหัดให้รู้จักการทำสุททกรรมเป็นคนใช้และเป็นคนชนของ..."¹ ✓

การดำเนินงานของกองโฮเทลและบ้านพักในระยะแรก คือ การบริการอาหารและเครื่องดื่มในรถตู้เสบียงแทนการให้สัมปทานแก่เอกชนอย่างที่เคยเป็นมา การบริการที่พักและอาหารที่บ้านพักของรถไฟตามสถานีสำคัญต่าง ๆ คือ หาดใหญ่ ท่งสง ชุมพร บางกอกน้อย ลำปาง เชียงใหม่ และให้บริการที่พักในโรงแรมตากอากาศหัวหิน โดยเน้นความละเอียดประณีตในการให้บริการตามมาตรฐานตะวันตกความสะดวกและความมีระเบียบวินัยในการทำงาน

บ้านพักของรถไฟที่เรียกว่า Rest House นั้น น่าจะมีลักษณะดังที่ลอร์ดนอร์ทคลิฟฟ์ ผู้เคยใช้บริการรถไฟสายใต้ของกรมรถไฟหลวงฯ ขณะเดินทางเที่ยวรอบโลก เมื่อ พ.ศ. 2464 ได้บรรยายว่าเป็น "บ้านพักเป็นบังกลาโลหลังเล็ก ๆ ชุดหนึ่ง บังกลาโลแต่ละหลังมีห้องเตียงคู่ 2 ห้อง ห้องน้ำ 2 ห้องและโถงเล็ก ๆ ระหว่างบังกลาโลแต่ละหลังมีทางเดินที่มีหลังคาคลุมเชื่อมถึงกัน..."²

ส่วนโรงแรมหัวหินนั้น กล่าวได้ว่าเป็นหัวใจสำคัญของงานในรับผิดชอบของกองโฮเทลและบ้านพัก เนื่องจากเป็นจุดเริ่มต้นการทำงานโรงแรมของคนไทย และพบหลักฐานการดำเนินงานเกี่ยวกับโรงแรมหัวหินมากที่สุด เริ่มจากข้อความในประกาศ ลงวันที่ 14 ธันวาคม พ.ศ. 2465 ว่า "ในวันที่ ๒๐ เดือนนี้เป็นต้นไป กรมรถไฟแผ่นดินจะเปิดบ้านพักชายทะเลหัวหินให้มหาชนไปพักได้ ขอเชิญท่านที่มีประสงค์จะพักผ่อนร่างกายไปเปลี่ยนอากาศที่ชายทะเลนี้ อาหารอย่างดีก็ได้จัดให้มีด้วย ได้จัดให้มีที่เล่นกอล์ฟ เต้นนิสเปนอย่างดี ทั้งท่านจะอาบน้ำที่ชายทะเล แลยิงสัตว์ก็ได้..."³

"บ้านพักชายทะเลหัวหิน" นี้ คือโรงแรมหัวหินซึ่งให้บริการตามมาตรฐานตะวันตกแห่งแรกของคนไทย เพราะบ้านพักชายทะเลหัวหินของกรมรถไฟหลวงฯ ที่มีอยู่เดิมนั้น มีเพียงบ้านพักที่เคยเป็นตำหนักและเรือนพักของผู้ที่อยู่ในกระบวนเสด็จของสมเด็จพระพันปีหลวงและบิดาไว้ ดังนั้น "ผู้ไปพักต้องเตรียมจัดหาของตนไป ในเรื่องอาหารการบริโภค คนใช้ และเครื่องภาชนะใช้สอยต่าง ๆ โดยต้องเสียค่าใช้จ่ายและไม่สะดวกด้วย..."⁴ อันเป็นธรรมเนียมปกติในการไปพักผ่อนตากอากาศของคนไทยที่เดินทางไปในลักษณะของการ "ย้ายครัว" หรือ "ย้ายบ้าน"⁵ แต่เมื่อกรมรถไฟหลวงฯ ได้ตัดสินใจสร้าง "สถานโฮเต็ลขึ้นก่อด้วยอิฐ" นั้น ได้มีบริการเพิ่มขึ้นกว่าลำพังตัวบ้าน คือ

ได้จัดให้มีอาหารจำหน่าย และมีคนใช้พร้อมสรรพ กับได้ตั้งผู้จัดการดูแล ทำการขึ้นอยู่ในความบังคับบัญชาของกองโฮเต็ล ในส่วนการเรีงรมย์สำหรับผู้ไปพัก ได้จัดทำสนามกอล์ฟและสนาม

¹รายงานประจำปี พ.ศ. 2465. ตัดตอนนำเสนอใน การรถไฟแห่งประเทศไทย. (2479). เพื่อรฤกกถึงพระคุณพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน. หน้า 22-23

²Lord Northcliff. "Travel Notes" ตัดตอนนำเสนอใน การรถไฟแห่งประเทศไทย. (2527). บรรณัตริรำลึก. หน้า 45.

³สำเนาภาพถ่าย. "รถไฟแผ่นดินสยาม" ประกาศกรมรถไฟแผ่นดิน ลงวันที่ 14 ธันวาคม พ.ศ. 2465. ใน ปรีชา แดงโรจน์. (2534). การโรงแรมฉบับนิสิตนักศึกษา. หน้า 92.

⁴รายงานประจำปี พ.ศ. 2465. ใน การรถไฟแห่งประเทศไทย. (2479). แหล่งเดิม. หน้า 24

⁵ทิพย์วาณี สนิทวงศ์ฯ. (2524). เมื่อคุณตาคุณยายยังเด็ก. หน้า 105.

เทนนิสขึ้น กิจกรรมไฮเตลที่ได้ดำเนินด้วยวิธีอย่างใหม่นี้ ได้มีแขกชุดแรกที่ได้พากันไปพัก เริ่มต้นตั้งแต่วันที่ ๒๖ ตุลาคม จึงเป็นที่เชื่อว่าการบำรุงความสมบูรณ์ที่หัวหิน คงจะเพิ่มพูนความสะดวกให้แก่ผู้ไปพักและจะเป็นอุปายเพิ่มรายได้ในการเดินทางที่ยั่งยืน ...¹

บริการที่มีเพิ่มขึ้นนี้เป็นของใหม่ที่คนไทยไม่คุ้นเคย เพราะปรกติการเดินทางไปพักตากอากาศนั้นจะไปกันทั้งบ้านและเตรียมข้าวของเครื่องใช้ทุกอย่างไปทั้งหมด แต่ที่โรงแรมหัวหินนี้ไม่จำเป็นจะต้องรื้อไปพร้อมกันทั้งบ้าน ใครจะมาพักผ่อนที่หัวหินเมื่อไรก็เตรียมเฉพาะเงินค่าใช้จ่ายและเสื้อผ้าไว้เท่านั้นก็สามารถพักผ่อนตากอากาศได้ตามต้องการ อย่างไรก็ตาม บริการเช่นนี้น่าจะตรงกับความต้องการของนักท่องเที่ยวที่ผ่านเข้ามาเยือน รวมทั้งผู้ที่คุ้นเคยกับบริการโรงแรมในต่างประเทศ เช่น ชาวตะวันตกที่ทำงานในประเทศไทยและชาวไทยที่เคยใช้ชีวิตในต่างประเทศ มากกว่าคนไทยโดยทั่วไป

การตั้งกองไฮเตลและการบริหารกิจการโรงแรมในสถานที่ตากอากาศชายทะเลหัวหิน ทำให้กรมรถไฟหลวงฯ ได้เข้าไปดำเนินการในธุรกิจท่องเที่ยวอื่น ๆ เพิ่มขึ้น คือ ธุรกิจโรงแรมที่พักกับธุรกิจอาหารและเครื่องดื่ม อันเป็นธุรกิจขนาดใหญ่ที่ต้องใช้บุคลากรที่มีความชำนาญเฉพาะด้านจำนวนมาก เช่น ในธุรกิจโรงแรมที่พัก อย่างน้อยที่สุดต้องมีพนักงานต้อนรับระดับต่าง ๆ ตั้งแต่พนักงานที่ไปรับแขกจากสถานีรถไฟ พนักงานขนกระเป๋า เจ้าหน้าที่ประชาสัมพันธ์ พนักงานส่วนหน้าที่ทำเอกสารการเข้าพัก ให้คำแนะนำและตอบคำถามของแขก ไปจนถึงผู้จัดการฝ่ายต้อนรับ ในส่วนห้องพัก มีแม่บ้านที่ทำความสะอาดห้องพักปูเตียงและจัดเตรียมของใช้ที่จำเป็นเพื่อให้บริการในห้องพัก สำหรับห้องอาหารที่ให้บริการอาหารตะวันตกต้องมีพ่อครัวชาวต่างประเทศและลูกมือที่รู้จักวิธีเตรียมเครื่องปรุงเพื่อทำอาหารชนิดต่าง ๆ รู้จักชื่อเครื่องมือที่ใช้ในการทำอาหารหวานคาว รู้จักชนิดของเครื่องปรุงและกรรมวิธีปรุงรสแบบต่าง ๆ ฯลฯ และในท้ายที่สุดต้องมีบริการที่รู้จักวิธีจัดโต๊ะแบบตะวันตก การเรียกชื่อเครื่องใช้เป็นภาษาอังกฤษ รวมทั้งการเดินโต๊ะที่ถูกต้อง เป็นต้น งานบริการอาหารและเครื่องดื่มรวมทั้งที่พักแบบตะวันตกมีรายละเอียดปลีกย่อยมาก ต้องใช้พนักงานที่มีความชำนาญจำนวนมาก ดังนั้น เมื่อกรมรถไฟหลวงฯ ตัดสินใจเปิดโรงแรมตามมาตรฐานตะวันตกจึงจำเป็นต้องตั้งกองไฮเตลเป็นหน่วยงานใหม่เพื่อรับผิดชอบบริการนี้โดยเฉพาะ

ต่อมา เมื่อกรมรถไฟหลวงฯ สามารถฝึกหัดพนักงานให้มีความชำนาญที่จะให้บริการตามมาตรฐานของชาวยุโรปได้อย่างเคร่งครัดและประสบความสำเร็จกับบริการในรถตู้เสบียงและโรงแรมหัวหิน พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีพระบรมราชโองบายที่จะขยายบริการโรงแรมของกรมรถไฟหลวงฯ จากหัวเมืองและสถานที่ตากอากาศชายทะเลซึ่งไม่มีคู่แข่งทางการค้า เข้าไปยังกรุงเทพฯ เมืองหลวงที่เป็นทั้งศูนย์กลางการปกครองและการค้า มีโรงแรมสำหรับนักธุรกิจที่เปิดดำเนินการโดยชาวต่างประเทศมาแล้ว ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โครงการใหม่ของกองไฮเตลและบ้านพัก คือ การสร้างที่พักบริเวณสถานีรถไฟ อันเป็นเอกลักษณ์ของที่พักรถไฟ คือ "ราชธานีไฮเตล" และ การสร้างโรงแรมหรูเลิศที่มีเอกลักษณ์ว่าเป็นโรงแรมของ "หลวง" คือ "ไฮเตลวังพญาไท"

¹ รายงานประจำปี พ.ศ. 2465. ตัดตอนนำเสนอใน การรถไฟแห่งประเทศไทย. (2479).
เพื่อรุดถึงพระคุณพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน. หน้า 25.

ผลงานของกองโฮเทลและบ้านพัก ที่สำคัญก็คือ โฮเทลวังพญาไทและโฮเทลหัวหิน ได้กลายเป็นจุดขายเพื่อประชาสัมพันธ์การท่องเที่ยวในประเทศไทยได้เป็นอย่างดี เนื่องจากเป็นโรงแรมที่ดีที่สุดในเมืองหลวงและในสถานตากอากาศชายทะเลที่มีชื่อเสียงที่สุดของประเทศไทย ซึ่งมีสถานะเทียบเท่าโรงแรมหรูในปราสาทของยุโรปซึ่งเคยเป็นที่พักของเชื้อพระวงศ์และขุนนางมาก่อน และดีกว่าเพราะโรงแรมทั้งสองนี้สร้างขึ้นในเขตพระราชฐานที่ประทับของกษัตริย์ เนื่องจากวังพญาไทเป็นที่แปรพระราชฐานของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถในสมัยรัชกาลที่ 5 ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 ก็มีฐานะเป็นพระราชฐานที่ประทับของสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี ส่วนโฮเทลหัวหิน คือ พระราชฐานที่ประทับตากอากาศชายทะเลของสมเด็จพระบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง ดังนั้น การได้มีโอกาสใช้บริการของโรงแรมทั้งสองแห่งนี้ คือ โอกาสที่ได้พักใน “วัง” จริง ๆ

การตั้งโรงแรมใหม่ในกรุงเทพฯ เป็นพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยมีสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธินเป็นผู้รับสนองพระบรมราชโองการ แสดงให้เห็นว่าคนไทยมีความสามารถในการทำกิจการต่าง ๆ ไม่ด้อยกว่าชาวตะวันตก และเนื่องจากกิจการรถไฟเป็นกิจการในพระบรมราชูปถัมภ์ โรงแรมของกรมรถไฟหลวงฯ ทั้งสองแห่งจึงมีมาตรฐานการให้บริการในระดับสูงมาก ราชธานีโฮเทลนั้นแม้จะมีฐานะเป็นเพียงบ้านพักรถไฟ ก็ดีกว่าบ้านพักรถไฟตามหัวเมืองมาก ส่วนโฮเทลวังพญาไทก็เคยเป็นพระราชฐานที่ประทับของสมเด็จพระบรมราชชนนีพันปีหลวงมาก่อน จึงมีเอกลักษณ์ของความเป็น “ราชสำนัก” ให้ใช้โฆษณาและประชาสัมพันธ์บริการได้เป็นอย่างดี

3.3.2.3 บริการให้คำแนะนำด้านการท่องเที่ยว

กิจการรถไฟเป็นการขนส่งแบบใหม่ที่คนไทยรู้จักแพร่หลายมากขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเพราะมีการเปิดเส้นทางใหม่หลายสาย การแนะนำบริการของรถไฟในระยะแรกจึงมีเพียงประกาศตารางการเดินรถไฟสายต่าง ๆ รวมทั้งอัตราค่าบริการตามประเภทของชนิดที่นั่ง เป็นชั้น 1 ชั้น 2 และ ชั้น 3

ต่อมา เมื่อมีการเปิดเดินรถในทางรถไฟสายยาว คือ รถไฟสายใต้ที่ทำให้สามารถเดินทางติดต่อระหว่างกรุงเทพฯ ถึงจังหวัดสำคัญในภาคใต้ทางด่านฝั่งทะเลอันดามัน ฝั่งทะเลด่านอ่าวไทยและชายแดนที่ติดต่อกับรัฐไทรบุรี สหพันธรัฐมลายูของอังกฤษแล้ว ทำให้กรมรถไฟหลวงฯ จำเป็นจะต้องประชาสัมพันธ์เส้นทางที่รถไฟผ่านรวมทั้งบริการที่เกี่ยวข้องอื่น ๆ ในขณะเดียวกัน การที่ทางรถไฟสายใต้สามารถเชื่อมต่อการเดินรถกับรถไฟของสหพันธรัฐมลายูได้เมื่อ พ.ศ. 2460 ยิ่งทำให้การนำเสนอข้อมูลของประเทศไทยเป็นสิ่งที่จำเป็น เนื่องจากประเทศไทยยังไม่เป็นที่รู้จักแพร่หลายในหมู่ชาวต่างประเทศ

กิจการรถไฟในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมีความสำคัญต่อการขยายตัวของกิจกรรมท่องเที่ยวในประเทศไทยอย่างเห็นได้ชัด เพราะการสร้างทางรถไฟนั้น ได้สร้างให้ผ่านเขตชุมชนอันเป็นแหล่งประวัติศาสตร์ของไทยด้วย เช่น ทางรถไฟสายตะวันออกเฉียงเหนือ เป็นเส้นทางที่ผ่านเข้าไปในอำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา อันเป็นที่ตั้งของโบราณสถานปราสาทหินพิมาย ลักษณะสถาปัตยกรรมได้รับอิทธิพลเขมรสมัยนครวัดและสร้างเป็นศาสนสถานของพุทธศาสนานิกายมหายาน การเดินทางมาเยี่ยมชมสถานที่แห่งนี้จึงเป็นที่น่าสนใจสำหรับชาวไทยที่จะได้ทำความเข้าใจกับมรดกวัฒนธรรมของไทยที่มีความเจริญไม่ด้อยกว่าโบราณสถานในต่างประเทศ และเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมที่น่าสนใจสำหรับชาวต่างประเทศที่เข้ามาทำงานในประเทศไทย ซึ่งส่วนใหญ่สนใจเรื่องมานุษยวิทยา ศาสนา ประวัติศาสตร์ศิลปะ ต้องการสำรวจและผจญภัยในสถานที่แปลกใหม่ จึงไม่น่าประหลาดใจนักที่พบว่ากรมรถไฟหลวงได้มีต้นฉบับ

ลายมือ “คู่มือนำเที่ยวพิมาย” ที่เขียนเป็นภาษาอังกฤษ โดยนายพันตรีอีริก ไชเดินฟาเดิน¹ ซึ่งต่อมาได้พิมพ์เผยแพร่ในวารสารสยามสมาคม และสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ สภานายก หอพระสมุดวชิรญาณ ได้ขออนุญาตแปลเป็นภาษาไทยจัดพิมพ์เป็น เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาคที่ 6

ส่วนทางรถไฟสายเหนือ เป็นเส้นทางที่ผ่านสถานที่สำคัญทางศาสนา เช่น สระบุรี ผ่านเมืองใหญ่ที่เคยเป็นเมืองหลวงเก่าของไทย เช่น พระนครศรีอยุธยา เมืองที่เคยเป็นอาณาจักรสำคัญ อาทิ ลพบุรี ลำพูน จึงมีความสำคัญต่อการเชิญชวนให้คนไทยได้เรียนรู้ประวัติศาสตร์อันเก่าแก่ของประเทศ โดยการไปเที่ยวสถานที่สำคัญ “ตามทางรถไฟ” ตามที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงนิพนธ์เรื่อง เที่ยวตามทางรถไฟ แนะนำแหล่งท่องเที่ยวที่มีอยู่ในระยะไม่ไกลจากทางรถไฟนัก เช่น พระราชวังบางปะอิน พระพุทธบาทที่สระบุรี พระปรางค์สามยอดที่ลพบุรี เป็นต้น²

สำหรับทางรถไฟสายใต้ซึ่งสร้างเลียบชายฝั่งทะเลด้านทิศตะวันตกของอ่าวไทย หรือ ชายฝั่งทะเลภาคใต้ทิศตะวันออก ทำนองเดียวกับการเดินทางโดยเรือแล่นเลียบชายฝั่งทะเลนั้น ทำให้เกิดสถานที่พักผ่อนตากอากาศชายทะเลมากขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงกล่าวได้ว่ารถไฟสายใต้เปิดทางเข้าไปในแหล่งท่องเที่ยวใหม่ที่มีศักยภาพที่จะพัฒนาให้เป็นสถานที่ตากอากาศได้หลายแห่ง

นอกจากการเปิดแหล่งท่องเที่ยวใหม่แล้ว ทางรถไฟสายใต้ที่สร้างเชื่อมต่อกับทางรถไฟในดินแดนอาณานิคมของอังกฤษทางแหลมมลายู ได้แก่ ปีนังและสิงคโปร์ ยังช่วยอำนวยความสะดวกแก่ผู้ที่เดินทางมาจากยุโรป แอฟริกา อินเดีย โดยไม่ต้องเสียเวลารอนแรมไปกับเรือที่เลียบชายฝั่งไปยังสิงคโปร์ที่อยู่ตอนใต้ของแหลมมลายู เพราะมีทางรถไฟสายใต้เป็นสะพานเชื่อมต่อไทยกับปีนังที่สถานีโปรแตงซึ่งเป็นขบวนรถธรรมดาและขบวนรถด่วนพิเศษ ดังนั้น การให้ข้อมูลเกี่ยวกับบริการของกรมรถไฟจึงเป็นสิ่งสำคัญ

ต่อมาเมื่องานบริการด้านขนส่ง อาหารและที่พัก ดำเนินไปอย่างมีระบบดีแล้ว จึงมีการตั้งแผนกโฆษณาขึ้นในกรมรถไฟหลวงแห่งกรุงสยามเมื่อ พ.ศ. 2467 เพื่อประชาสัมพันธ์กิจการของรถไฟเป็นการเชิญชวนให้ชาวไทยนิยมการท่องเที่ยวในประเทศเพื่อพักผ่อนและหาความรู้ “ตามทางรถไฟ” รวมทั้งเพื่อชักชวนให้นักท่องเที่ยวจากต่างประเทศใช้บริการรถไฟสายใต้เดินทางเข้ามาเที่ยวชมศิลปวัตถุและโบราณสถานของไทย

กรมรถไฟหลวงฯ ได้ดำเนินการแนะนำการเดินทางและสถานที่ท่องเที่ยวของประเทศอยู่แล้ว เห็นได้จากการทำตารางการเดินทางรถปิดประกาศเป็นระยะ รวมทั้งการทำหนังสือที่ระลึกในการเปิดทางรถไฟสายต่าง ๆ แต่การทำงานดังกล่าวเป็นหน้าที่ส่วนหนึ่งของกองเดินรถ อย่างไรก็ตาม การเปิดเดินรถระหว่างประเทศสายใต้ทำให้มีผู้เดินทางระหว่างประเทศมากขึ้น นักท่องเที่ยวชาวต่างประเทศต้องการสอบถามข้อมูลต่าง ๆ อยู่เสมอ จึงมีความจำเป็นต้องตั้งหน่วยงานขึ้นเพื่อทำหน้าที่อำนวยความสะดวกแก่ผู้โดยสาร ประกอบกับนักเรียนทุนของกรมรถไฟหลวงที่ส่งไปศึกษาต่างประเทศเริ่มกลับเข้ามารับราชการเป็นกำลังสำคัญมากขึ้นแล้ว มีความพร้อมที่ให้คำแนะนำเกี่ยวกับการเดินทางและการท่องเที่ยว

¹ หจข. รฟท. 1/5 (2469). Guide to Phimai : the Beautiful Temple City by Major Erik Seidenfaden.

² ตูรายละเอียดย ใน สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. (2512). เที่ยวตามทางรถไฟ.

สำนักงานแผนกโฆษณาในตอนแรกอยู่ที่ตึกบัญชาการกรมรถไฟหลวงฯ ซึ่งสะพานพวงษ์เป็นห้องเล็ก ๆ ที่สวยงามกะทัดรัด มีเก้าอี้นวมไว้รับแขก รวมทั้งภาพสถานที่ท่องเที่ยวต่าง ๆ ตกแต่งไว้รอบห้องที่ผนังด้านบนของหน้าต่างจนถึงเพดาน และมีการทำเอกสารการท่องเที่ยวภาษาไทยและภาษาอังกฤษแจกให้แก่ผู้สนใจอีกด้วย¹ อย่างไรก็ตาม เนื่องจากแผนกโฆษณาเกิดขึ้นในตอนปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และหลักฐานที่เกี่ยวกับแผนกโฆษณาส่วนใหญ่ไม่บอกอายุของเอกสารมากไปกว่าเป็นการทำงานของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน ผู้ทรงรับผิดชอบการบริหารงานของกรมรถไฟหลวงฯ มาถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงขอพักเรื่องแผนกโฆษณาในรัชสมัยพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเพียงแค่นี้

3.3.3 ทางรถไฟสายใต้กับการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวชายทะเล

ทางรถไฟสายใต้ที่สร้างไปเชื่อมกับทางรถไฟในสหพันธรัฐมลายูของอังกฤษเกิดขึ้นด้วยเหตุผลทางการเมืองระหว่างประเทศ และมีส่วนสำคัญต่อการขยายตัวของกิจกรรมท่องเที่ยวในประเทศไทยเพราะทำให้เกิดแหล่งท่องเที่ยวใหม่และเป็นการขนส่งแบบใหม่ที่ทำให้มีคนเดินทางท่องเที่ยวมากขึ้น ทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ

การก่อสร้างทางรถไฟสายใต้ต่อจากสถานีเพชรบุรีเริ่มต้นเมื่อ พ.ศ. 2452 ภายใต้การควบคุมของกระทรวงโยธาธิการ ซึ่งขณะนั้นมี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์ เป็นเสนาบดีว่าการกระทรวง โดยดำเนินการก่อสร้างในคราวเดียวกันเป็นช่วง ๆ เพื่อให้เชื่อมต่อเป็นเส้นทางเดียวกันได้รวดเร็วที่สุด การเปิดเส้นทางเดินรถช่วงบางสะพานใหญ่-ชุมพร เมื่อวันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2459 ทำให้สามารถเดินทางภายในประเทศจากกรุงเทพฯ เลียบชายฝั่งทะเลด้านตะวันตกไปถึงสถานีปลายทางกันตัง และเดินทางจากสถานีทุ่งสงเลียบชายฝั่งทะเลด้านตะวันออกไปถึงสถานีนครศรีธรรมราชทางด้านเหนือ รวมทั้งผ่านสถานีหาดใหญ่ลงไปถึงสถานีสงขลาได้โดยตลอด ทำให้กรมรถไฟหลวงฯ จัดทำหนังสือ ที่รถเปิดรถไฟหลวงสายใต้ พ.ศ. 2459 เพื่อแนะนำเส้นทางและสถานที่ท่องเที่ยวตามเส้นทางดังกล่าว

ส่วนเส้นทางที่ติดต่อกับรัฐไทยบุรีผ่านทางสถานีป่าดงเบขาร์ทางฝั่งตะวันตกสร้างเสร็จก่อน คือเปิดบริการตั้งแต่วันที่ 1 กรกฎาคม พ.ศ. 2460 เชื่อมต่อเส้นทางรถไฟของสหพันธรัฐมลายูไปเมืองปีนังที่สถานีไปร ผ่านเมืองกัวลาลัมเปอร์ เมืองอิโปและไปสุดทางที่เมืองสิงคโปร์ สำหรับเส้นทางฝั่งตะวันออกที่ติดต่อกับรัฐกลันตันผ่านทางสุโหงโกลกนั้นต้องใช้เวลาก่อสร้างต่อไปอีกประมาณ 4 ปี จึงสามารถเชื่อมโยงการเดินทางกับดินแดนในแหลมมลายูได้ทั้งสองฟากสำเร็จเมื่อวันที่ 17 กันยายน พ.ศ. 2464 คือ ใช้เวลาการก่อสร้างทางรถไฟสายใต้อยู่ถึงนาน 12 ปีจึงสำเร็จ

ทางรถไฟสายใต้ที่ตัดเลียบชายทะเลด้านทิศตะวันตกของอ่าวไทยมีส่วนสำคัญในการค้นพบแหล่งท่องเที่ยวใหม่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังจะเห็นได้จากข้อความที่ปรากฏในหนังสือ สมุดราชบุรี ว่า

¹ เสริญ มุ่งการดี. (2527). “พระปรีชาสามารถของพลเอกพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน. ใน *บุรฉัตรรำลึก*. หน้า 135.

ตำบลที่นับว่ามีอากาศดีนั้นก็คือชายทะเล ด้วยอากาศทะเลเป็นอากาศบริสุทธิ์ เพราะฉะนั้นจึงได้มี
ผู้ไปเที่ยวชายทะเลกันมากมาย และเมื่อเช่นนี้จึงต้องเกิดมีบ้านเรือนขึ้นสำหรับเป็นสถานที่พัก
เพื่อความสะดวกความสำราญแก่ผู้เที่ยวเตร่ ก็ในเรื่องนี้ถ้าจะกล่าวแล้วสำหรับปัจจุบันกาล มณฑล
ราชบุรีต้องนับได้ว่าเป็นที่หนึ่ง โดยมีอาณาเขตชายทะเลอยู่ยืดยาว และมีสถานที่พักตากอากาศ ซึ่ง
บริบูรณ์สมสมัยอยู่แล้วหลายแห่งหลายตำบล ทั้งที่เป็นของรัฐบาลและของเอกชน ระยะทางก็ไม่
ห่างไกลจากพระนครเท่าใดนัก และการไปมาก็สะดวกทั้งทางน้ำทางบก...¹

สถานที่พักตากอากาศเหล่านั้น ได้แก่

สถานบ้านชะอำที่หลักกิโลเมตร ๑๘๗ ซึ่งเป็นที่สำหรับตากอากาศทะเลและมีโฮเทลบ้านเช่าสำหรับ
พักอย่างบริบูรณ์อย่าง ๑... ต่อลงไปอีกถึงสถานีหัวหินที่หลักกิโลเมตร ๒๑๒ ซึ่งนับว่าเป็นสถานที่
ตากอากาศทะเลมีชื่อเสียงเป็นที่ ๑ บริบูรณ์ไปด้วยบ้านเรือนที่พักอย่างสบายและงดงามยิ่ง มีโฮเทล
ของกรมรถไฟเป็นที่ใหญ่โต ทั้งมีสนามกีฬาสำหรับเล่นหลายชนิด เช่น กอล์ฟ เทนนิส ฯ เป็นต้น...
ต่อจากนี้ไปถึงสถานีหนองแกที่หลักกิโลเมตร ๒๑๖ และสถานีเขาเต่าที่หลักกิโลเมตร ๒๒๕ ทั้ง ๒
สถานนี้ก็ที่พักสำหรับตากอากาศชายทะเลต่อเนื่องกันมาจากหัวหินเช่นเดียวกัน และรถไฟแล่นใกล้
ชายฝั่งทะเลเพียงประมาณกิโลเมตรเศษ ... สถานีจังหวัดประจวบที่หลักกิโลเมตร ๓๐๒ เป็นเมืองตั้ง
อยู่ระหว่างทางรถไฟกับฝั่งทะเล และเป็นที่พักตากอากาศได้ดีอีกแห่ง ๑ ชายทะเลหน้าเมือง
มีอ่าว เกาะ และเขาเป็นทั้งงดงามและเหมาะสำหรับการจอดเรือมาก ...²

อย่างไรก็ตาม ทางสายใต้ช่วงที่มีความสำคัญที่สุดต่อพัฒนาการของการท่องเที่ยวในรัชสมัย
พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ ทางช่วงที่ 2 จากสถานบ้านชะอำถึงสถานีหัวหิน ที่เริ่มการเดินทาง
เมื่อวันที่ 25 พฤศจิกายน 2454 เนื่องจากพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนครสวรรค์ฯ เสนาบดีว่าการกระทรวง
โยธาธิการ ผู้เสด็จมาตรวจงานก่อสร้างทางรถไฟ ทรงมีที่ประทับตรวจงานเป็นแค้นปีของวิศวกรที่ก่อสร้างทาง
รถไฟ บริเวณใกล้ชายฝั่งทะเลติดกับหมู่บ้านชาวประมงหัวหินเพราะมีบ่อน้ำจืด และต่อมาได้ทรงจับจองที่ดิน
ส่วนพระองค์ไว้ ณ ที่นั้นก่อนที่จะเปิดเดินทางมาถึงสถานีหัวหิน³ เป็นที่ทราบกันดีว่าทรงเป็นชาวกรุงเทพฯ
พระองค์แรกที่จับจองที่ดินสร้างบ้านพัก ณ ชายทะเลหัวหิน⁴ ทรงเริ่มก่อสร้างตำหนักส่วนพระองค์หลังจากงาน
พระบรมศพพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยทรงเลหลังเครื่องไม้ทั้งหมดในงานพระเมรุมาสร้าง
ตำหนักเป็นเรือน 3 หลัง มีหลวงราชกิจจารเทศ นายช่างไม้กรมโยธาเป็นผู้คุมการก่อสร้าง⁵ เรียกชื่อในเวลา
ต่อมาว่าตำหนักแสนสำราญสุขเวศม์ อย่างไรก็ตาม บุคคลที่มีความสำคัญที่สุด คือ สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภา
ผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวงที่ได้เสด็จมาแปรพระราชฐานที่หัวหินหลายครั้ง และมี
ส่วนสำคัญในการพัฒนาหัวหินเป็นเมืองตากอากาศ

¹ พระยาคทาธรบดี. (2468). สมุทรราชบุรี. หน้า 3-4.

² แหล่งเดิม. หน้า 147-148.

³ ม.ร.ว.ยงสวาสดี กฤดากร. (2530) "บ้านสวริมหาดหัวหิน," ใน ดิฉัน. หน้า 77

⁴ แหล่งเดิม. และ สำลี ยมาภัย. (2502). หน้า 346.

⁵ ม.ร.ว. ยงสวาสดี กฤดากร. แหล่งเดิม. หน้า 77-78.

สถานีรถไฟหัวหิน ซึ่งตั้งอยู่บริเวณหลักกิโลเมตรที่ 212 ของทางรถไฟสายใต้ทำให้เกิดเมืองตากอากาศชายทะเลที่มีชื่อเสียงที่สุด ณ ชายทะเลตะวันตกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

ก่อนหน้าที่จะมีการสร้างทางรถไฟสายใต้ หัวหินเป็นเพียงหมู่บ้านชาวประมงเล็ก ๆ ที่เริ่มมีผู้ตั้งถิ่นฐานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พื้นที่หัวหินอยู่ตรงบริเวณตะเข็บการปกครองระหว่างเมืองเพชรบุรีกับเมืองปราณบุรี ได้รับการยกฐานะให้เป็นตำบลหัวหิน ในเขตเมืองปราณบุรีเมื่อ พ.ศ. 2445 โดยมีนายโต (ตันตระกุลพราหมณ์โต) เป็นกำนันคนแรก¹ ต่อมาในปีพ.ศ. 2457 ได้รับการยกฐานะขึ้นเป็นกิ่งอำเภอ โดยมีขุนแววประสาธน์ (แวว วงศ์ไทย) เป็นปลัดกิ่งอำเภอคนแรก และมีการตั้งสถานีตำรวจภูธรขึ้นในปีเดียวกันด้วย²

หมู่บ้านชาวประมงหัวหินมีอาณาเขตไม่กว้างขวางนัก มีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนานไปกับชายฝั่งทะเล ทิศเหนือมีอาณาเขตจดคลองเพนียดใหญ่ ด้านเหนือของพระราชวังไกลกังวลในปัจจุบัน ทิศใต้ จด ศาลเจ้าตันเกตุ (ทางทิศใต้ของบังกालใหญ่ในเขตโรงแรมโซฟิเทลในปัจจุบัน) ทิศตะวันออก จด ชายฝั่งทะเลด้านอ่าวไทย ทิศตะวันตกจดหนองมอญ ขอบเขตของหมู่บ้านถูกกำหนดโดยศาลเจ้า 7 แห่ง ซึ่งอยู่โดยรอบหมู่บ้าน ใกล้กับชายทะเลและเขตชายป่าที่ชาวบ้านเดินทางผ่านไปมาเพื่อทำมาหาเลี้ยงชีพ³

ต่อมา เมื่อทางรถไฟสายใต้เปิดเดินรถต่อจากสถานีเพชรบุรี ผ่านสถานีชะอำมาถึงสถานีหัวหินเมื่อวันที่ 25 พฤศจิกายน พ.ศ. 2454 หมู่บ้านหัวหินจึงเริ่มเป็นที่รู้จัก อย่างไรก็ตาม ปรากฏการณ์สำคัญที่มีส่วนต่อการเกิดเมืองตากอากาศชายทะเลหัวหิน นอกเหนือจากการสร้างทางรถไฟจากเพชรบุรีลงไปถึงเชื่อมกับรถไฟของอังกฤษที่มลายู คือ การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต เมื่อวันที่ 23 ตุลาคม พ.ศ. 2453 ทำให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการสำนักฝ่ายในส่วนใหญ่ที่ประทับและอาศัยอยู่ ณ เขตพระราชฐานฝ่ายใน พระบรมมหาราชวัง ย้ายออกจากพระบรมมหาราชวัง

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต ฐานะและความสำคัญของพระบรมมหาราชวังได้เปลี่ยนแปลงไป จากที่เป็นศูนย์กลางของประเทศเพราะเป็นทั้งพระราชฐานที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและศูนย์กลางการปกครอง มีฐานะเป็นเพียงการเป็นศูนย์กลางการปกครอง การประกอบพระราชพิธีที่เกี่ยวข้องกับองค์พระมหากษัตริย์และที่ตั้งของบางหน่วยงานสำคัญเท่านั้น แต่มิใช่พระราชฐานที่ประทับของพระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายในอีกต่อไป ทั้งนี้เพราะพระมเหสีและบรรดาเจ้าจอมหม่อมมหามัธยมต่างย้ายไปอยู่ในวังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานให้ บางพระองค์บางท่านไปอยู่กับพระราชโอรสและพระโอรส บางพระองค์บางท่านไปอยู่ที่ตำหนักในพระราชวังดุสิต เช่น ที่สวนสุนันทา เป็นต้น สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี ผู้ทรงเป็นประธานของราชสำนักฝ่ายในก็ไม่เสด็จประทับในพระบรมมหาราชวัง ดังคำบอกเล่าของ นางอมรรตฤณารักษ์ (อุทุมพร สุนทรเวช) ข้าหลวงในพระองค์ ที่ว่า ...

¹ ประจันต์ กระแสสินธุ์. (2526). "ประวัติวัดหัวหิน," ใน อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ พระศีลวัตรวิมล. หน้า 75.

² อรุณ กระแสสินธุ์. (2477). ประวัติตำบลและวัดหัวหิน. หน้า 36.

³ ประจันต์ กระแสสินธุ์. (2526). เล่มเดิม. หน้า 67-70.

นับแต่วันเสด็จสวรรคตเป็นต้นมาก็มิได้เป็นอันสงวนเสวยหรือบรรทมหลับลงได้ดังปกติ ประกอบกับทรงมีโรคพระทัยอ่อนเป็นทุนเดิมอยู่แล้วก็เลยประชวรพระวรกายทรุดโทรมลงอย่างรวดเร็วและมีพระอาการอื่นอีกหลายอย่าง แม้จะเสด็จแปรพระราชฐานจากพระตำหนักสวนสีกาดู พระราชวังดุสิต กลับคืนเข้าประทับ ณ พระที่นั่งสุทธาศรีภิรมย์ในพระบรมมหาราชวัง (ที่บน) แต่เมื่อแว่วเสียงประโคมในงานพระบรมศพคราใด ก็ไม่สามารถจะอดกลั้นความเศร้าสลดพระราชหฤทัยเสียได้ เป็นอันว่าทรงประชวรเรื้อรังมาแต่นั้น

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมโอรสาธิราชที่ฟุ้งขึ้นเสวยราชสมบัติสืบแทนสมเด็จพระบรมชนกนาถ พร้อมทั้งพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการบริพารทั่วไปต่างก็พากันวิตกห่วงใยถึงต้องประชุมหารือกัน แล้วต่างถวายความเห็นต้องกันว่า สมควรจะได้ถวายการรักษาเพิ่มพูนพระอนามัยให้ดีขึ้น ด้วยการแปรพระราชฐานไปประทับ ณ สถานที่อันเหมาะสมปราศจากสิ่งรบกวน หรือเสด็จประพาสไปในภูมิภาคที่แปลกหูแปลกตาเพื่อให้ทรงเพลิดเพลิน ...¹

สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีเสด็จไปประทับ ณ วังพญาไท อยู่จนตลอดพระชนม์ชีพ และได้ระหว่างนั้นได้เสด็จพระราชดำเนินแปรพระราชฐานไปยังสถานที่อื่นอยู่เนือง ๆ รวมทั้งชายทะเลหัวหิน ซึ่ง “เป็นอ่าวอยู่ในฝั่งทะเลแห่ง ๑ ของอ่าวสยาม แขวงอำเภอปราณบุรี ฝั่งทะเลสอาดด้วยทรายขาว ทั้งได้ลมดีด้วยไม่มีที่กำบัง แลอ่าวหัวหินยาวไปทางทิศใต้ถึงเขาตะเกียบ ตำบลหนองแก ระยะทางประมาณ ๑๕๐ เส้น ทางเหนือถึงบ่อฝ้ายต่อเขตต์จังหวัดเพชรบุรี”²

สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวงทรงมีความสำคัญยิ่งต่อการเติบโตของเมืองชายทะเลหัวหินซึ่งเป็นเพียงหมู่บ้านชาวประมงเล็ก ๆ ที่มีสถานีรถไฟปลายทาง เพราะเมื่อสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถตัดสินพระทัยเสด็จพระราชดำเนินมาเยือนหัวหินตามคำกราบบังคมทูลเชิญของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิและพระเจ้า้องยาเธอ กรมหมื่นกำแพงเพชรอัครโยธิน เมื่อประมาณเดือน เมษายน พ.ศ. 2458 นั้น หัวหินได้เติบโตอย่างรวดเร็วเพราะรัฐบาลโดยหม่อมเจ้าสุภะดิเดช ชยางกูร เทศาภิบาลมณฑลราชบุรี ได้อำนวยความสะดวกในการเสด็จพระราชดำเนินมาเยือนหัวหิน โดยยินยอมให้สร้างถนนตัดจากสถานีรถไฟ ตรงมาจนถึงชายทะเลอันเป็นตำหนักประทับแรม และเรือนพักของผู้ติดตามฝ่ายต่าง ๆ และเป็นไปได้เช่นกันว่าการตั้งสถานีตำรวจภูธรรวมทั้งการยกฐานะตำบลหัวหินเป็น “กิ่งอำเภอหัวหิน” เมื่อ พ.ศ. 2457 เป็นส่วนหนึ่งของการเตรียมการรับเสด็จดังกล่าว

ข่าวการเสด็จประพาสหัวหินน่าจะเป็นเหตุให้ข้าราชการบริพารในพระองค์บางคนเริ่มจับจองที่ดินสร้างบ้านพักที่หัวหินด้วย เช่น คุณหญิงยมาภัยวงศ์พิพัฒน์ (ลำลี ยมาภัย) ข้าหลวงเรือนนอกในสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ได้ปลูกบ้านชุกชีขึ้นทางตอนเหนือของหมู่บ้านชาวประมง เมื่อประมาณเดือน มิถุนายน พ.ศ. 2457 อันเป็นระยะเวลาที่ทางราชการกำลังตัดถนนจากสถานีรถไฟตรงไปยังชายหาด³ แล้ววางรถไฟเล็กขนานไปกับถนนนี้จนถึงบริเวณหน้าพระตำหนักที่สร้างใหม่ เป็นบังกะโลประทับร้อนที่อยู่ใกล้กับ

¹ อุทุมพร(นามแฝง). (2514 ข). พระราชชีวประวัติส่วนพระองค์ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง. เล่ม 2. หน้า 88-89.

² พระยาภาณุราชบริพาร. (2468). สมุดราชบุรี. หน้า 197.

³ ลำลี ยมาภัย. (2502). กวีนิพนธ์และอัตตชีวประวัติของท่านส.ล. หน้า 165-166.

หมุ่หินริมทะเล เพื่ออำนวยความสะดวกในการรับเสด็จ¹

การเสด็จพระราชดำเนินเยือนหัวหินทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงกับหมู่บ้านนั้นอย่างฉับพลัน ทำให้หมู่บ้านชาวประมงที่มีประชากรเบาบางได้กลายเป็นราชสำนักไปในเวลาไม่นาน เนื่องจากมีกระบวนการตามเสด็จที่เป็นพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายใน ตลอดจนข้าราชการสำนักทั้งสองฝ่าย บางพระองค์บางท่านได้สร้างตำหนักและบ้านพักที่หมู่บ้านหัวหินด้วย แต่รัฐบาลมิได้พัฒนาสาธารณูปโภคอื่นใดรองรับความต้องการของผู้มีบ้านพัก เจ้าของบ้านแต่ละหลังต่างคนต่าง “พึ่งตนเอง” แม้แต่สมเด็จพระพันปีหลวง ก็ได้ทรงใช้พระราชทรัพย์ส่วนพระองค์จัดสร้างอ่างเก็บน้ำไว้ในหมู่บ้าน เพราะน้ำจืดที่ราษฎรใช้อยู่ในหมู่บ้านมีไม่เพียงพอต่อความต้องการของราชสำนักที่เกิดขึ้น ผนวกชายทะเลหัวหิน ดังนั้น จึงจำเป็นต้องให้กรมรถไฟหลวงฯ บรรทุกน้ำจืดจากเมืองเพชรบุรีเพื่อใช้ในเขตพระราชฐาน

ในเวลาต่อมา พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้สร้างพระราชนิเวศน์มฤตทายวัน ที่ห้วยทรายเหนือ ซึ่งอยู่ระหว่างสถานีรถไฟชะอำและสถานีรถไฟหัวหิน ทำให้การจับจองที่ดินเพื่อสร้างบ้านพักของชาวกรุงเทพฯ ที่กระจายลงมาถึงสถานีเขาเต่าทางตอนใต้ของสถานีหัวหินกระจายขึ้นไปจนทางตำบลชะอำด้วย ผู้ที่มีบ้านพักที่ชะอำมักเป็นผู้ใกล้ชิดพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ที่สำคัญ คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ กำนันตำบลชะอำคนแรก และพระบิดาของพระมหาสินี พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว 2 พระองค์ คือ พระองค์เจ้าวัลลภาเทวีและพระนางเชลลิกษมีลาวัลย์ ต่อมา พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ทรงดำเนินกิจการให้เข้าบ้านพักและโรงแรมที่ชายทะเลชะอำด้วย

การเดินทางโดยทางรถไฟและความนิยมสร้างบ้านพักตากอากาศบริเวณชายทะเลนี้เองทำให้กรมรถไฟหลวงฯ ได้รับพระราชทานที่ดินส่วนพระองค์สมเด็จพระพันปีหลวงมาทำบ้านพักตากอากาศในระยะแรก และทำกิจการโรงแรมหัวหินอย่างเป็นทางการตั้งแต่วันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2465 สมุดราชบุรี ได้กล่าวถึงโรงแรมหัวหินในปี พ.ศ. 2468 ไว้ดังนี้

กรมรถไฟได้สร้างตึกโฮเต็ลไว้ ๑ หลังงดงาม แลบริบูรณ์พร้อมด้วยการบริโภคแลที่อยู่อย่างสบาย ที่โฮเต็ลทั้งในบ้านพักในบริเวณโฮเต็ลมีห้องนอนรวมถึง ๒๑ ห้อง จะรับคนพักได้ไม่ต่ำกว่า ๔๐ คน ส่วนเครื่องกีฬา กรมรถไฟได้จัดให้มีขึ้น คือ สนามเทนนิสแลสนามกอล์ฟ สนามกอล์ฟทำตอนริมเขาต่อทางรถไฟงดงามน่าดู และนำสนามต้นทางจะเข้าไป กรมรถไฟจัดให้มีร้านเครื่องดื่มอยู่ ๑ ร้าน สำหรับจำหน่ายเครื่องดื่มและเครื่องเล่นกอล์ฟ เป็นการสะดวกแก่ผู้ไปเล่นกีฬา หรือจะไปเที่ยวที่สถานีหัวหิน เพราะสนามอยู่ตรงข้ามกับสถานีนั้น...²

เมื่อการเดินทางมาพักผ่อนตากอากาศชายทะเลได้รับความนิยมเช่นนี้ จึงเกิดการ “บำรุงสถานที่ชายทะเลทิศตะวันตก” อันเป็นการพัฒนาและส่งเสริมการท่องเที่ยวในบริเวณพื้นที่หัวหิน-ชะอำ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

¹อุทุมพร(นามแฝง). (2514 ค) พระราชชีวประวัติส่วนพระองค์ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง. เล่ม 3. หน้า 137.

²พระยาจกธารบดี. (2468). สมุดราชบุรี. หน้า 197.

3.4 การจัดงานแสดงนิทรรศการสยามรัฐพิพิธภัณฑ์

“มณฑลสมัยในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติมาด้วยความสวัสดิภาพ บรรจบครบ ๑๕ ปี เสมอด้วยรัชสมัยในพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒...”¹ ทำให้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริให้รัฐบาลจัดงานแสดงนิทรรศการขึ้น พระราชทานนามว่า “สยามรัฐพิพิธภัณฑ์” เรียกเป็นภาษาอังกฤษว่า Siamese Kingdom Exhibition² ซึ่งกล่าวได้ว่าเป็นความพยายามที่จะจัดปรากฏการณ์พิเศษทางการท่องเที่ยว (Special event) ขึ้นในประเทศไทย

สำหรับผู้ทำธุรกิจการท่องเที่ยวแล้ว exhibition คือ การจัดงานแสดงสินค้าและบริการของผู้ขาย³ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเรียกศัพท์ภาษาอังกฤษนี้ว่า “งานพิพิธภัณฑ์” ดังนั้น “สยามรัฐพิพิธภัณฑ์” จึงเป็นการแสดงสินค้าและบริการของประเทศไทย เพราะต้องการให้ผู้ซื้อสนใจ สินค้าและบริการ ดึงดูดใจซื้อสินค้าและใช้บริการอันจะเป็นประโยชน์ต่อเศรษฐกิจของประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในช่วงเวลาที่ประเทศขาดแคลนเงินสดหมุนเวียนและเงินลงทุน ขณะเดียวกัน วิกฤตที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จอยู่ในราชสมบัติได้นานเสมอพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เป็นโอกาสสำคัญที่มีได้เพียงครั้งเดียว การจัดงานฉลองวโรกาสนี้จึงเป็นปรากฏการณ์พิเศษด้วย “สยามรัฐพิพิธภัณฑ์” จึงเป็นโครงการที่หวังผลทางเศรษฐกิจอย่างชัดเจน เพราะเสนอขายสินค้าทรัพยากรธรรมชาติและ บริการทางการท่องเที่ยว⁴

3.4.1 วัตถุประสงค์ของการจัดงาน “สยามรัฐพิพิธภัณฑ์”

รัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวประสบปัญหาสำคัญด้านเศรษฐกิจ เนื่องจากต้องใช้เงินจำนวนมากเพื่อก่อสร้างเส้นทางรถไฟรวมทั้งสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ ที่ค้างมาแต่รัชกาลก่อน เช่น พระที่นั่งอนันตสมาคม พระราชวังที่ตำบลบ้านปืน จังหวัดเพชรบุรี ตลอดจนค่าใช้จ่ายอื่น ๆ ของราชสำนัก แต่รัฐบาลมีรายได้ไม่มากพอ เพราะทรงโปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกหวย ก.ข. และบ่อนเบี้ยอันเป็นรายได้จำนวนมากมหาศาลในขณะที่ยังไม่สามารถแก้ไขวิกฤตการณ์การค้าระหว่างประเทศที่ทำได้ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ ยิ่งไปกว่านั้น รายได้จากการค้าข้าวลดลงเนื่องจากเกษตรกรประสบปัญหาภัยธรรมชาติร้ายแรงติดต่อกันหลายปี ทำให้เก็บเกี่ยวข้าวได้น้อยลง ครั้นได้ข้าวได้ผลผลิตดีก็เกิดปัญหาสงครามโลกอันเป็นอุปสรรคต่อการขนส่งสินค้า และเมื่อสงครามยุติลงก็ได้รับผลกระทบจากปัญหาเศรษฐกิจ^๕ ตกต่ำทั่วโลกต่อเนื่องมาอีก รัฐบาลจึงจำเป็นต้องหาทางบรรเทาและแก้ไขปัญหาดังกล่าวหลายวิธี เพื่อหาเงินมาใช้จ่ายในแผ่นดิน

¹ หจข. ร.7 ม.16/1. สำเนาหมายอักษร ร. “ตำนานเรื่องงานสยามรัฐของสภานายก”.

² หจข. ศธ. 19/2. พระยาจงรักษ์นรสีห์. สำเนารายงานการประชุมกรรมการสยามรัฐพิพิธภัณฑ์ ครั้งที่ 1 เมื่อวันที่ 27 มกราคม พ.ศ. 2467.

³ David W. Howell. (1989). *Passport : An Introduction to the Travel and Tourism Industry*. p. 255.

⁴ ดูรายละเอียดใน หจข. ร. 7 ม. 6/1. พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. สำเนาหมายอักษร พ. พระราชปรารภเรื่องงานสยามรัฐพิพิธภัณฑ์. ลงวันที่ 5 พฤศจิกายน พ.ศ. 2468.

นอกจากปัญหาเรื่องเงินแล้ว ปัญหาเรื่องค่านิยมของคนไทยก็เป็นปัญหาสำคัญอีกประการหนึ่งเมื่อผู้มีการศึกษาในสังคมไทยบางส่วนยังคงยึดติดกับค่านิยม “สิบพ่อค้าไม่เท่าหนึ่งพระยาเลี้ยง” ต้องการเข้ารับราชการมากกว่าจะทำธุรกิจการค้าเพื่อสร้างความมั่งคั่งให้ตนเองและประเทศชาติ ทั้งที่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่มีปัญหาการขาดแคลนบุคลากรในกิจการสำคัญ เหมือนครั้งที่เพิ่งเริ่มจะปฏิรูปประเทศในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากนั้น ผู้มีความรู้ที่นิยมชมชอบต่างประเทศโดยไม่ได้พยายามรู้จักประเทศของตนเองสักเท่าใดก็กลายเป็นปัญหาที่รัฐบาลต้องแก้ไขเช่นกัน

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้วิธีจัด “การแสดงพิพิธภัณฑ์ประเภทสิ่งของหรือกำเนิดสิ่งของ รวมทั้งสิ่งที่เป้นโบราณวัตถุต่าง ๆ อันมีอยู่ในประเทศสยาม...”¹ เพื่อส่งเสริมการค้าและเกษตรกรรมภายในประเทศ อันจะเป็นการสร้าง ความมั่นคงทางเศรษฐกิจให้กับประเทศทั้งในปัจจุบันและอนาคต รวมทั้งบรรเทาปัญหาที่ประสบอยู่ได้ ดังพระราชปรารภถึงประโยชน์ของงานพิพิธภัณฑ์ดังนี้

๑ ประเทศสยามยังต้องการให้ชนนานาชาติรู้จักดียิ่งขึ้นกว่าที่รู้จักอยู่แล้ว ณ กาลบัดนี้ แต่ถ้าไม่มีสิ่งใดล่อให้ชนนึกถึงและพูดถึงให้มาก ๆ เมื่อไรเขาจะรู้จัก เปรียบเหมือนสินค้า ถึงหากว่าจะประดิษฐ์ขึ้นให้ดีสักปานใดก็ตาม แต่ถ้าไม่มีผู้ใดรู้จักก็คงจำหน่ายไม่ออก หรือถึงแม้จะจำหน่ายออกก็ได้น้อย พาณิชนผู้ฉลาดรู้ข้อนี้คืออยู่ จึงอุตสาหคิดหาวิธีโฆษณาด้วยประการต่าง ๆ เพื่อชักชวนให้มหาชนรู้จักสินค้าของตน ประเทศบ้านเมืองก็เช่นเดียวกัน คือ ต้องใช้วิธีโฆษณาจึงจะทำให้มหาชนอยากรู้จัก

๒ การมีพิพิธภัณฑ์เป็นเครื่องเตือนใจให้ชาวไทยเราเองยังเกิดความบรรเทิง หรือตื่นในบ้านเมืองของตนเอง ว่ามีสินค้าต่าง ๆ ที่พอไม่อายุเขา คนไทยเรายังมีอยู่มากที่ไม่รู้เลยว่าบ้านเมืองของตนมีความสมบูรณ์ปานใด จึงทำให้บังเกิดความท้อใจเห็นไปเสียว่าชาติเรตกอยู่ในที่เสียเปรียบเพื่อนบ้านมากนัก ทำให้เชื่อฟังคำโอ้อวดของชนต่างภาษา ซึ่งใช้วาทาถวจโดยกล่าวสาแดงความสมบูรณ์ ความสุขแลความเก่งต่าง ๆ แห่งชาติของเขา ถ้าจัดการให้คนไทยที่ตกอยู่ในอำนาจแห่งความท้อใจเช่นกล่าวมาแล้วนั้น ได้แลเห็นด้วยตาว่าบ้านเมืองเราไม่ขาดแคลนแร่รัตนภัณฑ์ที่ตนเข้าใจผิดอยู่นั้นแล้ว ก็ยังเกิดความบรรเทิงใจแลมีมานะที่จะขันสู้เขาบ้าง

๓ การมีพิพิธภัณฑ์ย่อมเป็นเครื่องชักชวนให้ชนต่างชาติเข้ามาสู่ประเทศสยาม แลนำผลประโยชน์มาสู่ได้ทั้งในปรตยุบันและอนาคต ในปรตยุบัน คือ ผู้ที่เข้ามาเยี่ยมเมืองเรา อย่างไร ๆ ก็คงจะพาทรัพย์เข้ามาจำหน่ายจ่ายใช้ เป้นอันว่าได้เงินตกอยู่ในเมืองเราส่วนหนึ่ง ใช้แต่เท่านั้น ผู้ที่เคยเข้ามาเที่ยวแล้ว อย่างไร ๆ ก็คงต้องไปเล่าให้ญาติมิตรฟัง ซึ่งคงจะต้องทำให้ผู้ฟังนั้นอยากเข้ามาเที่ยวบ้าง ก็คงนำทรัพย์เข้ามาเมืองเราอีก ส่วนผู้ที่เป้นพาณิชน เมื่อได้มารู้เห็นแล้วว่าในเมืองเรามีอะไรที่พอใช้เป็นสินค้าได้ในประเทศอื่น ๆ ก็คงจะคิดทำการค้าขายติดต่อกับชาวเราต่อไป อันจะเป็นผลนำทรัพย์เข้ามาสู่ประเทศของเราได้ยิ่งขึ้นในอนาคต บ้านเมืองที่จะรุ่งเรืองขึ้นได้ก็โดยมีทุนสำหรับใช้จับจ่ายในทางบำรุงความรุ่งเรือง ฉะนั้นการแสวงหาทรัพย์จึงเป้นสิ่งสำคัญยิ่ง...²

¹ หจข. ศธ. 19/2. เจ้าพระยาบวรราช. จดหมายลงวันที่ 20 มกราคม พ.ศ. 2467 ถึงเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการ เรื่อง เชิญประชุมกรรมการจัดงานแสดงพิพิธภัณฑ์.

² หจข. ร.7 ม.16/1. พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. สำเนาหมายอักษร ข. พระราชปรารภเรื่องงานสยามรัฐพิพิธภัณฑ์. ลงวันที่ 5 พฤศจิกายน พ.ศ. 2468.

พระราชปรารภที่ได้ทรงพระราชทานมาเมื่อวันที่ 5 พฤศจิกายน พ.ศ. 2468 เพื่อให้กรรมการจัดงานสยามรัฐพิพิธภัณฑ์ใช้เป็น “คำนำ” ในหนังสือที่จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกของงาน แสดงให้เห็นว่ามีพระราชประสงค์ให้การจัดงาน “สยามรัฐพิพิธภัณฑ์” เป็นประโยชน์ทั้งด้านเศรษฐกิจและสังคมอย่างชัดเจน เพราะเป็นที่เข้าใจในหมู่กรรมการว่างานนี้จัดขึ้นเพื่อให้คนไทยเกิดความสนใจที่จะสร้างฐานะโดยการลงทุนค้าขายอย่างหนึ่ง และเพื่อประชาสัมพันธ์ประเทศไทยให้เป็นที่รู้จักอันเป็นส่วนหนึ่งของการส่งเสริมการท่องเที่ยว

ด้วยทรงหวังตั้งพระราชหฤทัยในประโยชน์ ๒ ประการ คือ

๑ เพื่อจะเผยแผ่เป็นช่องทางชักนำประชาชนพลเมืองให้พึงเล็งต่อการอาชีพยิ่งขึ้น เพราะในทางการได้รู้สึกตระหนักแน่ชัดว่า ความมั่งคั่งอันเกิดแต่อาชีพของพลเมือง เป็นส่วนสำคัญที่จะเป็นต้นเหตุนำมาซึ่งความปรกตึสุขในทางการปกครอง แลทั้งเป็นทางเกื้อกูลบูรณประเทศให้มีกำลังยิ่งขึ้น แต่ว่าการส่วนนี้ยังตกอยู่ในถานต่ำกว่าสิ่งอื่น ๆ ประการหนึ่ง

๒ เพื่อเป็นทางเผยแผ่ฐานะของประเทศสยามตามโอกาสที่ควรจะเผยแผ่แก่เพื่อนประเทศทั้งหลายอีกประการหนึ่ง...¹

คำกล่าวนี้ทำให้เห็นชัดเจนว่าวัตถุประสงค์ของการจัดงานแสดงสยามรัฐพิพิธภัณฑ์ คือ การส่งเสริมการลงทุนและการประกอบอาชีพของราษฎร เพราะบรรดาชายหนุ่มที่สำเร็จการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่วนใหญ่มีค่านิยมที่จะรับราชการ ดังคำกล่าวที่ว่า

แต่สำหรับเวลาต่อไปนี้ การมุ่งหมายที่จะแสวงหาผลประโยชน์เป็นมรรคผลต่ออาชีพในทางราชการจะเป็นสิ่งที่ มีหวังต่อไปไม่ได้แล้ว เพราะเหตุว่าหน้าที่ราชการย่อมมีขีดจำกัด แลถ้ายังบกพร่องต่อความสมบูรณ์ของประเทศอยู่ตราบใด รัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะสามารถรับรองเข้าทำราชการให้ทั่วถึงกันได้หรือ จึงไม่ควรจะรอความหวังริ้วเวลาแลอายุให้ล่วงไปโดยไร้ประโยชน์ ทั้งส่วนตัวแลชาติบ้านเมือง ควรจะหันหน้าเข้าหาการค้าขาย หรือการกสิกรรม หัตถกรรม นั้นเป็นหลัก เพราะประเทศบ้านเมืองเรายังเปิดช่องโอกาสให้กระทำได้ ถ้าได้ใช้ความวิริยะอุตสาหะด้วยกำลังกาย แลความคิดไม่ท้อถอย จึงเป็นการสมควรอย่างยิ่งสำหรับผู้แสวงหาการสัมมาอาชีพทั้งหลาย จะพึงเล็งสินค้าเสียในเวลานี้ สยามรัฐพิพิธภัณฑ์ได้พยายามนำมาแสดงในธรรมชาติแห่งของที่มีอยู่ รวมทั้งกำเนิดอันเป็นบ่อเกิดแห่งของ ประกอบด้วยวิธีการที่จะประดิษฐ์ขึ้นเป็นวัตถุอันมีราคา หรือสินค้าภายในประเทศให้เห็นได้มากที่สุดเท่าที่จะค้นหามาสำแดงได้ ...²

¹ หจข. ร.7 ม.16/1. เจ้าพระยายมราช. จดหมายกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 17/8074 ลงวันที่ 1 ธันวาคม พ.ศ. 2468.

² หจข. ร.7 ม.16/1. เจ้าพระยายมราช. หมายอักษร จ. แนน จดหมายกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว.

ผู้ที่มาเข้าชมงานสยามรัฐพิพิธภัณฑ์ มีฐานะเป็นนักท่องเที่ยวที่เดินทางมาเข้าร่วมงานแสดง เพื่อความรู้และความบันเทิง ดังนั้น ขณะที่ผู้จัดงานมุ่งหวังจะให้ผู้ชมได้รับความรู้อันจะเป็นประโยชน์ต่อการลงทุนและการประกอบอาชีพของผู้เข้าร่วมงานอันเป็นการส่งเสริมการลงทุนของชาวไทยแล้ว ผู้เข้าร่วมงานแสดงบางส่วนก็เป็นผู้ที่กำลังลงทุนประกอบอาชีพอยู่ โดยการใช้จ่ายอาหารและเครื่องดื่มบ้าง การจัดมหรสพ และการละเล่นต่าง ๆ บ้าง เป็นต้น ผู้ชมที่เป็นนักท่องเที่ยวได้นำเงินเข้ามาใช้จ่ายในงานแสดงทำให้ผู้ลงทุนเข้าร่วมงานได้รับผลตอบแทนทางเศรษฐกิจโดยทันที

นอกจากเรื่องของการส่งเสริมการลงทุนแล้ว งานแสดง"สยามรัฐพิพิธภัณฑ์" ยังหวังรายได้จากนักท่องเที่ยวต่างประเทศที่จะเข้ามาชมงานด้วยเนื่องจาก "งานนี้มีกิตติศัพท์ว่ามีชาวต่างประเทศเตรียมตัวจะเข้ามาดูกันมาก ผู้ที่จะเข้ามาดูก็หวังจะได้เห็นของจริงหรือสิ่งที่ใกล้เคียงที่สุด ...ถ้าหากเขาทราบว่าเราจะมีโดยมากแต่รูปถ่ายเสียก่อนเขาเข้ามา ความคิดเดิมของเขาก็คงจะเปลี่ยนไปไม่มา งานนี้ก็จะถอยลงไปมาก รถไฟก็จะขาดประโยชน์ เมืองไทยซึ่งกำลังต้องการให้ชาวต่างประเทศเห็น ก็จะได้รับผลน้อยไป ..." ¹ รายได้ที่ได้เห็นได้ชัดเจนจากนักท่องเที่ยวคือ รายได้จากค่าโดยสารรถไฟสายใต้ ค่าอาหารและเครื่องดื่ม ค่าที่พัก ค่าน้ำเที่ยวและการซื้อสินค้าที่ระลึก หรือที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงอธิบายว่า "ผู้ที่เข้ามาเยี่ยมเมืองเรา อย่างไร ๆ ก็คงจะพาเอาทรัพย์เข้ามาจำหน่ายจ่ายใช้ ..." ² เมื่อได้มาเยือนประเทศไทยและประทับใจกับสิ่งต่าง ๆ ที่ได้พบเห็น นักท่องเที่ยวเหล่านี้จะทำหน้าที่ประชาสัมพันธ์การท่องเที่ยวประเทศไทยให้เป็นที่รู้จักกว้างขวางโดยที่รัฐบาลไม่ต้องเสียเงินค่าโฆษณาอีก เพราะการลงทุนจัดงาน "สยามรัฐพิพิธภัณฑ์" คือ การโฆษณาประเทศไทยอันมีผลต่อการส่งเสริมการท่องเที่ยวเช่นกัน ดังที่มีพระราชหัตถเลขาต่อไปว่า "ผู้ที่ได้เคยเข้ามาเที่ยวแล้ว อย่างไร ๆ ก็คงต้องไปเล่าให้ญาติมิตรฟัง ซึ่งคงจะต้องทำให้ผู้ฟังนั้นอยากเข้ามาเที่ยวบ้าง ก็คงนำทรัพย์มาเข้าเมืองเราอีก ..." ³ นั่นเอง

3.4.2 การจัดงานสยามรัฐพิพิธภัณฑ์

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานที่ดินตำบลทุ่งศาลาแดง มีพื้นที่ประมาณ 144,172 ตารางวา หรือ ประมาณ 360 ไร่ 1 งาน 72 ตารางวา ให้เป็นสถานที่จัดงานสยามรัฐพิพิธภัณฑ์ และเป็นสวนสำหรับพระนครเพื่อให้ราษฎรใช้เป็นสถานที่เที่ยวเตร่พักผ่อนหย่อนใจ โดยพระราชทานนามว่า "สวนลุมพินี" ⁴ ต่อมา เมื่อวันที่ 17 มกราคม พ.ศ. 2467 จึงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งคณะกรรมการขึ้นมาคณะหนึ่ง เพื่อดำเนินการจัดงานพิพิธภัณฑ์ โดยมีเจ้าพระยาอมราช เสนาบดีว่าการกระทรวงมหาดไทยเป็นสภานายก มีเสนาบดีกระทรวงอื่นทั้งหมดร่วมเป็นกรรมการ ⁴ ประชุมเกี่ยวกับแผนการดำเนินงานต่าง ๆ

¹ หจข. ร.7 ม.16/1. เจ้าพระยาอมราชพ. จดหมายถึงเจ้าพระยาอมราช ลงวันที่ 13 กรกฎาคม พ.ศ. 2468.

² หจข. ร.7 ม.16/1. พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. สำเนาหมายอักษร ข. พระราชปรารภเรื่องงานสยามรัฐพิพิธภัณฑ์. ลงวันที่ 5 พฤศจิกายน พ.ศ. 2468.

³ แหล่งเดิม..

⁴ หจข. ศธ. 19/2 เจ้าพระยาอมราช. จดหมายเชิญประชุม เรียบน เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ลงวันที่ 20 มกราคม พ.ศ. 2467.

การประชุมกรรมการจัดงานแสดงสยามรัฐพิพิธภัณฑ์ครั้งแรกเมื่อ วันที่ 27 มกราคม พ.ศ. 2467 ได้ข้อสรุปว่าจะมีการจัดแสดงพิพิธภัณฑ์ ณ หอศิลป์แห่งชาติที่ได้รับพระราชทาน ให้เริ่มวางแผนการก่อสร้างและตกแต่งอาคารสถานที่โดยใช้เงินงบประมาณที่เหลืออยู่ของแต่ละกระทรวง ส่วนการกำหนดโครงสร้างของนิทรรศการเป็นหน้าที่ของ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ เสนาบดีกระทรวงพาณิชย์

กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ ได้ทรงทำรายงานภาษาอังกฤษเป็น “บรรทึกความเห็น” เสนอโครงสร้างการแสดงผลของพิพิธภัณฑ์ 3 วิธี ที่ทรงได้ตัวอย่างจากการจัดแสดงนิทรรศการของต่างประเทศ ที่เรียกว่า “พิพิธภัณฑ์” ที่สำคัญ คือ การแสดงผลพิพิธภัณฑ์กรุงปารีส พ.ศ. 2453 และการแสดงผลพิพิธภัณฑ์ของราชอาณาจักรอังกฤษ พ.ศ. 2467¹ ดังนี้

1. ก่อนการแสดงผลพิพิธภัณฑ์กรุงปารีส พ.ศ. 2453 การแสดงผลพิพิธภัณฑ์ส่วนใหญ่จะเป็นการจัดรวมกัน โดยแต่ละท้องถิ่นนำวัตถุศิลปะและผลิตภัณฑ์สำเร็จรูปต่าง ๆ ที่ได้จากทรัพยากรในพื้นที่ของตน มาจัดแสดงเป็นเรื่องราวเฉพาะของท้องถิ่น โดยไม่จำแนกชนิดของสิ่งของที่คล้ายคลึงกัน จึงมีการจัดแสดงในทำนองเดียวกันและซ้ำซ้อนกัน

2. การแสดงผลพิพิธภัณฑ์กรุงปารีส พ.ศ. 2453 ได้เปลี่ยนรูปแบบการจัดแสดงใหม่โดยจำแนกหมวดหมู่ของสิ่งที่จัดแสดงให้เป็นหมวดหมู่และไม่สนใจที่มาของสิ่งของนั้น หากอยู่ในหมวดเดียวกันให้นำมาจัดแสดงเปรียบเทียบกัน โดยแบ่งเนื้อหาที่จัดแสดงให้เป็นหมวดหมู่ดังนี้

ก. พระมหากษัตริย์ เพื่อให้รู้จักพระมหากษัตริย์และตระหนักว่าทรงเป็นผู้มีคุณธรรม

ข. รัฐบาล เพื่อให้รู้เรื่องการปกครอง (การปกครอง การต่างประเทศ การจัดเก็บภาษีและการใช้จ่ายเงิน) การป้องกันประเทศ (ตำรวจ ศาลและกองทัพ) และการส่งเสริมความเจริญของประเทศ (การศึกษา หอสมุดและพิพิธภัณฑ์)

ค. สุขอนามัยและการเก็บออม (สาธารณสุข คลังออมสิน ผืน สุราและยาเสพติดอื่น ๆ นคราภิบาลและสหกรณ์)

ง. การคมนาคมขนส่ง (รถไฟ ถนน ไปรษณีย์ โทรเลข และพาหนะอื่น ๆ)

จ. การเหมืองแร่ ป่าไม้และเกษตรกรรม

นอกจากนี้ ได้มีการจัดสถานที่เพื่อจัดแสดงเฉพาะเรื่องอีกดังนี้ “กำหนดชาติของพลเมือง” งานประณีตศิลป์ หัตถกรรมและการประกอบอาชีพ พืชผักพื้นบ้าน สวนสัตว์ ตลอดจนกีฬา การละเล่นและมหรสพต่าง ๆ

3. การแสดงผลพิพิธภัณฑ์ของราชอาณาจักรอังกฤษ พ.ศ. 2467 เป็นการ จัดแสดงที่คล้ายกับวิธีที่ 1 และ 2 เนื่องจากจักรภพอังกฤษมีพื้นที่ครอบคลุมไปทั่วโลก เช่น แคนาดา ออสเตรเลีย อินเดีย ซึ่งมีทรัพยากรต่างกัน แต่มีสิ่งของหลายอย่างเหมือนกัน ดังนั้น จึงมีทั้งการจัดแสดงเรื่องราวของอังกฤษและอาณานิคมโดยรวม (เหมือนวิธีที่ 2) และการจัดแสดงสิ่งของจากแต่ละประเทศ (เหมือนวิธีที่ 1)

¹ หจข. ศธ. 19/2. กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์. “บรรทึกความเห็น” ลงวันที่ 4 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2467 แปลโดย พระยาประดิษฐวรศาสตร์.

อย่างไรก็ตาม กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ ทรงเสนอว่าวิธีที่เหมาะสมสำหรับการแสดง “สยามรัฐ พิพิธภัณฑ” คือ วิธีที่ 2 แต่เนื่องจากได้มีการจัดประกวดการจัดแสดงเพื่อให้หน่วยงานที่มาร่วมงานพยายาม ร่วมกันนำเสนอ “สยามรัฐพิพิธภัณฑ” ให้ได้ชัดเจนที่สุด ดังนั้น จึงทรงเสนอให้มีการแยกหมวดหมู่สิ่งของ ที่นำมาประกวดออกจากสิ่งของที่ไม่ได้ประกวด เพื่อให้การจัดแสดงเป็นการได้รับความรู้และความบันเทิง ในเวลาเดียวกัน ส่วนการจัดผังงานแสดงนั้น ควรจะแยกพื้นที่การแสดงกับพื้นที่มหรสพให้ชัดเจน¹

ต่อมาวันรุ่งขึ้น ได้ทรงเสนอ “บรรณที่กความเห็น” อีกฉบับหนึ่งเกี่ยวกับ “วิธีจัดหาเงินใช้จ่าย” โดยยกตัวอย่างวิธีจัดหาเงินใช้จ่ายจากการแสดงนิทรรศการในยุโรปและอเมริกา 5 งาน คือ การแสดง พิพิธภัณฑกรุงปารีส พ.ศ. 2432 การแสดงพิพิธภัณฑในเมืองซิดาโก พ.ศ. 2436 การแสดงพิพิธภัณฑกรุง ปารีส พ.ศ. 2453 การแสดงพิพิธภัณฑปานามา-แปซิฟิก พ.ศ. 2458 และการแสดงพิพิธภัณฑของราชอาณาจักรอังกฤษ พ.ศ. 2467 ซึ่งสรุปได้ว่าการแสดงเหล่านี้ จำเป็นต้องอาศัยทุนอุดหนุนจากรัฐบาลและผู้สนใจเพื่อ จัดเตรียมงานก่อน ต่อจากนั้น สามารถหารายได้จากการให้เช่าที่สำหรับผู้นำสิ่งของมาแสดง ร้านขายอาหาร และการละเล่น รวมทั้งการออกสลาก (lottery) แต่ไม่สามารถรับรองได้ว่าจะมีผลกำไรเป็นตัวเงินจากการจัด แสดงดังกล่าว²

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักดีว่าการจัดแสดง “สยามรัฐพิพิธภัณฑ” อาจ จะไม่มีกำไรที่ได้รับเป็น “เงิน” แต่การจัดงานจะมีประโยชน์มากกว่าในอนาคตตั้งพระราชหัตถเลขาที่ยกมา แสดงแล้ว

คณะกรรมการได้ประชุมร่วมกันเกี่ยวกับค่าใช้จ่ายในการจัดงานแสดงนิทรรศการ “สยามรัฐ พิพิธภัณฑ” และได้วางแผนการใช้จ่ายไว้ดังนี้

1. กระทรวงทบวงกรมต่าง ๆ มีหน้าที่จัดนิทรรศการแสดงผลงานของหน่วยงาน โดยแบ่งเงิน งบประมาณ ประจำปี พ.ศ. 2468 ของหน่วยงานที่ยังเหลืออยู่มาใช้ก่อสร้างอาคารจัดแสดง คิดเป็น ค่าใช้จ่ายประมาณ 365,919 บาท
2. ท้าววิฑูรสถานที่จะใช้ประโยชน์ในสวนลุมพินีได้ ให้ขอความร่วมมือไปยังบรรดาคหบดี เศรษฐีและพ่อค้า ให้ร่วมบริจาคเงิน หรือสิ่งปลูกสร้าง ณ สวนลุมพินี เป็นที่ระลึกในวโรกาสที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอยู่ในราชสมบัติครบ 15 ปี เสมอกับพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
3. ค่าใช้จ่ายส่วนกลางสำหรับปรับปรุงและตกแต่งสถานที่ ค่าไฟฟ้า การก่อสร้างหอประกวด หอกลสิกรรม หอหัตถกรรมและหอประณีตศิลป์ ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ออกสลากลอตเตอรี่ เพื่อหาทุนมาเป็นค่าใช้จ่ายส่วนหนึ่ง ประมาณ 1,100,000 บาท

¹ หจข. ศธ. 19/2. กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์. “บรรณที่กความเห็น” ลงวันที่ 4 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2467 แปลโดย พระยาประดิษฐวรศาสตร.

² หจข. ศธ. 19/2. กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์. “บรรณที่กความเห็น” ลงวันที่ 5 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2467 แปลโดย พระยาประดิษฐวรศาสตร.

เนื่องจากการจัดงานแสดง “สยามรัฐพิพิธภัณฑ์” เป็นการลงทุนจำนวนมหาศาลมิใช่น้อยในภาวะการณ์ที่เศรษฐกิจของประเทศไม่สู้จะดีนัก ดังนั้น เจ้าพระยาบวรราชนายกจึงพยายามตัดค่าใช้จ่ายลงโดยจะไม่นำของจริงมาแสดง แต่ก็ได้รับการคัดค้านจากเจ้าพระยารามราชนพ ซึ่งเป็นอุปนายกของคณะกรรมการและเป็นผู้รับพระราชวินิจฉัยเสนอต่อคณะกรรมการอีกทีหนึ่ง ที่ได้เน้นเป้าหมายของงานว่า “การแสดงพิพิธภัณฑ์นี้หวังสำคัญก็คือจะทรงบำรุงการค้าขายและการเพาะปลูก...”¹ ดังนั้น จึงจำเป็นต้องจำลองของจริงมาจัดแสดงให้คนดู ไม่ใช่พยายามลดรายจ่ายโดยการใช้รูปถ่าย เพราะ “เอาแต่รูปถ่ายมาแสดงแทนนั้น ทรงรู้สึกว่ามันจะได้ประโยชน์น้อยสักหน่อย เพราะพลเมืองของเรายังเข้าใจอะไรค่อนข้างยาก เมื่อเอาภาพถ่ายมาแสดง คงเข้าใจยากกว่าที่จะได้เห็นภาพจำลอง ถึงแม้คนที่ได้รับการศึกษาอย่างดีมาแล้ว ถ้าถูกเรื่องซึ่งไม่ได้รับรู้มาก่อน เห็นรูปถ่ายก็ซึมได้น้อยกว่าภาพจำลองเหมือนกัน...”²

ส่วนการจัดแสดงสยามรัฐพิพิธภัณฑ์เป็นอย่างไรนั้น จมื่นอมรรตุนารักษ์ (แจ่ม สุนทรเวช) เมื่อเขียนเล่า “กำเนิดสวนลุมพินี” ลงใน วชิราวุธานุสรณ์ พ.ศ. 2497 สรุปความได้ว่าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นตัวอย่างจากการจัดงานนิทรรศการในต่างประเทศว่าทำให้เกิดกระแสเงินหมุนเวียนทางเศรษฐกิจ เพราะทำให้เกิดการสร้างงานจำนวนมากในทุกระดับชั้น เป็นกิจกรรมที่ดึงดูดความสนใจของผู้คนที่มีความฐานะทางเศรษฐกิจดีที่ใช้จ่ายเงินเพื่อเข้าร่วมงาน จึงเกิดการกระจายรายได้อย่างถ้วนทั่ว นับเป็นหนทางหนึ่งในการสร้างกระแสการหมุนเวียนของเงินสด³ ในขณะเดียวกัน การแสดงนิทรรศการนี้จะเป็นการรวบรวมทรัพยากรธรรมชาติของประเทศมาจัดแสดงดังนี้

ทรงมีพระบรมราโชบายจะแบ่งการสร้างและทำนุบำรุงออกเป็นภาค ๆ , มีภาคเหนือ, ภาคกลาง, ภาคใต้, และภาคตะวันออก, แต่ละภาคตั้งกล่าวจะได้แต่งตั้งสถานที่เลียนแบบให้มีสภาพคล้ายคลึงกับความเป็นอยู่โดยธรรมชาติของภูมิประเทศนั้น ๆ ให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้ แล้วให้สมุหเทศาภิบาล, และข้าหลวงประจำจังหวัด, (ซึ่งสมัยนั้นเรียกว่าราชการเมือง), ประจำภาคจัดส่งพืชพันธุ์ไม้ใหญ่น้อยบรรดาที่มีอยู่ในพื้นเมืองเข้ามาเพาะปลูกเป็นของถาวรจนครบถ้วน, ประหนึ่งว่ายกเอาพื้นแผ่นดินอุดมสมบูรณ์ของภาคต่าง ๆ, เข้ามาตั้งรวมไว้ในบริเวณพิพิธภัณฑ์สถาน, ต้นไม้ชนิดใด, ประเภทใด, ชื่อเสียงเรียงใด, มีมากหรือน้อย, มีคุณและโทษอย่างไรบ้าง, ก็ให้จัดปลูกประดับประดาไว้ตามที่อันเหมาะสม, และติดแผ่นป้ายบอกไว้ให้ชัดเจนทุกแห่ง, เพื่อแก่การศึกษาของผู้ที่จะได้เข้าไปเห็นยังสภาพความเป็นอยู่ของประชาชนพลเมืองในแต่ละภาคนั้นมีการดำเนินอาชีพอย่างไร, มีทรัพยากรธรรมชาติอะไรบ้าง, ก็จะได้จัดสร้างจำลองบ้าง, ของจริงบ้าง, ประกอบไว้ด้วย. แล้วแสดงผลดีผลเสียไว้, ให้ปรากฏเป็นวิธีสอนให้เรารู้ไปในตัว, แม้ผู้อ่านหนังสือไม่ออกเลยก็อาจจะเข้าใจหรือมีโอกาสได้รู้สิ่งที่สงสัยไม่เคยรู้, จะได้จำเอาไปปรับปรุงวิธีการประกอบงานอาชีพให้ดีขึ้น, ตัวอย่างเช่นมณฑลปักษ์ใต้, ที่มีแร่ธาตุอุดมสมบูรณ์ก็จะสร้างรูปจำลองการทำเหมืองแร่ชนิดและวิธีต่าง ๆ, ไว้ให้ดู

¹ หจข. ร.7 ม.16/1 แผ่นที่ 60. สำเนาจดหมายจากเจ้าพระยารามราชนพถึงเจ้าพระยาบวรราช
ลงวันที่ 13 กรกฎาคม พ.ศ. 2468.

² แหล่งเดิม.

³ จมื่นอมรรตุนารักษ์. (2512). “กำเนิดสวนลุมพินี,” ใน พระราชกรณียกิจสำคัญ ในพระบาท
สมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 6. หน้า 189.

ประกอบของจริงคือจะนำแร่ต่าง ๆ ,มาตั้งไว้ให้เห็นโดยใกล้ชิด, ส่วนภาคเหนือที่ขึ้นชื่อในการทำป้าไม้, ก็จำลองรูปป่าเหมือนของจริง, วิธีใช้ช่างและเครื่องมือในการทำไม้, การล่องซุง, ประกอบตัวอย่างไม้อันมีค่าชนิดต่าง ๆ, ที่เป็นสินค้าออกสำคัญ, และภาคตะวันออก เช่น จังหวัดจันทบุรีก็นำพลอย, หินตระกูลต่าง ๆ , พร้อมด้วยวิธีขุดวิธีเจียรระโนมาแสดงไว้ให้ชมตามแต่เมืองไหนตำบลไหนจะมีอะไรล้วนจะถูกสะสมมาไว้ในพิพิธภัณฑ์แห่งชาตินี้ด้วยทั้งสิ้น. โดยเฉพาะภาคกลางก็จำต้อง, แบ่งอาณาเขตไว้ให้กว้างใหญ่เป็นพิเศษ, เพราะเป็นที่ตั้งนครหลวงอันประกอบไปด้วยเมืองสำคัญ, ทั้งในทางภูมิศาสตร์และเป็นแหล่งการค้าซึ่งเป็นศูนย์กลางแห่งการเศรษฐกิจของชาติ. การจัดสถานที่ได้กะวางแผนผังไว้เป็นพิเศษ, คือจำลองรูปแสดงประวัติของชาติไทยตั้งแต่ภูมิประเทศ, ความเป็นอยู่และความเจริญในยุคต่าง ๆ , ประกอบด้วยทรัพยากรและธรรมชาติ, เพื่อเปรียบเทียบให้เห็นวิวัฒนาการที่เป็นมาแต่ครั้งดึกดำบรรพ์จนถึงปัจจุบันสมัย, สิ่งใดพอจะก่อสร้างขึ้นไว้เป็นถาวรวัตถุเช่นของจริงได้, ก็จะต้องจำลองรูปจริงตามสภาพ, รูปร่างและศิลปะของสิ่งนั้น ๆ โดยไม่ผิดเพี้ยน. ในด้านการประกวดสรรพสินค้านานาชาติ, ได้แก่ สรรพวัตถุทั้งในและนอกประเทศ, นับแต่เครื่องมือกลกรรม, อุตสาหกรรมประเภทต่าง ๆ. ทั้งหนักและเบา, เครื่องใช้จักรยนต์กลไกทั้งใหญ่และเล็ก. ก็มีสถานที่อีกต่างหากสำหรับแสดงไว้ในลักษณะติดตั้งอย่างที่ถูกต้อง, พร้อมทั้งแสดงวิธีใช้วิธีทำ, และแสดงผลผลิตให้ดูอย่างครบถ้วนไม่ว่าจะเป็นเครื่องเหล็ก, เครื่องปั้นดินเผา, เครื่องไม้, เครื่องงา, เครื่องถม, เครื่องกระเบื้อง, เครื่องแก้ว, เครื่องทอผ้า, หรือวิธีเลี้ยงไหม, สืบข้าว, ทำสวนทำนา, เลี้ยงและจับทั้งสัตว์บก สัตว์น้ำ, ตลอดจนการช่างศิลปทุกประเภท, ย่อมจะต้องจัดไว้แสดงอย่างครบครัน. สรุปลแล้ว ถ้าทำได้ตามพระบรมราโชบายสำเร็จถูกถ้วน. ก็เท่ากับเป็นสถาบันการศึกษาที่รวมจุดความรู้รอบตัว, รวมชีวิตที่เป็นอยู่รอบเมืองไทยในยุคนั้นเข้ามาไว้ในที่แห่งเดียวกันนั้นทีเดียว.

สำหรับสินค้าต่างประเทศที่บ้านเมืองเราไม่มีหรือมีจำนวนน้อย, แต่บางอย่างไทยเราก็นิยมใช้, จำเป็นต้องซื้อขายแลกเปลี่ยนก็มีสถานที่อีกต่างหากสำหรับเปิดโอกาสให้ผู้ทำการค้าได้มาออกร้านซื้อขายประกวดประชันกัน, เป็นเครื่องช่วยเพิ่มความอุ่หนาฝาคั่งทั่วหน้าทั้งชาวไทยและต่างด้าว. ส่วนประเภทการมหรสพที่จะเป็นเครื่องบันเทิงให้เกิดความสนุกสนานก็จัดไว้ตามมุมต่าง ๆ แต่ละแห่ง, ก็ได้ตกแต่งประดับประดาสวยงาม, และขับกล่อมงานให้ครึกครื้นเอิกเกริกในโอกาสนักขัตฤกษ์สมโภชพระนคร, เป็นวิธีชวนใจให้ผู้มาเที่ยวชมได้รับความเบิกบานไปในตัว. แล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังทรงตั้งพระราชหฤทัยไว้ด้วยว่า, เมื่อทุกสิ่งทุกอย่างได้จัดทำพร้อมสรรพภายในกำหนดเวลาแล้ว, จะได้เสด็จพระราชดำเนินไปทรงเปิดงานในวันปฐมฤกษ์ด้วยพระองค์เอง

หลังจากแผนการทั้งหมดได้ถูกกำหนดลงแล้ว, ท่านเจ้าพระยาบรมราชและคณะกรรมการผู้รับมอบก็ได้รับแรงลงมือจัดงานโดยด่วน, มีการขุดดินถมที่, ตัดแบ่งบริเวณต่าง ๆ, ขุดสระกว้างใหญ่มหึมาทั้งเกาะลอยกลางน้ำ, สะพานข้ามคลองและแนวถนนซึ่งเป็นทางจราจรแบบไปทางมาทางอันทันสมัยขึ้นเป็นแห่งแรก, โดยตัดถนนกว้างใหญ่มาก, ติดตั้งเสาโคมไฟไว้กลางถนน, เพื่อสะดวกแก่การเดินทางโดยปลอดภัยอย่างที่ไม่ต่างประเทศบางแห่งจัดทำอยู่. ตามที่หลายแห่งก็ปลูกสร้างถาวรวัตถุ, เช่น หอนาฬิกาทางด้านมุมถนนวิบูลย์. ศาลาแบบไทย, และกังแบบจีน, หรือที่สร้างเป็นตึกคล้ายแบบชาวกรีกหรือโรมันก็มีบ้าง, บนเกาะลอยซึ่งเป็นรมณีสถานนั้นก็เริ่มปลูกพันธุ์ไม้พื้นเมืองอันมีค่า, มีคุณประโยชน์ของไทยไว้หลายอย่าง, ซึ่งหากท่านผู้ใดเข้าไปเที่ยวก็จะพบว่า, ต้นไม้มีชื่อชนิดแปลก ๆ, ที่เป็นของป่าหรือเป็นของยากที่ชาวเราส่วนมากเกือบจะไม่รู้จักไม่เคยพบเห็น, เช่น เทียนแดงเทียนขาว ซึ่งนับเนื่องเข้าในประเภทสมุนไพร, ประดู่แดง ประดู่ลาย, ฤษนิ

ต่าง ๆ. (เดี่ยวนี้นี้เรียกว่าต้นราชพฤกษ์), และไชยพฤกษ์, กัลปพฤกษ์, ลัก, ตะแบก, ชงโค, โยทะกา, บุนนาค, ชะลูด, จันทกะป้อ, จันทกนาและว่านต่าง ๆ, ล้วนเป็นพันธุ์ไม้ของโบราณของไทยเราหลายสิบหลายร้อยชนิด, จนบัดนี้ก็ยังคงยืนต้นเจริญงอกงามหลงเหลืออยู่เป็นสักขีพยานอีกเป็นอันมาก.

สิ่งที่ควรจะกล่าวอีกอย่างหนึ่งอันได้แก่การเตรียมการเพื่อรับงานพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติในครั้งนั้นก็คือ. การจราจรสาธารณะก้าวหน้าใหม่, คือบริษัทรถรางได้รับสัมปทานให้เปิดทางเดินรถขึ้นอีกสายหนึ่ง. เริ่มจากถนนเจริญกรุงตอนบางรัก, เลียบมาตามริมคลองถนนสีลม, ผ่านสวนลุมพินีตรงไปตามถนนราชดำริ, และไปสุดทางที่ตรงประตูน้ำสะพานม.

นอกจากนั้น ปรากฏว่ามีเอกชน-องค์กรรัฐบาล, องค์กรค้าและบริษัทต่าง ๆ ได้แสดงความจำนงเข้าร่วมมือในงานคราวนั้นมากมาย, ทั้งภายในและภายนอกประเทศ, และส่วนมากต่างก็กระตือรือร้นส่งผู้แทนบ้าง, ตนเองบ้าง, เข้าจองสถานที่และเร่งรีบจัดสร้างกันเป็นการด่วน, เพื่อให้แล้วเสร็จทันกำหนดวันเปิดงาน. แต่โดยมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าให้คณะกรรมการพิจารณาจัดทำส่วนมากในงานตอนแรกนี้ด้วยความประหยัดอย่างยิ่งเป็นที่ตั้ง, เพราะเกรงว่างบประมาณเท่าที่พระราชทานไว้อาจจะไม่พอเพียง, จึงปรากฏว่าการก่อสร้างอาคารไม้หลายแห่งทำขึ้นแต่พอใช้การได้เป็นของชั่วคราว, ไม่ได้ลงทุนทำอย่างมั่นคงงดงาม, สิ่งไหนจะเป็นของจัดประจำสวนพฤกษชาติภายหลังเลิกงานพิพิธภัณฑสถาน, จึงจะทำอย่างแข็งแรงสวยงามเพื่อความถาวร, ซึ่งพึงจะทำไว้ไม่ก็อย่าง, โดยเฉพาะที่จำเป็นก็คือกำแพงและประตูทางเข้าตรงมุมถนนศาลาแดง, ซึ่งเป็นลานอนุสาวรีย์พระบรมรูปของพระองค์ในปัจจุบันนี้แห่งหนึ่ง, กับประตูทางเข้าด้านถนนวิฑูรย์ทั้งหน้าและหลังอีกสองแห่ง, ที่ยังเหลืออยู่ในสภาพอันงามสง่าแบบเดิม, กับถนนสายใหญ่และเสาโคมที่ได้ใช้เป็นสาธารณะประโยชน์ที่ทั้งงดงามและสะดวกสบายมาจนบัดนี้. ...¹

เนื้อหาสำคัญอีกส่วนหนึ่ง คือ พระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นบุคคลที่สำคัญที่สุดเนื่องจากการจัดแสดงนิทรรศการนี้เกิดขึ้นในวโรกาสสำคัญของพระองค์ การจัดแสดงเรื่องราวเกี่ยวกับสถาบันพระมหากษัตริย์ของไทย ย่อมแสดงให้เห็นพระมหากรุณาธิคุณของกษัตริย์ที่ปกครองประเทศให้ราษฎรอยู่อย่างผาสุกตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัยถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และก็มีผลทางการเมืองด้วย เพราะการปกครองในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เท่าที่ได้ปรากฏในดินแดนอื่นนั้น มักแสดงว่ากษัตริย์ปกครองอย่างไม่เป็นธรรม การยกย่องสถาบันพระมหากษัตริย์ในงานแสดง "สยามรัฐพิพิธภัณฑสถาน" จึงเป็นส่วนหนึ่งของความพยายามที่จะรักษาสถานะของกษัตริย์ในการปกครองประเทศด้วย²

¹ จมื่นอมรัตนารักษ์. (2512). "กำเนิดสวนลุมพินี," ใน พระราชกรณียกิจสำคัญในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 6. หน้า 197-202.

² หจข. ศธ. 19/2. กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์. "บรรทัดความเห็น" ลงวันที่ 4 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2467 แปลโดย พระยาประดิษฐวรศาสตร์.

การดำเนินงานด้านการท่องเที่ยวที่เกิดขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวดังที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ เห็นได้ชัดเจนว่าส่วนหนึ่งเป็นการดำเนินงานเพื่อยืนยันฐานะของประเทศไทยว่าเป็นประเทศที่มีอารยธรรมอันยิ่งใหญ่ และอยู่ในฐานะเดียวกันกับมหาอำนาจตะวันตก ซึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสืบทอดนโยบายต่อจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จไปทรงศึกษาในต่างประเทศตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ก็มิได้ทำให้พระองค์เห็นว่าชาติตะวันตกมีอะไรดีมากกว่าชาติไทย ในทางตรงข้าม การที่ทรงอยู่ในต่างประเทศเป็นเวลานานกลับทำให้เข้าพระทัย "คน" ชาติตะวันตกได้ดี ทรงตระหนักดีถึงการประกอบอาชีพต่าง ๆ ที่มีหลากหลายในต่างประเทศ ตลอดจนการเปลี่ยนแปลงทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคมและการเมืองที่เกิดขึ้นอันเนื่องมาจากกระบวนการ "ทำให้ทันสมัย" หรือ Modernization ที่เกิดขึ้นทั่วโลก รวมทั้งประเทศไทย จึงทรงพยายามแนะนำการทำธุรกิจต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นตามการเปลี่ยนแปลงของโลก

ในส่วนของการท่องเที่ยวนั้น เห็นได้ชัดว่าทางรถไฟเป็นส่วนสำคัญที่ทำให้กิจกรรมและธุรกิจนี้ขยายตัวอย่างรวดเร็วเช่นเดียวกับที่เคยเกิดในประเทศอังกฤษ และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีส่วนสำคัญในการสนับสนุนให้คนไทยดำเนินธุรกิจการท่องเที่ยวเป็นครั้งแรกและทรงทำให้เกิดการส่งเสริมการท่องเที่ยวอย่างชัดเจนในประเทศไทยเป็นครั้งแรกเช่นกัน

บทที่ 4

ผลของการดำเนินงานที่เกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยว ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีบทบาทสำคัญต่อการดำเนินงานเพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยวในประเทศไทย โดยมีพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงกำแพงเพชรอัครโยธิน ผู้บัญชาการกรมรถไฟหลวงแห่งกรุงสยาม เป็นผู้รับสนองพระบรมราชโองการ ส่วนเรื่องการจัดทำหนังสือเชิญชวนให้ท่องเที่ยว นั้น พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ สภานายกหอพระสมุดวชิรญาณ ได้ทรงเห็นความสำคัญของการท่องเที่ยวที่มีต่อราษฎรและประเทศชาติมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนั้นเมื่อคนไทยเริ่มสนใจเดินทางท่องเที่ยว จึงทรงรวบรวมคู่มือท่องเที่ยวขึ้น ส่วนการจัดเตรียมการแสดง “สยามรัฐพิพิธภัณฑ์” นั้น เจ้าพระยาบวรราชนายก เสนาบดีว่าการกระทรวงนครบาลเป็นผู้ดำเนินการตามพระราชประสงค์ที่พระราชทานผ่านมาทางเจ้าพระยารามราฆพ

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตเมื่อวันที่ 25 พฤศจิกายน พ.ศ. 2468 ทำให้การดำเนินงานด้านการท่องเที่ยวได้รับผลกระทบแตกต่างกันไป งานบางส่วนดำเนินต่อไปได้และบางส่วนต้องหยุดชะงักลง ผลการดำเนินงานจึงต่างกัน กล่าวคือ กิจการรถไฟเป็นสาธารณูปโภคที่สำคัญด้านการขนส่งผู้โดยสารและสินค้า รวมทั้งผู้ประกอบการธุรกิจท่องเที่ยวที่สำคัญ กรมรถไฟหลวงฯ จึงดำเนินงานที่เกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยวต่อไปโดยได้รับความสนับสนุนจากพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว สำหรับ การจัดทำเอกสารด้านการท่องเที่ยวมีอยู่ โดยเจ้าหน้าที่แผนกโฆษณา กรมรถไฟหลวงฯ แต่ไม่ปรากฏผลงานชัดเจนเท่ากับการจัดทำหนังสือของหอพระสมุดวชิรญาณ ส่วนการจัดงานแสดง “สยามรัฐพิพิธภัณฑ์” นั้นเป็นเหตุการณ์พิเศษทางการท่องเที่ยวที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชโองการให้จัดขึ้นเพื่อเหตุผลทางเศรษฐกิจ แต่มีความเกี่ยวข้องกับการครองราชสมบัติของพระองค์ ดังนั้น การสวรรคตจึงทำให้ไม่เกิดวโรกาสสำคัญอันเป็นเหตุการณ์พิเศษทางการท่องเที่ยวดังกล่าว ฉะนั้น แม้จะมีผู้รับผิดชอบในการจัดแสดงพิพิธภัณฑ์อย่างชัดเจนก็จำเป็นต้องมีการเปลี่ยนแปลง

การดำเนินงานด้านการท่องเที่ยวในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวส่งผลถึงความเข้าใจเรื่องการท่องเที่ยวในระยะต่อมา รวมทั้งผลกระทบอื่น ๆ ด้านสังคมและเศรษฐกิจด้วย ทั้งที่เกิดขึ้นในระยะสั้นอันเนื่องมาจากการดำเนินงานอย่างต่อเนื่องในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยเฉพาะอย่างยิ่ง สมัยทรงเป็นสมบูรณาญาสิทธิราชย์ (พ.ศ. 2468-2475) และผลระยะยาวที่กล่าวได้ว่าเกิดขึ้นสืบเนื่องมาจากการดำเนินงานด้านการท่องเที่ยวในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

4.1 ผลจากการดำเนินงานที่เกิดขึ้นในระยะสั้น

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีบทบาทสำคัญที่สุดในการดำเนินงานที่เกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยวในรัชสมัยของพระองค์ แม้จะไม่มีหลักฐานที่ระบุอย่างชัดเจนว่าทรงเป็นผู้กำหนดนโยบายด้านการท่องเที่ยว แต่หลักฐานแวดล้อมต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ข้อความในเอกสารที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน ได้กราบบังคมทูลเสนอต่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ชี้ให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอยู่เบื้องหลังความ

สำเร็จของกรมรถไฟหลวงแห่งกรุงสยาม โดยมีพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงกำแพงเพชรอัครโยธิน และ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เป็นกำลังสำคัญในการโดยเชิญชวนชาวไทยและชาวต่างประเทศ ให้มาเยือนประเทศไทย “ตามทางรถไฟ” ในขณะที่ เจ้าพระยาอภัยภูเบศร (ปั้น สุขุม) และ เจ้าพระยารามราฆพ (ม.ล. เพ็ญ พึ่งบุญ) เป็นกำลังสำคัญในการจัดงานแสดง “สยามรัฐพิพิธภัณฑ์” อันเป็นนิทรรศการที่จัดขึ้นในวาระพิเศษที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นผู้กำหนด ณ สวนลุมพินี ที่ได้พระราชทานให้เป็นสถานที่จัดนิทรรศการ เพื่อให้ชาวไทยและชาวต่างประเทศได้รู้จักทรัพยากรสำคัญของไทย อันจะเป็นแนวทางในการลงทุนทำธุรกิจประเภทต่าง ๆ ในเวลาต่อมา

4.1.1 ผลจากการดำเนินงานของกรมรถไฟหลวงแห่งกรุงสยาม

กิจการรถไฟเป็นสาธารณูปโภคที่สำคัญของประเทศ และมีการพัฒนาขึ้นเป็นลำดับตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อคนไทยเริ่มได้ยินคำกล่าวขานถึงความเร็วของรถไฟ ดังนั้น แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจะได้เสด็จสวรรคตไปตั้งแต่วันที่ 25 พฤศจิกายน พ.ศ. 2468 แต่การดำเนินงานของกรมรถไฟหลวงก็ยังคงดำเนินอยู่ต่อไปดังนี้

1. การให้บริการด้านการท่องเที่ยว

1.1 บริการขนส่งสินค้าและผู้โดยสาร เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตนั้น การก่อสร้างทางรถไฟสายตะวันออกเฉียงเหนือต่อจากรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเพื่งดำเนินการถึงเพียงสถานีบุรีรัมย์ แต่เนื่องจากโครงการก่อสร้างทางรถไฟไปถึงชายแดนที่ติดกับอินโดจีนของฝรั่งเศสเป็นแผนงานที่กำหนดไว้แน่นอนชัดเจนแล้ว ดังนั้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นครองราชสมบัติสืบต่อจากสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช การก่อสร้างเส้นทางสายตะวันออกเฉียงเหนือจึงดำเนินต่อไปกล่าวคือ จากสถานีบุรีรัมย์นั้น ได้สร้างต่อไปจนถึงสถานีอุบลราชธานี โดยเปิดการเดินรถอย่างเป็นทางการในวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2473 ขณะเดียวกัน จากสถานีแก่งคอยมีทางแยกอ้อมไปถึงสถานีลำนาทรายณ์ก่อนที่จะไปบรรจบกับสถานีบัวใหญ่ที่อยู่เหนือสถานีนครราชสีมา เพื่อเดินทางไปยังสถานีขอนแก่น การเดินทางจากบัวใหญ่ไปขอนแก่นเริ่มเปิดอย่างเป็นทางการในวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2476

ส่วนทางรถไฟสายใต้อันเป็นเส้นทางที่สามารถนำนักท่องเที่ยวต่างประเทศเข้ามาเยือนประเทศไทยนั้น สร้างแล้วเสร็จตลอดทั้งเส้นทางตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่เนื่องจากรถไฟสายเหนือ สายตะวันออกและสายตะวันออกเฉียงเหนือมีสถานีปลายทางอยู่ที่เดียวกัน คือ สถานีกรุงเทพ (หัวลำโพง) ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำ ในขณะที่ ทางรถไฟสายใต้มีสถานีปลายทางอยู่ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำ คือ สถานีธนบุรี (บางกอกน้อย) ดังนั้น เมื่อวันที่ 16 มกราคม พ.ศ. 2462 จึงมีการออกพระราชกฤษฎีกากำหนดเขตสำรวจสร้างทางแยกสายพระรามหก เพื่อเชื่อมการเดินทางจากสถานีรถไฟกรุงเทพมายังสถานีธนบุรี โดยกำหนดการสร้างทางจากสถานีบางซื่อในทางสายเหนือไปบรรจบกับทางรถไฟสายใต้ที่สถานีตลิ่งชันเป็นระยะทาง 15 กิโลเมตร โดยสร้างสะพานข้ามแม่น้ำที่ตำบลบางซื่อ และได้เริ่มก่อสร้างทางสายดังกล่าวเมื่อวันที่ 5 ตุลาคม พ.ศ. 2463 เพื่ออำนวยความสะดวกแก่ผู้โดยสารที่เดินทางจากสายใต้เข้ามายังกรุงเทพ และเดินทางจากกรุงเทพ ไปยังหัวเมืองปักษ์ใต้และสหพันธรัฐมลายูของอังกฤษ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จพระราชดำเนินเปิด “สะพานพระรามหก” ในวันพระราชสมภพของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ 1 มกราคม พ.ศ. 2469 และรถด่วนระหว่างประเทศสายใต้

ใช้สถานีกรุงเทพ (หัวลำโพง) เป็นสถานีปลายทางแทนสถานีธนบุรี (บางกอกน้อย)¹

นอกจากนั้น กรมรถไฟหลวงฯ ได้พัฒนาการให้บริการเดินรถให้ทันสมัยมากขึ้น โดยการสั่งซื้อรถจักรดีเซลไฟฟ้ามาใช้แทนรถจักรไอน้ำเพราะรถจักรดีเซลช่วยประหยัดค่าใช้จ่ายด้านเชื้อเพลิง คมนาคม ประสิทธิภาพและเวลาที่ใช้ในการเดินทาง เนื่องจากไม่ต้องเสียเวลาเติมน้ำมันและน้ำเป็นระยะ ๆ เหมือนรถจักรไอน้ำ และสามารถสร้างกำลังม้าได้สูงกว่าอีกด้วย เพราะมีระบบการทำงานที่ต่างกันจึงไม่ถูกจำกัดความเร็วเหมือนที่รถจักรไอน้ำถูกจำกัดที่กำลังไต่ด้วยขนาดของหม้อน้ำ²

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน ทรงสนพระทัยเรื่องรถจักรดีเซลมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องจากมีหลักฐานว่าทรงสอบถามราคาของรถจักรดีเซลขนาด 1,000 กำลังม้า ไปยังบริษัทผู้ผลิตในยุโรปตั้งแต่ พ.ศ. 2464³ อย่างไรก็ตาม กว่าคนไทยจะได้มีโอกาสใช้รถจักรดีเซลก็เมื่อได้รับรถจักรดีเซลไฟฟ้ารุ่นแรกจำนวน 13 คัน ที่สั่งซื้อจากต่างประเทศและเดินทางเข้ามาถึงประเทศไทยในปี พ.ศ. 2474 เป็นรถจักรที่ใช้เครื่องยนต์หมุนช้าขนาด 450 แรงม้า จำนวน 6 คัน เพื่อใช้ในขบวนรถเร็ว กรุงเทพฯ - หัวหิน และ กรุงเทพฯ - พิษณุโลก รถจักรเครื่องยนต์หมุนช้า 900 แรงม้า สำหรับใช้ลากขบวนรถด่วนสายเหนือและสายใต้ จำนวน 6 คัน และรถจักรเครื่องยนต์หมุนช้า 2 เครื่อง กำลัง 1,400 แรงม้า เพื่อใช้เดินขบวนรถสินค้า จำนวน 1 คัน ทำให้ประเทศไทยเป็นประเทศแรกที่มีรถจักรดีเซลใช้ในเอเชีย⁴

1.2 โรงแรมในสถานที่ตากอากาศ ทางรถไฟสายใต้ทำให้เกิดแหล่งท่องเที่ยวชายทะเลทางด้านทิศตะวันตกของอ่าวไทย เนื่องจากสร้างเลียบชายฝั่งทะเลทางภาคใต้ของไทยและอยู่ไม่ห่างจากชายทะเลมากนัก ในระยะแรกชายทะเลหัวหินเป็นเสมือนสถานที่พักผ่อนตากอากาศเฉพาะชนชั้นสูงของกรุงเทพฯ เนื่องจากเป็นที่ตั้งของตำหนักประทับร้อนส่วนพระองค์ของสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง ตลอดจนพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนางชั้นผู้ใหญ่และข้าราชการสำนักในพระองค์ และเป็นสถานที่ตากอากาศชายทะเลที่มีชื่อเสียงที่สุดของไทย ดังนั้น เมื่อสมเด็จพระพันปีหลวงเสด็จสวรรคตไปเมื่อ พ.ศ. 2463 กรมรถไฟหลวงฯ จึงได้รับพระบรมราชานุญาตให้ใช้ที่ดินและเรือนพักจำนวนหนึ่งเพื่อหารายได้เนื่องจากชายทะเลหัวหินเป็นบริเวณที่มีศักยภาพที่จะเป็นแหล่งท่องเที่ยวที่สร้างรายได้แก่ประเทศได้ต่อไป ดังนั้น และกรมรถไฟหลวงฯ ได้ลงทุนก่อสร้างโรงแรมแบบฝรั่งที่ชายทะเลหัวหินและเริ่มเปิดบริการอย่างเป็นทางการเมื่อวันที่ 20 ธันวาคม พ.ศ. 2465

เนื่องจากชายทะเลหัวหินเป็นสถานที่มีอากาศบริสุทธิ์เหมาะแก่การพักผ่อน ดังนั้น ห้องพักในโรงแรมและบังกะโลที่กรมรถไฟหลวงฯ มีอยู่ก็ยังไม่พอต่อความต้องการ กรมรถไฟหลวงฯ ต้องซื้อที่ดินและจัดสร้างบังกะโลเพิ่มเติมขึ้นอีกเมื่อพ.ศ. 2469 ได้แก่ ที่ดินของนายอาบัส อัน เรียกว่าอาบัสเฮ้าส์ (Abbas House) ซึ่งเดิมเป็นโกดังเก็บสินค้าใกล้สถานีรถไฟหัวหินมาดัดแปลงเป็นที่พักชั่วคราว รวมทั้งซื้อที่ดินบริเวณ

¹ม.ร.ว. พรรณภณ สวัสดิวัตน์. (2525). นิทรรศการเฉลิมพระเกียรติ นายพลเอกพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบุรฉัตรไชยากร กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน. หน้า 16 และ 20.

²อาชว์ กุญชร ณ อยุธยา. (2527). "นักเรียนรถไฟคนสุดท้ายของเสด็จในกรม," ใน บุรฉัตรรำลึก. หน้า 127.

³ม.ร.ว. พรรณภณ สวัสดิวัตน์. (2525). เสริมเติม. หน้า 17.

⁴อาชว์ กุญชร ณ อยุธยา. (2527). เรื่องเดิม.

ตำหนักเสนาธิการทหารบก สมเด็จพระพันปีหลวง ทางด้านเหนือของโฮเทลมาจากพระคลังข้างที่ แล้วสร้างบ้านพักร้อนขนาดเล็กขึ้น 19 หลัง รวมทั้งขยายตัวตึกโรงแรมมาทางด้านเหนือสร้างเป็นห้องพักเพิ่มเติมอีก 13 ห้อง สร้างเสร็จเมื่อ พ.ศ. 2471 โดยเลียนแบบรูปทรงอาคารเดิมไว้เพียงแต่เปลี่ยนโครงสร้างเป็นคอนกรีตเสริมเหล็ก¹ นอกจากนั้น ได้ขยายบริเวณสนามกอล์ฟจากจำนวน 9 หลุม เป็น 18 หลุมด้วย

โรงแรมหัวหินกลายเป็นสถานที่ดึงดูดความสนใจของนักท่องเที่ยวทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศให้เดินทางมาเยือนชายทะเลหัวหิน มีส่วนสนับสนุนให้เกิดการพัฒนาหัวหินเป็นแหล่งท่องเที่ยวที่ทันสมัยตามมาตรฐานตะวันตกด้วยเช่นกัน

1.3 โรงแรมในเขตเมือง พระเจ้าฟ้ายะเธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน ทรงดำเนินการปรับปรุงวังพญาไทให้เป็นโฮเทลสำหรับพระนครต่อไปตามพระราชประสงค์พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว กล่าวคือ เมื่อวันที่ 5 ธันวาคม พ.ศ. 2468 พระเจ้าฟ้ายะเธอ กรมหลวงกำแพงเพชรอัครโยธิน ได้มีหนังสือกราบบังคมทูลฯ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเกี่ยวกับรายการค่าใช้จ่ายที่กรมรถไฟหลวงได้ดำเนินการไปแล้วในการปรับปรุงวังพญาไทให้เป็นโรงแรม “เนื่องในกระแสพระดำริห์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖”² รวมทั้งแผนการดำเนินงาน ค่าใช้จ่าย ตลอดจนบทความภาษาอังกฤษที่เตรียมนำเสนอเป็น “ข่าวแจก” ให้หนังสือพิมพ์ภาษาต่างประเทศช่วยประชาสัมพันธ์โรงแรมใหม่ พระเจ้าฟ้ายะเธอ กรมหลวงกำแพงเพชรอัครโยธิน ได้ทรงดำเนินการดังกล่าวด้วยเหตุผลดังนี้

ตามที่ข้าพระพุทธเจ้าสันนิษฐานแปลพระราชดำริห์และพระบรมราโชบายในรัชกาลที่ ๖ ซึ่งพระราชทานมาทางเจ้าพระยารามราชนพและผู้อื่นในการที่จะแปลงวังพญาไทเป็นโฮเทลนั้นมีสองสถาน สถานหนึ่ง เปนด้วยพระราชปรารภว่าวังพญาไทเปนอสัณหาริมทรัพย์อันใหญ่โตมีบริเวณกว้างขวางมาก เปนการเปลืองพระราชทรัพย์มากในการที่จะบำรุงรักษา และถ้าจะไม่ใช่เปนพระราชฐานที่ประทับต่อไปแล้ว ค่าบำรุงรักษาซึ่งเชื่อด้วยเกล้าฯ ว่าจะไม่น้อยกว่าปีละ ๕๐,๐๐๐ บาท และค่าซ่อมแซมประจำปีอีกไม่น้อยกว่าปีละ ๒๐,๐๐๐ บาท เพื่อรักษาให้มั่นคงอยู่ได้ เช่นนี้จะเปนอันหนักแก่เงินพระคลังข้างที่มากไป แต่ถ้าใช้ที่เปนโฮเทลคงอยู่ในงบโฮเทลรักษาสถานที่ ตลอดจนบริเวณอันงดงามให้คงดีอยู่เสมอไป เพราะเปนสถานที่ซึ่งหาผลประโยชน์เลี้ยงตัวเองได้ กับอีกประการหนึ่ง เนื่องด้วยพระบรมราโชบายที่จะทรงช่วยเหลือการแผ่นดิน พระราชทานความสดวกให้ชาวต่างประเทศเข้ามาเยี่ยมเยียนประเทศสยามตลอดไปจนถึงการติดต่อทางสินค้าซึ่งอาจยังเกิดขึ้นในภายภาคหน้า และชักจูงเอาทุนเข้ามาเพิ่มพูนทุนในประเทศเพื่อความเจริญแก่ประเทศ อีกประการหนึ่งพระราชปรารภแก่พระบรมราโชบาย ประการที่ ๒ ข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระราชทานต่อพระโอษฐ์ถึงสองครั้ง หนึ่งในการที่ไม่โปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้สร้างโฮเทลใหญ่ที่หัวลำโพงก็โดยทรงเห็นว่า สถานที่อันเป็นที่สำราญอย่างเช่นวังพญาไทเหมาะกว่า จึงในตอนท้ายนี้พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ทำแต่เพียง Rest House ที่สถานี่หัวลำโพง และเนื่องในการที่ไม่พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้สร้างโฮเทลที่หัวลำโพงนี้เองจึงได้พระราชทานที่วัง

¹ บัณฑิต จุลลาสัย. (2530). โฮเทลหัวหินแห่งสยามประเทศ. หน้า 44.

² หจข. ร.7 พ.5/2 แปลงโฮเทลวังพญาไท. จดหมายกราบบังคมทูลของพระเจ้าฟ้ายะเธอ กรมหลวงกำแพงเพชรอัครโยธิน.

พญาไท เพราะวังพญาไทเป็นสถานที่ใหญ่โตได้ทรงลงทุนมาก และมีพระราชปรารภว่าถ้าจะเรียกค่าเช่าเท่านั้นเท่านี้เปอร์เซ็นต์แล้ว กรมรถไฟหลวงก็ไม่สามารถจะจัดการให้เป็นโอเทลได้ พยานแห่งการที่มีพระราชประสงค์จะทรงช่วยเหลือในส่วนพระองค์แก่กิจการของแผ่นดินนั้นมีอยู่ ที่ได้ทรงกำชับมิให้ข้าพระพุทธเจ้าเปลี่ยนนามสถานที่ไปว่า โอเทลรถไฟ หรืออย่างอื่น ๆ ให้คงนามว่าพญาไทไว้เป็นที่ระลึก โดยเหตุเหล่านี้ ข้าพระพุทธเจ้าจึงพร้อมใจฉลองพระเดชพระคุณตามพระราชประสงค์ทุกประการ ...¹

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชกระแสให้กรมรถไฟหลวงดำเนินการเรื่องเช่าที่วังพญาไทเพื่อปรับปรุงเป็นโรงแรมได้ โดยให้กรมรถไฟหลวงประสานงานกับกรมพระคลังข้างที่โดยตรง และได้มีการเปิดโรงแรมวังพญาไทเป็นครั้งแรกเมื่อเดือนธันวาคม พ.ศ. 2469 ส่วนราชธานีโอเทล ที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้จัดทำเพียงบ้านพัก (Rest House) ณ สถานีกรุงเทพฯ นั้น ได้เริ่มเปิดให้บริการในเดือนมกราคม พ.ศ. 2470²

โรงแรมวังพญาไทเป็นโรงแรมที่หรูหราที่สุดและดีที่สุดของกรุงเทพฯ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เห็นได้จากเอกสารและภาพประกอบที่แผนกโฆษณา กรมรถไฟหลวงฯ เป็นผู้จัดทำต้นฉบับเรื่องที่พิกในกรุงเทพฯ ในหนังสือ *Guide to Bangkok* ของ นายพันตรีอีริก ไซเด็นฟาเดิน ที่กรมรถไฟหลวงแห่งกรุงสยามจัดทำขึ้นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2471 เพื่อแนะนำเรื่องการเดินทางมากรุงเทพฯ ที่พิก ข้อมูลทั่วไป แหล่งท่องเที่ยวและอื่น ๆ³

โรงแรมที่นายพันตรีอีริก ไซเด็นฟาเดินแนะนำให้ชาวต่างประเทศที่มาเยือนกรุงเทพฯ เข้าพัก มี 5 แห่ง เรียงตามลำดับก่อนหลังตามความหรูหราและคุณภาพของบริการดังนี้ โรงแรมวังพญาไท โรงแรมรอยัล โรงแรมโอเรียนเต็ล โรงแรมราชธานีและโรงแรมยุโรป ในจำนวนนี้มีโรงแรมของกรมรถไฟหลวง 2 แห่ง คือ โรงแรมวังพญาไทซึ่งปรับปรุงจากพระราชฐานที่ประทับของสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถพระบรมราชชนนีพันปีหลวง กับโรงแรมราชธานี ณ สถานีรถไฟปลายทางกรุงเทพฯ ส่วนอีก 3 แห่งนั้นเป็นโรงแรมของชาวต่างประเทศที่ตั้งอยู่ในย่านที่พักและธุรกิจของชาวตะวันตก

เห็นได้ชัดเจนว่ากรมรถไฟหลวงพยายามให้บริการทั้งด้านโรงแรมในเมืองที่เหมาะสมกับนักธุรกิจ (คือ โรงแรมราชธานี) และโรงแรมหรูหราร้างหนึ่งสำหรับพระนคร (คือ โรงแรมวังพญาไท) เพื่อให้เป็นที่รู้จักโดยทั่วกันว่ากรุงเทพฯ มีโรงแรมที่มีคุณภาพดีทัดเทียมกับประเทศในยุโรปและอเมริกาด้วยเช่นกัน เมื่อพิจารณาบริการของโรงแรมทั้งสองแห่งนี้เปรียบเทียบกับโรงแรมอื่นแล้วจะพบว่า มีบริการที่พักสำหรับคนรับใช้หรือผู้ติดตาม ซึ่งเป็นบริการที่แปลกกว่าโรงแรมอื่น

¹ หจช. ร.7 พ.5/2 แปลงโอเทลวังพญาไท. จดหมายกราบบังคมทูลของพระเจ้าฟ้าง้าว กรมหลวงกำแพงเพชรอัครโยธิน.

² ม.ร.ว.พรรณภณ สวัสดิวัตน์. (2525). นิทรรศการเฉลิมพระเกียรติ นายพลเอกพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบุรฉัตรไชยากร กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน. หน้า 20-21.

³ Erik Seidenfaden. (1984). 2nd edition. *Guide to Bangkok*. p. 21-32.

2. การให้คำแนะนำด้านการท่องเที่ยว แผนกโฆษณาในกรมรถไฟหลวงได้ดำเนินการจัดทำคู่มือเชิญชวนให้เที่ยวตามทางรถไฟ โดยมีนายพันตรีไซเดินฟาเดิน เป็นผู้เขียนคู่มือนำเที่ยวสถานที่สำคัญทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีเป็นภาษาอังกฤษหลายเรื่อง ดังจะเห็นได้จากต้นฉบับตัวเขียนที่จัดเก็บไว้ในหอจดหมายเหตุแห่งชาติ เช่น Guide to Nakorn Patom, Guide to the North Express, Guide to Phra Buddha Bat, Guide to Bang Pa-In และ Guide to Chiangmai-Lampoon¹ นอกจากนั้น ยังได้จัดพิมพ์ Guide to Bangkok เป็นภาษาอังกฤษจำหน่ายไปทั่วโลกอีกด้วย

นอกจากคู่มือของนายพันตรีไซเดินฟาเดิน แผนกโฆษณาได้พยายามโฆษณากิจการของกรมรถไฟหลวงฯ ไปในสื่อสิ่งพิมพ์ของต่างประเทศ คือ นิตยสาร Glimpse of the East อันเป็นวารสารเกี่ยวกับการท่องเที่ยวของญี่ปุ่น คือ นิปปอนยูเซนไกชา (Nippon Yusen Kaisha) ซึ่งมีรูปเล่มน่าอ่านและมักมีอยู่ในสำนักงานท่องเที่ยวและโรงแรมชั้นนำ² กรมรถไฟหลวงฯ ยอมลงทุนค่าลงโฆษณา 2 หน้า ในอัตราค่าบริการปีละ 35 ปอนด์ เช่นเรื่อง Siam's Up-to-Date Hotels (โรงแรมที่ทันสมัยของสยาม) ซึ่งน่าจะหมายถึงโรงแรมหัวหิน โรงแรมวังพญาไทและโรงแรมราชธานี และ By Rail Through Siam (เที่ยวสยามตามทางรถไฟ) ซึ่งน่าจะเป็นการเล่าเรื่องการเดินทางจากชายแดนไทยโดยรถด่วนสายใต้ไปจนถึงเชียงใหม่โดยรถด่วนสายเหนือ เนื่องจากคู่มือของกรมรถไฟหลวงฯ มีรูปแบบการบรรยายความเช่นนี้

นอกเหนือจากการลงโฆษณาในวารสารต่างประเทศแล้ว ต่อมา กรมรถไฟหลวงฯ ได้จัดตั้งแผนกถ่ายภาพขึ้นเพื่อจัดทำภาพยนตร์เพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยวขายแก่นักท่องเที่ยวชาวต่างประเทศและส่งขายไปยังต่างประเทศ คือ ภาพยนตร์เรื่อง See Siam ภาพยนตร์เรื่อง See Siam No. 2 นอกจากนั้น ยังได้จัดทำฟิล์มกระจกเกี่ยวกับหัวหิน โรงแรมหัวหิน โรงแรมวังพญาไท สถานที่สำคัญในกรุงเทพฯ แล้วจัดทำภาพโปสการ์ดเกี่ยวกับประเทศไทยเป็นชุดต่าง ๆ ขายแก่นักท่องเที่ยว

ส่วนการทำสมุดนำเที่ยวขนาดเล็ก (pamphlet) แนะนำแหล่งท่องเที่ยวในเส้นทางรถไฟสายต่าง ๆ นั้น กรมรถไฟหลวงฯ ยังทำอยู่ตามปกติ เช่น South Express (รถด่วนสายใต้), From Bangkok to Chiangmai by the Northern Express (จากกรุงเทพฯไปเชียงใหม่โดยขบวนรถด่วนสายเหนือ)³

สำหรับ การให้คำปรึกษาเกี่ยวกับการท่องเที่ยวนั้น แผนกโฆษณาได้ย้ายสำนักงานจากตึกบัญชาการกรมรถไฟมาอยู่ที่สถานีรถไฟหัวลำโพงในเวลาต่อมาและยินดีให้คำปรึกษาเรื่องเส้นทาง บริการสำรองที่พักและการเดินทางไปยังต่างประเทศ

3. กรมรถไฟหลวงมีส่วนเกี่ยวข้องในการพัฒนาหัวหินให้เป็นเมืองตากอากาศตามมาตรฐานสากล เพราะชายทะเลหัวหินเริ่มเป็นที่รู้จักเมื่อมีการตัดทางรถไฟสายใต้เลียบชายฝั่งทะเลด้านตะวันตกของอ่าวไทย โดยมีสถานีหัวหินเป็นสถานีหนึ่งของขบวนรถไฟสายใต้ ดังนั้น กรมรถไฟหลวงจึงมีส่วนเกี่ยวข้องกับการพัฒนาเมืองตากอากาศแห่งนี้ตั้งแต่ต้น และต่อมาเมื่อมีการตราพระราชบัญญัติการจัดบำรุงสถานที่ชายทะเลทิศตะวันตก พุทธศักราช 2469 นั้นทำให้มีการแต่งตั้งคณะบุคคลร่วมกันทำหน้าที่วางแผนและพัฒนาพื้นที่ตั้งแต่สองข้างทางรถไฟตั้งแต่สถานีชะอำถึงสถานีหนองตาพุดเพื่อให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวพักผ่อนตาก

¹ ดูรายละเอียดใน หจข. รฟท. 1/8 Guide Book by Erik Seidenfaden.

² หจข. รฟท. 1/7 Glimpse of the East.

³ หจข. รฟท. 1/8. Guidebook by Erik Seidenfaden.

อากาศที่ทันสมัยที่สุด และขณะเดียวกันต้องพยายามหารายได้เพื่อพัฒนาพื้นที่ ดังนั้น สภาจัดบำรุงสถานที่ ชายทะเลทิศตะวันตกจึงได้ขอพระบรมราชานุญาตให้ประกาศพระราชกฤษฎีกาเกี่ยวกับการกำหนดเขต หวงห้ามไว้ให้สภาย จัดหาผลประโยชน์เพื่อบำรุงพื้นที่ ดังจะเห็นได้จาก รายงานเสนาบติสภา 1/2470 ลงวันที่ 11 เดือนเมษายน พ.ศ. 2470 ดังนี้

เสนาบติกระทรวงพาณิชย์ กราบฯ บังคมทูลว่า พระราชกำหนดนี้เป็นชนิด Zone decree ได้เริ่ม ใช้มาตั้งแต่พฤษภาคม 2462 และได้ถือแบบนั้นตลอดมาไม่มีความขัดข้องอย่างไร โดยเหตุที่ยัง ไม่มี expropriation law จึงจำเป็นต้องออกพระราชกำหนดเพื่อป้องกันการ speculation เวลานี้มี ผู้จับจองที่ดินตามทางรถยนต์ที่จะไปในพระราชฐานใหม่แล้ว อนึ่งทรงเห็นว่าหมู่บ้านที่อยู่ระหว่าง พระราชฐานใหม่และโฮเทลหัวหินนั้นเป็น plaque spot ถ้ามีกาฟโรคขึ้นก็จะทำให้ถนนหมดความ นิยม สมควรจัดทำการประปา ถนน และการสุขาภิบาลในหมู่บ้านนั้น เป็นการ Town planning ทั้งเรื่อง

ที่กรมร่างกฎหมายหักท้วงวรรค 3 และ วรรค 4 ของร่างนั้น ทรงเห็นว่าผู้แปลทำให้นายกียอง เข้าใจผิด เพราะว่าการทำนานั้นไม่ได้ห้าม แม้ในทางที่รถไฟทำไปนั้นก็ได้ห้าม มีหลักฐาน ที่กระทรวงพระคลังฯ มีหนังสือมาให้เก็บค่านา เสนาบติพาณิชย์ฯ ทรงเห็นว่าพวกนี้หาเข้ากินค่า ไม่สมควรรบกวน จึงได้ทรงสั่งการไปเมื่อเดือนกุมภาพันธ์ที่แล้วมาให้หน้าเรื่องเสนอสภาเผยแพร่ พาณิชย์ในภายหลัง ...

กรมพระดำรงฯ กราบบังคมทูลว่า ประกาศนี้จำเป็นต้องทำเพื่อป้องกันไม่ให้คนหาอุบาย ทำให้ที่ราคาขึ้น เพื่อมาฉ้อ การทำเรือกสวนไร่นา การซื้อขายและการปลูกสร้างนั้นไม่ให้ทำกัน โดยงุบงิบ ต้องบอกกรรมการบำรุงสถานที่ก่อน ขึ้นทำลงไปก็ไม่ได้ค่าเสียหาย ทรงเห็นว่า ไม่เป็นการเดือดร้อนแก่ราษฎร

มีพระราชดำรัสว่า เข้าพระราชหฤทัยว่า ถ้าที่ดินที่ยังไม่ได้ develop นั้น ก็ไม่ให้ develop ที่กรรมการร่างกฎหมายหักท้วงนั้น ก็เกรงว่าจะเป็น permanent expropriation เท่านั้น ทรงพระราชดำริห์ว่า ก่อนจะทำอะไรลงไป ต้องบอกกรรมการก่อนนั้นดีแล้ว

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์ฯ รับสั่งว่า ทรงสงสัยในข้อที่ห้ามการโอนที่ดิน การหวงห้าม นั้นก็เคยเป็นการเดือดร้อน ยังไม่เข้าพระทัยโครงการของกรรมการบำรุงสถานที่ชายทะเล พระราชกำหนดในเรื่องทำทางรถไฟนั้น เป็นที่เข้าใจเห็นแจ้งกันตลอดแล้ว ไม่มีปัญหา ส่วนเรื่องนี้ ทำเพื่อ pleasure ฤาอะไร ที่นี้เป็นที่กว้างยาวอยู่ ถ้ามีความมุ่งหมายทำถนน ทำประปาแล้ว ห้ามเป็นตอน ๆ ไปดีกว่าห้ามทั้งผืน.

เสนาบติพาณิชย์ฯ ทรงตอบว่า แนวที่จะทำรถไฟนั้นกำหนดที่ไว้ ๕๐ กิโลเมตรทั้งสองข้างทาง การบำรุงสถานที่ชายทะเลนั้นเป็นไปตามพระราชปรารภ ได้มีพระราชบัญญัติบำรุงสถานที่แล้ว มีการหาผลประโยชน์ในการทำประปาอย่าง ๑ ถ้ามีคลองแล้วการเพาะปลูกก็จะเจริญขึ้น ส่วน การทำถนนนั้น ต้องตัดเข้ามาหาหมู่บ้าน ตามที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์ฯ รับสั่งนั้น ทรงเห็นว่า มีทางผ่อนผันอีกทาง ๑ ...

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์ฯ รับสั่งว่า บางที่จะเข้าพระทัยผิดก็ได้เพราะว่าไม่ทรงทราบว่ ทางรถไฟกำหนดที่กว้างไว้ถึง ๕๐ กิโลเมตร แต่การนี้จะเป็ enterprise ทางไหนยังไม่ชัดเจน การตั้งโฮเทลหัวหินก็มีคนเห็นกันว่าขาดทุน

เสนาบติพาณิชย์ฯ ทรงตอบว่า เป็น tourist scheme ทั้งอัน คนเข้ามาไม่น้อย

มีพระราชดำรัสว่า เรื่องนี้ราษฎรไม่ได้ประโยชน์โดยตรงก็จริงอยู่ แต่ได้ประโยชน์ทางอ้อม ถ้าที่เป็น holiday resort ก็ย่อมได้รับประโยชน์ ถ้าราษฎรจะทำอะไรลงไปขออนุญาตกรรมการแล้วก็ได้ค่าทำขวัญ ถ้าไม่ได้ขออนุญาตก็ไม่ได้ค่าทำขวัญ ทรงพระราชดำริเห็นว่า ตกลงตามร่างใหม่นี้ก็ดี และมีพระราชดำรัสถามว่าจะทำอะไรในที่นี้ก่อน

เสนาบดีพาณิชย์กราบบังคมทูลว่า จะลงมือทำการประปาก่อน ต่อไปจะให้ representative ของเจ้าของที่ตามพระบรมราโชบาย ถ้าการประปาแล้ว กรรมการจะมีรายได้ และจะทำตลาดและ sanitation ของบ้านเมือง การที่รถไฟบรรทุกน้ำมานั้น เป็นการแพงมาก

มีพระราชดำรัสว่า ถ้ามีผู้แทนขึ้นแล้ว ผู้แทนที่มีที่ดินที่หัวหินคงต้องการให้ทำถนนก่อนมากกว่า ทำประปา พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ประกาศพระราชกฤษฎีกาตามที่เสนาบดีกระทรวงพาณิชย์ฯ แก้ไขใหม่ได้¹

เหตุที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริจะพัฒนาพื้นที่เฉพาะตำบลหัวหินนั้น ส่วนหนึ่งคงมาจากการที่ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวังสวนไกลกังวลเป็นพระราชฐานที่ประทับส่วนพระองค์ที่ชายทะเลหัวหิน นอกจากนั้น คงเป็นเพราะสถิติการขายตั๋วรถไฟสายใต้ที่สถานีหัวหินมีผู้มาเยือนมากที่สุด เมื่อเปรียบเทียบกับสถานีอื่นที่อยู่ใกล้เคียง ไม่ว่าจะเป็นบ้านชะอำ หนองแก เขาตะเกียบ หรือเขาเต่า เพราะมีโรงแรมหัวหินจึงมีนักท่องเที่ยวเดินทางมาพักผ่อนที่สถานีหัวหินมากที่สุด ดังนั้น พื้นที่นี้น่าจะมีรายได้จากการท่องเที่ยวเพิ่มมากขึ้นทุกปี โดยเฉพาะอย่างยิ่ง จากนักท่องเที่ยวต่างประเทศ

สภาจัดบำรุงสถานที่ชายทะเลทิศตะวันตกมีลักษณะคล้ายเทศบาล คือ จัดบำรุงท้องที่โดยการวางผังเมือง สร้างสาธารณูปโภคที่จำเป็น เช่น ตลาด ถนน โรงพยาบาล ภายในเขต โดยสามารถเรียกเก็บภาษีโรงเรือน โรงร้าน ตลอดจนวางกำหนดการเก็บภาษีอากรอย่างอื่น เพื่อบำรุงรักษาถนนหนทาง การประปา และไฟฟ้า โดยนำความขึ้นกราบบังคมทูลเพื่อขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตพิเศษได้เป็นคราว ๆ ไป (มาตรา 7 ของ พ.ร.บ.จัดบำรุงฯ)

รายได้จากสภาฯ ในการทำนุบำรุงพื้นที่ภายในบริเวณเขตสถานนั้น เมื่อพ.ศ. 2470 มีเพียงภาษีโรงเรือน แพลและเรือ ซึ่งเป็นส่วนที่รัฐบาลมอบให้สภาไว้ใช้จ่ายตามพระราชบัญญัติจัดการสุขาภิบาล ซึ่งมีจำนวนเพียง 277 บาทเท่านั้น² เงินจำนวนนี้น้อยเกินกว่าจะใช้ดำเนินกิจการใด ๆ ได้ แม้แต่การสำรวจเพื่อวางแผนการพัฒนาพื้นที่ ดังนั้น สภาฯ จึงต้องขอยืมเงินจากกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ และขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตพิเศษ เพื่อจัดหารายได้มาใช้ในกิจการของสภา คือ ขอเก็บเงินเพิ่มจากผู้โดยสารที่เดินทางเข้าไปในเขตของสภา เป็นสัดส่วนกับชนิดของตั๋วรถไฟที่ใช้ ให้กรมรถไฟทำหน้าที่เก็บเงินจำนวนนี้ไว้ให้สภาฯ โดยคิดรวมกับค่าตั๋วรถไฟ

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากการเก็บเงินเพิ่ม หรือที่เรียกว่า เซอชาร์จ (surcharge) เป็นเรื่องแปลกใหม่และเกี่ยวข้องกับคนส่วนมาก จึงมีการนำเรื่องนี้เข้าพิจารณาในที่ประชุมเสนาบดีสภา เสนาบดีส่วนใหญ่

¹ หจข. ร.7 พ.11/6

² หจข. ร.7 พ.11/7 คำชี้แจงของกรมพระกำแพงฯ ในการประชุมเสนาบดีสภา ครั้งที่ 10/2470 เมื่อวันที่ 13 มิถุนายน พ.ศ. 2470.

ไม่เห็นด้วยกับการดำเนินงานตามที่กรมพระกำแพงฯ เสนอ แต่อย่างไรก็ตาม หลังจากที่ได้ทดลองเก็บเงินส่วนที่เพิ่มนี้อยู่ระยะหนึ่ง มีผู้เสนอว่าควรจะใช้วิธีการเก็บภาษีที่ดินและภาษีโรงเรือนแทน เพราะน่าจะเป็นประโยชน์กับสภามากกว่า เพราะเป็นการเก็บภาษีจากผู้ที่จะได้ประโยชน์โดยตรงจากการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยว

ตามปกติ ราษฎรที่อาศัยอยู่ในตำบลหัวหิน หากทำนาจะต้องเสียภาษีค่านา แต่เมื่อมีการเสนอให้สภาฯ จัดเก็บภาษีที่ดินและภาษีโรงเรือนแทน ก็เกิดปัญหาว่าจะต้องเสียภาษี 2 ต่อ หรือไม่ คือ เสียทั้งภาษีค่านาและภาษีที่ดิน นอกจากนั้น สถานที่ราชการซึ่งได้รับยกเว้นไม่ต้องเสียภาษีนั้น รวมเอาสถานีรถไฟและทางรถไฟเข้าไว้ด้วยหรือไม่ ทั้งนี้เนื่องจากที่ดินที่น่าจะเสียภาษีสูงที่สุดน่าจะเป็นที่ดินของรถไฟ เนื่องจากมีรายได้จำนวนมากไม่น้อย

ประเด็นเรื่องภาษีนี้เป็นเรื่องที่ถูกเถียงกันมากในที่ประชุมเสนาบดีสภา อย่างไรก็ตาม กรมพระกำแพงฯ ทรงยืนยันว่าจะต้องเสียภาษีทั้งสองอย่าง โดยชี้แจงว่าที่ดินในเขตของสภาไม่เหมาะแก่การทำนา โดยเฉพาะตำบลหัวหิน ดังนั้นจึงเสียภาษีค่านาเป็นเงินไม่มากนัก ในขณะที่ชะอำทำนาได้ผลดีมาก ซึ่งก็น่าจะทำให้มีเงินชำระภาษี เหตุผลที่ทรงต้องการจัดเก็บภาษีให้ได้เป็นจำนวนมากนั้น เพราะต้องการจัดหารายได้ที่เพียงพอในการพัฒนาพื้นที่ของสภา ดังความตอนหนึ่งว่า ...

การที่สภามี separate finance และยกภาษีอากรให้สภานั้น สภาก็ได้อำนาจเงินรายได้ไปเป็นประกันขอยืมเงินกระทรวงพระคลังฯ มาจัดการบำรุงสถานที่ เงินหลวงไม่ต้องเสียเลย เป็นแต่ให้ยืมและได้ดอกเบี้ยด้วย โดยเหตุที่คนไทยไปชายทะเลมากขึ้น ปีก่อนไปเพียงหมื่น ปีนี้ไปมากถึง 3 หมื่น ก็ควรจัดให้มี sanitation and amenities ให้ดียิ่งขึ้น เพราะฉะนั้น เมื่อโปรดเกล้าฯ ให้ใช้พระราชบัญญัตินี้แล้ว ขอพระราชทาน พระบรมราชานุญาตให้กระทรวงพระคลังฯ ให้ยืมเงินทันที เพื่อแสดงให้เห็นว่าสภาได้จัดให้มี amenities จริง เช่น จัดหาน้ำซึ่งเป็นของที่ต้องการมาก ...¹

sanitation หรือ การสุขาภิบาล ได้แก่ ระบบระบายน้ำ ระบบบำบัดน้ำเสีย ระบบจัดการสุขา ระบบกำจัดขยะ และ amenities หรือ สิ่งบำรุงความสุขต่าง ๆ อันได้แก่ ไฟฟ้า ประปา และสิ่งอำนวยความสะดวกอื่น ๆ เป็นสิ่งจำเป็นสำหรับเมืองตากอากาศที่ผู้มาเยือนครวญระลอก ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในฤดูตากอากาศ เมื่อรัฐบาลไม่อาจจะลงทุนในกิจการนี้เองได้ แต่ให้หน่วยงานของราชการทำหน้าที่จัดหาสิ่งอำนวยความสะดวกที่ต้องลงทุนสูงเช่นนี้ จึงต้องหาทางออกที่เหมาะสมเพื่อให้ได้ผลประโยชน์มากที่สุด

วิธีแก้ปัญหของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน นับว่าน่าสนใจ เนื่องจากการลงทุนด้านสาธารณูปโภคเป็นการเพิ่มมูลค่าให้ที่ดิน และนับเป็นวิธีที่ดีในการพัฒนาพื้นที่บริเวณหัวหิน ในลายพระหัตถ์ที่กรมพระกำแพงฯ เสนาบดีกระทรวงพาณิชย์และคมนาคม และนายกสภาจัดบำรุงฯ ได้กราบบังคมทูลความเห็นเกี่ยวกับที่ดินในตำบลหัวหิน เมื่อวันที่ 6 กรกฎาคม พ.ศ. 2471 มีใจความที่น่าสนใจตอนหนึ่งว่า ...

¹ หจช. ร.7 พ.11/7. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน. รายงานการประชุมเสนาบดีสภา ครั้งที่ 6/2471.

ที่ ๆ ในตำบลเหล่านี้จะให้ผลเมื่อใช้การในอย่างอื่นมากกว่าการทำนา เมื่อได้รับความทำนุบำรุงให้เจริญขึ้นแล้ว ราคาก็จะดี ซึ่งเดี๋ยวนี้ก็ได้ทราบอยู่เสมอว่าที่ดินราคาดีขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก เพราะการซื้อขายที่ ผู้ขอโอนกรรมสิทธิ์ต้องแจ้งให้สภานี้ทราบ ตามประกาศพระราชกฤษฎีกากำหนดเขตหวงห้าม ฉบับลงวันที่ ๑๑ เมษายน พุทธศักราช ๒๔๗๐ เช่น ที่ ๆ หัวหินรายหนึ่ง เมื่อประมาณ ๑๐ เดือนก่อน ซื้อขายกันเพียง ๕,๐๐๐ บาท เดี๋ยวนี้ซื้อขายกันถึง ๑๐,๐๐๐ บาท เมื่อที่ดินราคาดีขึ้นเช่นนี้ ต่อไปไม่ช้านัก การทำนาก็คงสูญหายไปหมด เพราะที่นาใช้ประโยชน์อย่างอื่นได้ราคาดีกว่า ...¹

และเมื่อที่นาหายไป เพราะต้องการที่ดินไปสร้างบ้านพักตากอากาศ การเก็บภาษีค่านาจาก็เป็นอันต้องยกเลิกไปโดยปริยาย เหลือแต่เพียงภาษีที่ดินและภาษีโรงเรือนเท่านั้น

สภาจัดบำรุงฯ ไม่มีโอกาสสร้างความเจริญแก่พื้นที่นี้ได้ตามที่คาดไว้ เพราะนอกจากถนนไปพระราชวังไกลกังวล และตลาดฉัตรไชย อันเป็นตลาดที่สะอาดถูกสุขอนามัยแห่งแรกของหัวหินแล้ว สภานี้ก็ไม่มีโอกาสได้สานงานต่อไป เนื่องจากเกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครองเมื่อวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2475 ตามด้วยกบฏบวรเดชเมื่อ พ.ศ. 2476 ทำให้สภานี้ต้องหยุดดำเนินการ และกลายเป็นเทศบาลตำบลชะอำ และเทศบาลตำบลหัวหิน ตามวินิจฉัยของคณะรัฐมนตรีไปในที่สุด

4. การสร้างเมืองตากอากาศชายทะเลหัวหิน อันเป็นสถานที่พักตากอากาศของพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนางและผู้มีทรัพย์ เป็นเสมือนบ้านหลังที่ 2 ของชนชั้นสูงในกรุงเทพฯ ประกอบกับเมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้าง “วังสวนไกลกังวล” ที่ชายทะเลหัวหิน ทำให้หัวหินกลับไปสู่การเป็นเขตพระราชฐานอีกครั้งหลังจากที่สมเด็จพระพันปีหลวงได้สวรรคตไปแล้วประมาณ 6-7 ปี เพราะนอกจากพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์ ผู้เป็นเจ้าของพระตำหนักแสนสำราญสุขเวศม์ อันเป็นตำหนักประทับร้อนของพระบรมวงศานุวงศ์ที่ชายทะเลหัวหินแล้ว ก็มีบ้านพักของชาวกรุงเทพฯ จำนวนมาก ถ้ายิ่งลำดับมาจากวังสวนไกลกังวลจนถึงเขาเต่าจะมีดังนี้ ตำหนักสวนพระองค์ ม.จ.อมรทัต กฤดากร บ้านมีสุขของคุณหญิงชุก บ้านถนอมสุข บ้านชูชีพ ของคุณหญิงสำลี ยมาภัย บ้านจิตกุลหรือตำหนักจิตกุล ที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพและพระธิดาประกอบด้วย เรือน 3 หลัง จากนั้นเป็นตำหนักพระองค์เจ้าอภัยนันทริปชา และบ้านพักร้อนอีกหลายหลังแล้วจึงถึงหมู่บ้านชาวประมงที่อยู่ใกล้คลองสมอเรียง และติดกับชายหาดหินใหญ่อันเป็นที่มาของชื่อหัวหิน ถัดจากหัวหินลงมาทางใต้เป็นตำหนักสวนพระองค์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนารถ และโรงแรมหัวหิน โรงแรมอยู่ติดกับตำหนักแสนสำราญสุขเวศม์ ถัดไปเป็นบ้านสมประสงค์ บ้านเวียนไพร่งใจ บ้านเจ้าจอมมารดาเลื่อน ตำหนักสวนพระองค์พระนางเจ้าสุวัทนา ตำหนักสวนพระองค์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้าไวยอลงกรณ์ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธร ซึ่งมีเรือนอยู่หลายหลัง จากนั้นเป็น “บ้านพลับป่า” ซึ่งเป็นตำหนักสวนพระองค์ของกรมพระจันทบุรีนฤนาถ บ้านเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี ถัดไปเป็นบ้านมะขามโทนมี่เรือนหลายหลังให้เช่า แล้วถึงบ้านเจ้าพระยามหิธร ราชเลขานุการในพระองค์พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวอยู่บริเวณเขาตะเกียบ เป็นต้น หัวหินกลายเป็นบ้านแห่งที่ 2 ของคนกรุงเทพฯ ที่ส่วนใหญ่เป็นพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนาง ทำให้คนธรรมดาต้องการเดินทางมาเที่ยวหัวหินบ้าง

¹ หจข. ร.7 พ. 11/7. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน. ลายพระหัตถเลขากราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว.

กล่าวโดยสรุปได้ว่ากรรมรถไฟหลวงฯ ทำให้มีผู้สนใจเดินทางท่องเที่ยวเพิ่มมากขึ้น ทั้งชาวไทยที่เดินทางท่องเที่ยวสถานที่ต่าง ๆ ในประเทศไทย และ ชาวต่างประเทศที่เดินทางเข้ามาเยือนประเทศไทย ทำให้รัฐบาลเริ่มต้องการรายได้จากนักท่องเที่ยวต่างประเทศมากขึ้น

4.1.2 ผลของการจัดงานแสดงสยามรัฐพิพิธภัณฑ์

หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จอยู่ในราชสมบัติสืบต่อจากสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชนั้น ปัญหาใหญ่ประการหนึ่ง คือ ควรจะมีการจัดงานแสดงสยามรัฐพิพิธภัณฑ์ตามที่มีกำหนดเปิดงานในวันที่ 23 มกราคม พ.ศ. 2468 หรือไม่ เจ้าพระยาอมราช (ปั้น สุขุม) ได้กราบบังคมทูลเรียนพระราชปฏิบัติเมื่อวันที่ 1 ธันวาคม พ.ศ. 2468 ว่าควรจะเลื่อนการจัดงานแสดงนี้ไปจนถึงงานพระบรมราชาภิเษก ดังนั้น พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้มีการประชุมเสนาบดีเพื่อร่วมกันหาข้อสรุปว่าควรจะทำงานแสดงนี้ หรือเลื่อนออกไป โดยมีพระราชดำรัสว่า “หนทางที่จะวินิจฉัยปัญหานี้มีอยู่ ๒ ทาง คือ :- ๑. ทาง Sentiment ซึ่งเห็นว่ามีเหตุที่จะเลิกได้โดยงดงาม คืออ้างความทุกข์โศกของแผ่นดิน

๒. เรื่องเงิน จำจะต้องติดดูว่าถ้าจะเลื่อนไปทำภายหลังจะขาดทุนมากหรือไม่, และถ้าจะเลิกจะเป็นเหตุให้เสียหายประการใด ...”¹

ผลก็คือ นอกจากเจ้าพระยาอมราชและเสนาบดีกระทรวงมหรธรรแล้ว เสนาบดีส่วนใหญ่มีความเห็นว่าสมควรจะยกเลิกงานแสดงนี้ ดังนั้น พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาอมราชจัดทำประมาณการรายจ่ายทั้งหมดเสนอให้ผู้ชำนาญการกระทรวงพระคลังพิจารณาในขณะเดียวกัน ขอให้มิวิศกรไปตรวจสอบสถานที่ก่อสร้างและให้พ่อค้าแจ้งเรื่องผลการเตรียมการลงทุนจัดงานดังกล่าวด้วย² และในที่สุดเมื่อวันที่ 29 ธันวาคม พ.ศ. 2468 ก็ได้มีประกาศเลิกการแสดงสยามรัฐพิพิธภัณฑ์ในหนังสือพิมพ์ด้วยเหตุผลดังนี้

๑. ในเวลานี้บ้านเมืองกำลังไวทุกข์ จะเปิดสวนลุมพินีและแสดงสยามรัฐพิพิธภัณฑ์ในเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๖๘ ตามกำหนดเดิมหาสมควรไม่

๒. ถ้าจะเลื่อนไปเมื่อพ้นกำหนดแล้ว ก็เป็นเวลาช้านานการก่อสร้างบางอย่างก็จะทรุดโทรมลง คงจะต้องบูรณซ่อมแซมขึ้นใหม่ ตลอดไปจนค่าบำรุงรักษา กรรมการสยามรัฐพิพิธภัณฑ์ได้แสดงข้อบัญญัติว่า ถ้างานนี้เลื่อนไปจะต้องเพิ่มเงินแผ่นดินช่วยรายจ่ายอีกหลายแสนบาท ซึ่งในเวลานี้ฐานะเงินแผ่นดินกำลังขาดแคลน ยังจะต้องจ่ายเงินอีกเช่นนี้ จึงมีการขัดข้องสำคัญในทางรัฐประศาสน์

๓. ถ้าเลิกการแสดงสยามรัฐพิพิธภัณฑ์เสียทีเดียว รัฐบาลจะไม่ต้องจ่ายเงินแผ่นดินอีก เพราะการที่ได้ก่อสร้างลงไว้อาจจะใช้เงินส่วนซึ่งจะได้จากลอตเตอรี่ ๒ ล้านบาท กับทั้งเงินที่มีผู้ศรัทธาบริจาคช่วยนั้นพอจ่ายคุ้มได้

¹ หจข. ร.7 ม. 16/1. รายงานประชุมเสนาบดี วันที่ 3 ธันวาคม พ.ศ. 2468

² แหล่งเดิม.

... จึงทรงพระราชดำริเห็นว่า ควรเลิกการแสดงสยามรัฐเสีย คงไว้แต่การสร้างสวนลุมพินีให้สำเร็จ และเป็นประโยชน์แก่ประชาชนสมดังพระราชประสงค์ของสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช ...¹

หลังจากที่มีประกาศยกเลิกงานแสดงสยามรัฐพิพิธภัณฑณ์แล้ว ต่อมาในวันที่ 27 กรกฎาคม พ.ศ. 2470 เจ้าพระยาอมรราชได้กราบบังคมทูลเรียนพระราชปฏิบัติเกี่ยวกับรายรับรายจ่ายของงานแสดงสยามรัฐพิพิธภัณฑณ์ และขอพระบรมราชานุญาตให้พ้นจากหน้าที่กรรมการ โดยขอให้กระทรวงมหาดไทยรับเรื่องของสวนลุมพินีไปดำเนินการต่อไป² ด้วยเหตุนี้จึงไม่มีการจัดงานแสดงนิทรรศการนานาชาติขึ้น มีแต่การเตรียมการซึ่งเกี่ยวข้องกับคนจำนวนมากและน่าจะเกิดผลดังต่อไปนี้

1. เกิดการระดมความรู้เรื่องเกี่ยวกับประเทศไทยในความรับผิดชอบของหน่วยราชการต่าง ๆ ซึ่งทำให้เกิดการค้นคว้าเรื่องราวเกี่ยวข้องกับประเทศไทย เป็นการสร้างความรู้สึกชาตินิยมในหมู่ชาวไทยทุกกลุ่ม
2. เกิดการจัดทำเอกสารที่ระลึกเกี่ยวกับการจัดงานแสดงสยามรัฐพิพิธภัณฑณ์ ทั้งที่ให้ภาพรวมของการจัดงาน คือ ที่ระลึกสยามรัฐพิพิธภัณฑณ์ พ.ศ. 2468 และที่ให้ภาพรวมทั้งด้านภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ การปกครอง เป็นเสมือนคู่มือสำหรับการทำความเข้าใจมณฑลนั้นอย่างชัดเจน เช่น สมุดราชบุรี ที่จัดทำเพื่อแนะนำมณฑลราชบุรีให้เป็นที่รู้จัก ว่ามีแหล่งท่องเที่ยวพักผ่อนตากอากาศชายทะเลจำนวนมาก
3. มีการก่อสร้างสวนสาธารณะสำหรับพระนครเป็นแห่งแรกในกรุงเทพฯ
4. ทำให้เกิดการพัฒนาพื้นที่ทางด้านทิศใต้ของพระนคร โดยขยายเขตที่พักอาศัยออกจากย่านบางรักไปจนถึงประตูน้ำ เนื่องจากมีการให้สัมปทานรถรางสายสั้น ๆ สายหนึ่ง คือ รถรางสายสีลมเป็นการเตรียมอำนวยความสะดวกแก่คนไปเที่ยวงานแสดงสยามรัฐพิพิธภัณฑณ์ แต่ในที่สุดกลายเป็นสิ่งอำนวยความสะดวกในการเดินทางของผู้ที่มีบ้านเรือนในพื้นที่ซึ่งรถรางตัดผ่าน เป็นการเพิ่มมูลค่าให้ที่ดินบริเวณสีลมมีผู้อยู่อาศัยมากขึ้น
5. ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยวโดยตรงก็คือ การเตรียมงานแสดงสยามรัฐพิพิธภัณฑณ์ ทำให้คนไทยเริ่มรู้จักความหมายของ การแสดงพิพิธภัณฑณ์ (exhibition) อันเป็นส่วนหนึ่งของการจัดงานประชุมและแสดงสินค้านานาชาติ เรียกได้ว่าเป็นการท่องเที่ยว เพราะทำให้เกิดการหมุนเวียนของกระแสเงินตราในพื้นที่ จึงช่วยบรรเทาปัญหาทางเศรษฐกิจได้ในระดับหนึ่ง

4.2 ผลการดำเนินงานที่ปรากฏในระยะยาว

นอกจากจะเห็นผลของการดำเนินงานด้านการท่องเที่ยวในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เกิดขึ้นในรัชกาลต่อมาแล้ว หากพิจารณาต่อไปในระยะยาวพบได้ว่าการดำเนินกิจการหลายอย่างเกิดขึ้นโดยมีพื้นฐานจากการดำเนินงานด้านการท่องเที่ยวในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวดังจะยกตัวอย่างได้ดังนี้

¹ หจข. ร.7 ม. 16/1. สำเนาประกาศเลิกการแสดงสยามรัฐพิพิธภัณฑณ์ คัดจากหนังสือพิมพ์พิมพ์ไทย ฉบับวันที่ 29 ธันวาคม พ.ศ. 2468.

² หจข. ร.7 ม. 16/1. พระยานิติศาสตร์. บันทึกเรื่องสวนลุมพินี. วันที่ 2 สิงหาคม พ.ศ. 2471.

1. การดำเนินงานด้านการท่องเที่ยวในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทำให้ทราบว่าการท่องเที่ยวเป็นธุรกิจที่มีความสำคัญทางเศรษฐกิจเพราะทำให้เกิดการกระจายรายได้ไปสู่คนจำนวนมาก เพราะธุรกิจที่กรมรถไฟหลวงฯ ได้ดำเนินการ คือ การขนส่ง ที่พัก อาหารและเครื่องดื่ม การให้คำแนะนำด้านการท่องเที่ยว เป็นงานที่ต้องใช้คนจำนวนมากทำให้ราษฎรมีอาชีพเลี้ยงตนเองได้ อย่างไรก็ตาม ความเข้าใจนี้ น่าจะยังจำกัดอยู่เฉพาะกลุ่มบุคคลที่มีหน้าที่เกี่ยวข้องโดยตรงมากกว่าจะเป็นความรู้ที่กระจายในวงกว้าง

2. รัฐบาลในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวดำเนินการส่งเสริมการท่องเที่ยวโดยการเชิญชวนให้ผู้คนเดินทางท่องเที่ยวตามทางรถไฟ มีคู่มือแนะนำเที่ยวทั้งของหอพระสมุดวชิรญาณและของแผนกโฆษณาเป็นเครื่องมือสำคัญ การทำคู่มือท่องเที่ยวในลักษณะนี้ยังคงมีอยู่จนถึงปัจจุบัน เป็นรูปแบบของการทำคู่มือท่องเที่ยวแบบตะวันตกอย่างชัดเจน

ส่วนการเที่ยวตามทางรถไฟนั้น ปัจจุบัน การรถไฟแห่งประเทศไทยได้ร่วมกับบริษัทเอกชนจัดรถไฟขบวนพิเศษเพื่อการท่องเที่ยวในวันหยุดเสาร์-อาทิตย์และวันหยุดนักขัตฤกษ์อื่น ๆ ส่วนใหญ่เป็นการนำเที่ยวแบบไปเช้าเย็นกลับ และมีราคาย่อมเยา เช่น รถไฟสายน้ำตก จะออกเดินทางจากสถานีรถไฟหัวลำโพงตั้งแต่เวลาประมาณ 6.00 น. และเที่ยวนครปฐมเพื่อสักการะพระปฐมเจดีย์ก่อน จากนั้นเดินทางต่อไปยังจังหวัดกาญจนบุรี และที่สะพานข้ามแม่น้ำแคว สถานีปลายทางคือ สถานีน้ำตกซึ่งการรถไฟฯ ได้ประสานงานให้มีรถรับผู้โดยสารไปยังน้ำตกไทรโยคน้อยซึ่งอยู่ไม่ไกลจากสถานีมากนัก เพื่อให้ผู้โดยสารแวะพักผ่อนเล่นน้ำตกตามอัธยาศัย รถโดยสารจะนัดเวลามารับกลับไปยังสถานี เพื่อเดินทางกลับกรุงเทพฯ เป็นต้น เส้นทาง การนำเที่ยวโดยทางรถไฟนี้มีหลายเส้นทาง เช่น หัวหิน เขาใหญ่ เป็นต้น

3. การส่งเสริมการท่องเที่ยวในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเกิดขึ้นโดยสอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม กล่าวคือ ราษฎรมีงานทำมากขึ้นและมีอาชีพหลากหลายขึ้นมีความต้องการที่จะเดินทางท่องเที่ยวเพื่อการพักผ่อน เพื่อแสวงหาความสุขสำราญ เพื่อการสมาคมในหมู่ญาติมิตร รวมทั้งการเดินทางไปยังบางสถานที่เพื่อแสดงสถานะทางสังคม อาทิ การเดินทางไปเยือนหัวหินน่าจะเป็นที่ต้องการของคนจำนวนมาก ดังจะเห็นได้จากลายพระหัตถ์เลขาในสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพเกี่ยวกับชายทะเลหัวหินหลังการปราบกบฏบวรเดชที่ทำให้ราชสำนัก ณ หัวหินสร้างศาลง แต่มีนักท่องเที่ยวกลุ่มใหม่จากกรุงเทพเดินทางไปเยือนแทน

ความต้องการเดินทางท่องเที่ยวมีมากขึ้นและรูปแบบของเส้นทางคมนาคมก็เปลี่ยนไป รถไฟคลายความสำคัญลงเมื่อมีการตัดถนนและมีผู้ใช้รถยนต์มากขึ้น เพราะรถยนต์ไม่ได้ถูกจำกัดการเดินทางให้ไปเฉพาะตามรางเท่านั้น แต่มีเส้นทางใหม่เกิดขึ้นมากมายชายทะเลที่อยู่ใกล้กรุงเทพฯ เช่น สมุทรปราการและชลบุรีจึงมีความสำคัญมากขึ้น มีการก่อสร้างสถานตากอากาศบางแสนและบางปูขึ้น

4. การเปิดโรงแรมหัวหินของกรมรถไฟหลวงฯ รวมทั้งการตั้งกองโฮเทลและบ้านพักนั้น เป็นจุดเริ่มต้นของธุรกิจโรงแรมของชาวไทย จึงเกิดการสร้างบุคลากรทางการท่องเที่ยวเป็นจำนวนมาก เป็นบุคลากรที่มีความสามารถไม่แพ้ชาวต่างประเทศ ส่วนใหญ่อยู่ในธุรกิจที่พัวพันกับธุรกิจอาหารและเครื่องดื่ม ดังจะเห็นตัวอย่างได้จากความทรงจำเกี่ยวกับกิจการโรงแรมรถไฟของนายเสริญ มุ่งการดี ดังนี้

...กรมรถไฟได้รับพระบรมราชานุญาตให้ใช้วังพญาไทเป็นโรงแรมได้ ซึ่งเป็นที่พอใจของนักท่องเที่ยวชาวต่างประเทศมาก และเสด็จในกรมยังได้จัดให้มีการอบรมคนไทยในวิธีรับแขก วิธีจัดโต๊ะ วิธีเดินโต๊ะ ฯลฯ ทำให้คนไทยได้รับรู้วิชาการโรงแรม และต่อมาผู้ที่ได้รับการอบรมเหล่านี้ ก็ได้ก้าวหน้าขึ้นเป็นหัวหน้าห้องอาหารของโรงแรมเอกชน เมื่อมีโรงแรมของเอกชนเพิ่มมากขึ้น

เมื่อผู้เขียนไปเที่ยวภูเก็ต พ.ศ. ๒๕๒๔ ไปพักที่โรงแรมภูเก็ตไฮแลนด์รีสอร์ท ซึ่งมีฝรั่งพัก

มากกว่าคนไทยและตั้งอยู่นอกตัวเมืองไปอยู่ใต้สุดของเกาะภูเก็ต พอเข้าไปในห้องอาหารก็ประหลาดใจที่พบหัวหน้าห้องอาหารนั้นเป็นคนรถไฟเก่าแก่ ยังใช้วิชาที่ได้รับการอบรมมาตั้งหลายสิบปีแล้ว เป็นอาชีพที่ดีอยู่จนบัดนี้ ...¹

ความมีวินัยอย่างเคร่งครัดและการให้บริการอาหารและเครื่องดื่มที่เน้นการให้บริการอย่างประณีตตามมาตรฐานของชาวตะวันตกที่ให้ความสำคัญกับความสะอาดถูกสุขลักษณะ ตลอดจนมารยาทในการจัดโต๊ะรับประทานอาหารแบบตะวันตก ที่บุคลากรของกรมรถไฟหลวงฯ รักษามาตรฐานได้อย่างเคร่งครัดเพื่อให้บริการที่มีคุณภาพนี้ได้รับการบอกเล่าจากคนรถไฟดังนี้

ผมจำได้ไม่ลืมเลยเมื่อขึ้นไปรับประทานอาหารบนรถเสบียง จะพบแต่สิ่งที่น่ารับประทานและน่าดื่มทั้งนั้น เครื่องใช้ จาน ชาม ช้อนส้อม มีด ถ้วยแก้ว และแจกันปักดอกไม้ มีตราครุฑรถไฟหลวงอย่างที่เราเคยอยู่บนเหรียญเบิกทางทุกชิ้น ถ้วยแก้วรูปทรงกระบอกบางและใสแจ๋วจุกแก้วเจียรนัยจะไม่พบรอยนิ้วมือที่ปากถ้วยแก้วเลยเพราะได้รับการรักษาเช็ดล้างเป็นอย่างดีที่สุด วิธีเช็ดถ้วยแก้วใช้ผ้าลินินขาวอย่างที่ใช้ในโรงแรมและภัตตาคารชั้นหนึ่งในยุโรปและต้องรู้จักเช็ดถูโดยมิให้นิ้วมือถูกปากถ้วยแก้ว ...²

5. การทำงานของแผนกโฆษณา กรมรถไฟหลวงฯ เกี่ยวกับการโฆษณาและเชิญชวนให้ประชาชนได้มีโอกาสใช้เวลาว่างท่องเที่ยวไปในที่ต่าง ๆ เพื่อแสวงหาความรู้และความสุขสำราญนั้นทำให้กระทรวงเศรษฐกิจ เมื่อ พ.ศ. 2479 ได้เสนอโครงการบำรุงอุตสาหกรรมท่องเที่ยวในประเทศสยามต่อคณะรัฐมนตรี เสนอให้ตั้งเป็นสมาคมที่มีวัตถุประสงค์ 3 ประการ คือ เพื่อโฆษณาชักชวนนักท่องเที่ยวให้เดินทางท่องเที่ยว เพื่อรับรองนักท่องเที่ยวและเพื่อพัฒนาแหล่งท่องเที่ยว ซึ่งคณะรัฐมนตรีได้รับหลักการของโครงการที่นำเสนอ แต่ไม่รับหลักการในเรื่องที่ขอตั้งเป็นสมาคม และได้มีมติให้ตั้งคณะกรรมการขึ้นดำเนินงานคณะหนึ่งประกอบด้วยผู้แทนจากกระทรวงธรรมการ กระทรวงมหาดไทย กรมรถไฟ กรมศิลปากร สำนักงานโฆษณาการและสำนักพระราชวังโดยมีกระทรวงเศรษฐกิจเป็นเจ้าของเรื่อง คณะกรรมการชุดนี้เสนอให้บำรุงอุตสาหกรรมท่องเที่ยวโดยจัดตั้งเป็นบริษัทที่มีรัฐบาลเป็นหุ้นใหญ่อุดหนุนรายปี แต่คณะรัฐมนตรีไม่เห็นด้วยเพราะเกรงจะขาดทุน

ในวันที่ 14 มกราคม พ.ศ. 2479 คณะรัฐมนตรีได้ลงมติให้กระทรวงเศรษฐกิจเป็นผู้ดำเนินการในโครงการบำรุงอุตสาหกรรมท่องเที่ยว โดยอยู่ในความรับผิดชอบของแผนกส่งเสริมพาณิชย์และท่องเที่ยว กรมพาณิชย์ อย่างไรก็ตาม เมื่อเกิดสงครามโลกครั้งที่ 2 และสำนักงานโดนระเบิดเสียหาย กรมพาณิชย์จึงเลิกกิจการบำรุงอุตสาหกรรมท่องเที่ยวไปชั่วคราว

¹ เสริญ มุ่งการดี. (2527). “พระปรีชาสามารถของพลเอกพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน,” ใน บุรฉัตรรำลึก. หน้า 134

² อาชว์ ภูญชร ณ อยุธยา. (2527). “นักเรียนรถไฟคนสุดท้ายของเสด็จในกรม,” ใน แหล่งเดิม. หน้า 124-125.

รัฐบาลได้สร้างสถานตากอากาศบางปู ที่ตำบลบางปู อำเภอเมือง จังหวัดสมุทรปราการเป็นที่พักตากอากาศที่อยู่ใกล้กรุงเทพฯ โดยใช้เงินบำรุงความสุขของกระทรวงมหาดไทยมาดำเนินงานขั้นต้น ต่อมาสำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ได้ลงทุนก่อสร้างสะพานสุขตา ซึ่งเป็นสะพานไม้ทอดยาวออกไปกลางทะเลกว้างขนาดรถยนต์แล่นสวนกันได้ ปลายสะพานเป็นศาลาพักผ่อนขนาดใหญ่เรียกว่าศาลาสุขใจ มีเวทีดนตรี ฟลอร์เต้นรำและโต๊ะรับประทานอาหาร นอกจากนั้นยังมีบ้านพักจำนวนมากให้เช่าพักค้างคืน วิทยุของกรมโฆษณาการได้ประชาสัมพันธ์สถานตากอากาศบางปู ซึ่งเป็นแหล่งท่องเที่ยวใหม่ใน พ.ศ. 2483 โดยใช้เพลง “สะพานสุขตา” ของ ล้วน ควันธรรม มาเชิญชวนให้ไปเที่ยว “สะพานสุขตา-ศาลาสุขใจ” อย่างไรก็ตาม เมื่อญี่ปุ่นยกพลขึ้นบกที่บางปูเมื่อวันที่ 8 ธันวาคม พ.ศ. 2484 และเกิดภาวะสงครามขึ้นในประเทศไทย สถานตากอากาศบางปูก็เสื่อมความนิยมลง

หลังจากที่สงครามโลกครั้งที่ 2 ยุติลง องค์การสหประชาชาติให้ความสำคัญกับการท่องเที่ยวระหว่างประเทศมากขึ้น และรัฐบาลไทยได้ดำเนินงานตามนโยบายดังกล่าวด้วย โดยให้กรมโฆษณาการรับโอนกิจการส่งเสริมการท่องเที่ยวจากกระทรวงเศรษฐกิจมาขึ้นกับกรมโฆษณาการ ในสังกัดสำนักนายกรัฐมนตรี เรียกชื่อหน่วยงานใหม่ว่า “สำนักงานส่งเสริมการท่องเที่ยว” เนื่องจากจะมีงานแสดงพิพิธภัณฑ์สรรพสินค้า ตะวันออกไกล ระหว่างวันที่ 5-31 ธันวาคม พ.ศ. 2493 จำเป็นจะต้องมีการจัดเตรียมที่พักเพื่อรองรับนักท่องเที่ยวที่จะเข้ามาชมงาน

การจัดงานแสดงพิพิธภัณฑ์สรรพสินค้าตะวันออกไกล เรียกได้ว่าเป็น exhibition เหมือนกับงานแสดง “สยามรัฐพิพิธภัณฑ์” เพียงแต่ “สินค้า” ที่นำมาแสดงต่างกันเท่านั้น จุดมุ่งหมายหลัก คือ การสร้างสถานการณ์พิเศษทางการท่องเที่ยวเพื่อดึงดูดผู้สนใจจากที่ต่าง ๆ ให้เดินทางเข้ามาร่วมงานและซื้อสินค้า บริการต่าง ๆ อันจะทำให้เกิดกระแสเงินสดหมุนเวียน ประชาชนมีรายได้ และบรรเทาปัญหาทางเศรษฐกิจ

การส่งเสริมการท่องเที่ยวในระยะหลังนี้ยังคงได้รับอิทธิพลจากต่างประเทศอยู่เช่นเดิม แต่วิธีการต่างกัน กล่าวคือ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นพระมหากษัตริย์ทรงมีบทบาทมากที่สุดในการส่งเสริมการท่องเที่ยวผ่านการดำเนินงานต่าง ๆ แต่ในระยะหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 องค์การสหประชาชาติเข้ามามีส่วนเกี่ยวข้องในการพัฒนาและส่งเสริมการท่องเที่ยวให้โดยตรง ด้วยการส่งเจ้าหน้าที่ผู้ชำนาญการเข้ามาสำรวจสถานการณ์โดยตรงในระยะแรก ดังนั้น การส่งเสริมการท่องเที่ยวในระยะหลังจึงเป็นการดำเนินงานตามคำแนะนำขององค์การสหประชาชาติ แม้กระทั่งการก่อตั้งองค์การส่งเสริมการท่องเที่ยวขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2502

บทที่ 5

บทวิเคราะห์สรุป

การท่องเที่ยวในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นประเด็นทางประวัติศาสตร์ที่น่าสนใจ เพราะการประกอบธุรกิจท่องเที่ยวที่อำนวยความสะดวกแก่ผู้เดินทางโดยรับเงินค่าตอบแทน เป็นกิจการที่มีอยู่ในประเทศตะวันตกแต่ยังไม่มีการดำเนินกิจการในประเทศไทยจนกระทั่งมีการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ชาวตะวันตกที่เข้ามาทำธุรกิจในประเทศไทยจึงเริ่มทำธุรกิจที่พักสำหรับนักธุรกิจขึ้นในกรุงเทพฯ มีโรงแรมโอเรียลเต็ลเป็นโรงแรมที่เก่าแก่ที่สุดแห่งหนึ่งที่ยังดำเนินธุรกิจมาจนถึงปัจจุบัน

สำหรับผู้ประกอบการชาวไทยแล้ว การศึกษาเรื่องการท่องเที่ยวในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2453-2468) ทำให้ทราบว่ารัชสมัยนี้เป็นสมัยแรกที่คนไทยเริ่มหารายได้อย่างเป็นระบบจากการท่องเที่ยวแบบตะวันตก หรือที่เรียกในปัจจุบันว่า “อุตสาหกรรมท่องเที่ยว” โดยมีรัฐบาลเป็นผู้ประกอบการรายแรก เนื่องจากเป็นเจ้าของกิจการรถไฟอันเป็นกิจการขนส่งสาธารณะที่มีความสำคัญยิ่งด้านการเมืองระหว่างประเทศ

รัฐบาลในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ให้บริการขนส่งสาธารณะ บริการอาหารและเครื่องดื่ม บริการที่พักในเมืองสำคัญและในสถานที่ท่องเที่ยว บริการสนามกอล์ฟและสนามเทนนิส เพื่อให้นักท่องเที่ยวได้ออกกำลังกาย ให้คำแนะนำและคำปรึกษาเกี่ยวกับการท่องเที่ยว รวมทั้งจัดทำสินค้าที่ระลึกออกจำหน่ายเพื่อประชาสัมพันธ์ประเทศไทย นอกจากนี้ รัฐบาลได้เตรียมจัดงานแสดงนิทรรศการระดับชาติ “สยามรัฐพิพิธภัณฑ์” เพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยวและการลงทุนในประเทศไทยอย่างชัดเจน

หอพระสมุดวชิรญาณ กรมรถไฟหลวงแห่งกรุงสยามและคณะกรรมการจัดงานแสดง “สยามรัฐพิพิธภัณฑ์” เป็นหน่วยงานที่ดำเนินการส่งเสริมการท่องเที่ยวโดยสอดคล้องกับพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งนี้เพราะบุคคลสำคัญในหน่วยงานดังกล่าวเป็นผู้ที่มีความเข้าใจประโยชน์และความสำคัญของการท่องเที่ยวอย่างชัดเจน จึงสามารถถ่ายทอดความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องแก่ผู้อื่นได้ ขณะเดียวกัน การดำเนินงานนี้เกิดขึ้นอย่างค่อยเป็นค่อยไปโดยสอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงของบ้านเมืองและมีแบบแผนคล้ายกับสิ่งที่เกิดขึ้นในประเทศตะวันตก ดังนั้น การสร้างความรู้ความเข้าใจเรื่องการท่องเที่ยวจึงเกิดขึ้นอย่างเป็นระบบ ตั้งแต่ชนชั้นสูงผู้มีประสบการณ์ท่องเที่ยวในต่างประเทศมาสู่ราษฎร ทั้งประเด็นเรื่องความจำเป็นทางสังคม คือ การท่องเที่ยวเพื่อสุขภาพ เพื่อความรู้ เพื่อความสำราญและเพื่อการสมาคม ทั้งความสำคัญทางเศรษฐกิจ คือ เป็นหนทางเพื่อหารายได้ของราษฎรและธุรกิจ อันจะทำให้รัฐบาลมีรายได้เพื่อพัฒนาประเทศในด้านต่าง ๆ ต่อไป

ผลของการค้นคว้าเรื่อง “การศึกษาเรื่องการท่องเที่ยวในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว” ทำให้ทราบว่า

1. พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีบทบาทสำคัญต่อการพัฒนาและส่งเสริมการท่องเที่ยว เนื่องจากทรงไปศึกษาในประเทศอังกฤษถึง 9 ปี ตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ จึงทรงมีประสบการณ์ด้านการท่องเที่ยว เข้าพระทัยความหมายและความสำคัญของการท่องเที่ยวที่มีต่อประเทศทางสังคมและเศรษฐกิจ ทรงตระหนักดีถึงความสำคัญเรื่องการเข้าถึงแหล่งท่องเที่ยวและทรงทราบความเป็นมาเรื่องการจัดธุรกิจ

นำเที่ยวใช้ทางรถไฟของโธมัส ลูก จึงทรงใช้รถไฟเป็นเครื่องมือสำคัญในการขยายโอกาสทางการท่องเที่ยว และสร้างแหล่งท่องเที่ยวผ่านทางพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน พระอนุชาที่เสด็จไปทรงศึกษา ณ ประเทศอังกฤษในเวลาเดียวกัน เป็นผู้มีความสามารถทั้งด้านการทหารและวิศวกรรม ตลอดจนทรงมีประสบการณ์ด้านการท่องเที่ยวร่วมกัน จึงเข้าพระทัยดีว่าสามารถใช้รถไฟมาส่งเสริมการท่องเที่ยวได้

2. การท่องเที่ยวที่มีอยู่ในประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว มีทั้งการท่องเที่ยวแบบเดิมที่เป็นกิจกรรมของคนทั้งครอบครัวที่ขนข้าวของเครื่องใช้ต่าง ๆ ย้ายบ้านไปพักผอนต่างเมืองเป็นการชั่วคราว และการเดินทางจาริกแสวงบุญไปนมัสการสถานที่สำคัญทางศาสนา รวมทั้งการท่องเที่ยวสมัยใหม่ที่ผู้เดินทางได้รับความสะดวกจากการดำเนินงานของธุรกิจทางการท่องเที่ยว เช่น รถไฟ ที่พัก อาหารและเครื่องดื่ม โดยไม่ต้องจัดเตรียมเครื่องใช้ต่าง ๆ ให้ยุ่งยาก มีเพียงเงินค่าใช้จ่ายและของใช้ส่วนตัวเท่านั้นก็สามารถไปเที่ยวพักผ่อนต่างเมืองได้

3. พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้การท่องเที่ยวเป็นประโยชน์ในการแก้ไขปัญหาด้านเศรษฐกิจและสังคม โดยผ่านการดำเนินงานของกรมรถไฟหลวงแห่งกรุงสยามและคณะกรรมการจัดงาน “สยามรัฐพิพิธภัณฑ์” อันเป็นการส่งเสริมท่องเที่ยวอย่างชัดเจน

ในกรณีของกรมรถไฟหลวงฯ นอกจากพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน จะทรงเป็นผู้บริหารที่พัฒนาบริการด้านต่าง ๆ ของกรมรถไฟหลวงฯ ตามความต้องการของผู้โดยสารและตามความก้าวหน้าของเทคโนโลยีการเดินทางแล้ว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นบุคคลสำคัญที่ทำให้กรมรถไฟหลวงฯ ประสบความสำเร็จในการดำเนินงานธุรกิจโรงแรม (อาหารและเครื่องดื่มกับที่พัก) เริ่มจากการที่มีพระบรมราชานุญาตให้กรมรถไฟหลวงฯ ใช้ตึกที่พักที่ประทับของสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชชนนีและเรือนพักของผู้ติดตาม ณ ชายทะเลหัวหิน เพื่อหารายได้จากที่พักในสถานที่ตากอากาศ หลังจากที่มีสมเด็จพระพันปีหลวงได้สวรรคตไปแล้ว แทนที่จะทรงหวงห้ามไว้เป็นเขตพระราชฐานส่วนพระองค์ จึงเกิดการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวตากอากาศชายทะเลตามมาตรฐานตะวันตกขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวและทำให้คนทั่วไปสามารถไปเที่ยวชายทะเลได้

นอกจากกรณีของการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวแล้ว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวยังมีพระราชประสงค์จะแสดงให้เห็นว่าประเทศไทยมีได้ด้อยกว่าประเทศตะวันตก เพราะมีโรงแรมที่หรูหราและให้บริการตามมาตรฐานสากลทั้งในสถานที่ตากอากาศคือไฮเทลหัวหิน และในกรุงเทพฯ คือ ไฮเทลวังพญาไท ซึ่งสร้างและปรับปรุงจากพระราชฐานที่ประทับของสมเด็จพระพันปีหลวงทั้งสองแห่ง และประเทศไทยสามารถใช้เป็นประโยชน์ในการโฆษณาการท่องเที่ยวเพื่อดึงดูดความสนใจของชาวต่างประเทศได้ในทำนองเดียวกับที่หลายประเทศในยุโรปใช้ “ปราสาท (Chateau)” เป็นเอกลักษณ์ของโรงแรมในบางพื้นที่ เพราะโรงแรมทั้งสองแห่งมีฐานะเป็น “วัง” มาก่อน กล่าวคือ ไฮเทลวังพญาไท คือ ที่ประทับในฤดูร้อนของสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และทรงเป็นสมเด็จพระบรมราชชนนีในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ในขณะที่ ไฮเทลหัวหิน คือ ที่ประทับตากอากาศชายทะเลของสมเด็จพระบรมราชชนนีในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

ส่วนบริการหลักของรถไฟ คือ การขนส่งสินค้าและผู้โดยสารนั้นเป็นบริการใหม่ที่คนไทยส่วนใหญ่คงจะยังไม่คุ้นเคย เพราะเพิ่งจะมีเครือข่ายทางรถไฟจากทิศเหนือจดทิศใต้พร้อมมูลเมื่อ พ.ศ. 2464 เท่านั้น ดังนั้น กรมรถไฟหลวงฯ จึงจำเป็นต้องประชาสัมพันธ์ประโยชน์ของรถไฟให้คนไทยได้รู้จักว่ามีความสะดวกและรวดเร็วในการเดินทางระยะทางไกลไกล รวมทั้งสร้างเหตุผลที่ทำให้ผู้คนสนใจจะเดินทางโดยสารรถไฟ คือ การเที่ยวชมสถานที่ต่าง ๆ ตามทางรถไฟ

บทความเรื่อง “เที่ยวตามทางรถไฟ” ที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงแนะนำสถานที่ต่าง ๆ ที่ควรแวะชมเมื่อใช้บริการรถไฟทั้งสายเหนือ สายใต้ สายตะวันออกและสายตะวันออกเฉียงเหนือ รวมทั้งการรวบรวมบทความเกี่ยวกับการท่องเที่ยวจัดพิมพ์เป็นหนังสือชุด เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ที่มีถึง 6 เล่มระหว่าง พ.ศ. 2460 - 2468 น่าจะสะท้อนให้เห็นถึงการดำเนินงานเพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยวของคนไทยได้ประการหนึ่ง นอกจากนี้ กรมรถไฟหลวงฯ ได้จัดทำคู่มือการเดินทางเป็นภาษาอังกฤษเพื่อประชาสัมพันธ์การทำงานของรถไฟอันมีส่วนเกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยวด้วยเช่นกัน เพราะเนื้อหาภายในเป็นการเชิญชวนให้นักท่องเที่ยวสนใจแวะชมสถานที่อันน่าสนใจทางวัฒนธรรม ประวัติศาสตร์และโบราณคดี

การดำเนินงานด้านการท่องเที่ยวของกรมรถไฟหลวงฯ รัฐบาลจำเป็นต้องใช้เงินลงทุนจำนวนมากในระยะต้น แต่ทำให้กิจการรถไฟมีรายได้เลี้ยงตนเอง อันเป็นการแบ่งเบาภาระค่าใช้จ่ายของรัฐบาลได้ในระยะยาว จึงเป็นส่วนหนึ่งในการบรรเทาปัญหาเศรษฐกิจที่ประสบอยู่ในขณะนั้น

ในส่วนของการแก้ไขปัญหาทางสังคมนั้น การ “เที่ยวตามทางรถไฟ” ทำให้คนไทยที่มีการศึกษาและเป็นคนกำลังสำคัญของชาติ ที่อาจจะคุ้นเคยกับค่านิยมของประเทศที่เจริญแล้วทางตะวันตก ได้มีโอกาสรู้จักประเทศไทยดีขึ้นเพราะได้พบเห็นและสัมผัสคุณค่าของมรดกวัฒนธรรมไทย วิถีชีวิตความเป็นอยู่ของคนไทยในเมืองต่าง ๆ อันอาจจะทำให้เกิดความรักและภาคภูมิใจในประเทศไทยมากขึ้น

ส่วน “สยามรัฐพิพิธภัณฑ์” นั้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างเหตุการณ์พิเศษทางการท่องเที่ยว (Special Event) เพื่อดึงดูดความสนใจของนักท่องเที่ยวทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ คือ การเฉลิมฉลองวโรกาสที่พระองค์เสด็จอยู่ในราชสมบัติได้นานเสมอพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ผู้ทรงเป็นอัครศิลปินที่เชี่ยวชาญด้านการประพันธ์ ศิลปหัตถกรรมและดนตรี และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็น “ศิลปิน” ผู้เชี่ยวชาญด้านการประพันธ์ นาฏศิลป์และดนตรี จึงโปรดเกล้าฯ ให้รัฐบาลเป็นเจ้าของงานแสดงนิทรรศการ “สยามรัฐพิพิธภัณฑ์” เพื่อประโยชน์ของประเทศทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคมและการเมือง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การส่งเสริมการค้าและการลงทุน ส่งเสริมการประกอบอาชีพของราษฎรและส่งเสริมการท่องเที่ยว

4. ความแตกต่างระหว่างการท่องเที่ยวในตะวันตกกับการท่องเที่ยวในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ การท่องเที่ยวในชาติตะวันตกเกิดขึ้นจากภูมิปัญญาของชาวตะวันตกโดยสอดคล้องกับสภาพเศรษฐกิจ สังคมและการเมืองของตะวันตกที่เปลี่ยนไปเนื่องจากการปฏิวัติอุตสาหกรรมที่เกิดขึ้นตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 23 ในขณะที่การท่องเที่ยวในประเทศไทยเป็นกิจกรรมที่เกิดจากการรับความรู้และค่านิยมของชาวตะวันตกที่เห็นว่ามีประโยชน์ต่อคนไทย ผ่านการมีปฏิสัมพันธ์กับชาวตะวันตกในประเทศไทยและการศึกษาสมัยใหม่แบบตะวันตก ทำให้รับทราบแนวคิดของตะวันตก และต่อมามีการเลียนแบบค่านิยมและวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชาวตะวันตกที่เห็นว่าเป็นประโยชน์ เช่น การเดินทางไปเปลี่ยนอากาศเพื่อรักษาสุขภาพ การเดินทางไปพักผ่อนสุขภาพและผ่อนคลายความเครียดที่เกิดจากหน้าที่การงาน เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม หากศึกษาเรื่องความทันสมัยของไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเปรียบเทียบกับความก้าวหน้าทางวิทยาการของตะวันตกแล้ว พบได้ว่าประเทศไทยในรัชสมัยดังกล่าวมีความ “ทันสมัย” เป็นอย่างยิ่ง เนื่องจากมีการคัดเลือกผู้ที่มีความสามารถไปศึกษาในต่างประเทศจำนวนมากเพื่อเป็นผู้ปกครองระดับต่าง ๆ เมื่อผู้มีความรู้ซึ่งจะกลายเป็นผู้ปกครองส่วนใหญ่มีพื้นฐานการศึกษาเหมือนชาวตะวันตก จึงน่าจะเข้าใจความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นได้เป็นอย่างดี และสามารถร่วมกันบริหารประเทศไปในทิศทางเดียวกันได้ทันที่ “การท่องเที่ยว” ที่เริ่มปรากฏในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมีสาระสำคัญเหมือนกับการท่องเที่ยวที่พัฒนาขึ้นก่อนในสังคมตะวันตก คือ เป็นทั้งปรากฏการณ์ทางสังคมและการดำเนินธุรกิจเพื่อประโยชน์ทางเศรษฐกิจ เพียงแต่การ

ท่องเที่ยวในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นเพียงระยะเริ่มต้นของการเกิดธุรกิจการท่องเที่ยวที่จะพัฒนาเป็น "อุตสาหกรรมท่องเที่ยว" เท่านั้น

5. การท่องเที่ยวในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นการดำเนินงานของกลุ่มคนที่มีความเข้าใจเรื่องการท่องเที่ยวและประโยชน์ของการท่องเที่ยวอย่างชัดเจนทั้งด้านสังคมและเศรษฐกิจ ได้ดำเนินงานอย่างต่อเนื่องมาถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเห็นได้จากการธุรกิจของกรมรถไฟหลวงฯ และการประกาศใช้พระราชบัญญัติการจัดบำรุงสถานที่ชายทะเลทิศตะวันตก พ.ศ. 2469 เพื่อพัฒนาพื้นที่เป็นแหล่งท่องเที่ยว คือ สถานที่ตากอากาศตามมาตรฐานสากล ทำให้ความเข้าใจเรื่องการท่องเที่ยวของคนไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวต่างจากความเข้าใจที่พัฒนาขึ้นในระยะหลัง กล่าวคือ การท่องเที่ยวในระยะหลังมิได้เริ่มต้นจากความต้องการของคนในสังคม จากกลุ่มเล็ก ๆ ในสังคมแล้วค่อยขยายขอบเขตให้กว้างขึ้น หรือดำเนินการโดยผู้ที่มีประสบการณ์ด้านการท่องเที่ยวจนเข้าใจได้ว่าเป็นทั้งกิจกรรมของคนในสังคมและเป็นที่มาของรายได้เข้าท้องถิ่นและประเทศ หากแต่เป็นการดำเนินงานของรัฐที่เน้นการมีรายได้เข้าประเทศและท้องถิ่นเป็นสำคัญ จึงให้ความรู้แก่ส่วนรวมโดยหวังผลทางเศรษฐกิจอย่างรวดเร็ว แต่เนื่องจากคนส่วนใหญ่ไม่เข้าใจความสำคัญของการท่องเที่ยวอย่างรอบด้านพอ จึงส่งผลให้เกิดปัญหาสืบเนื่องจากผลกระทบทางการท่องเที่ยวในหลายกรณี เช่น ชาวบ้านไม่มีส่วนเกี่ยวข้องกับ การวางแผนการท่องเที่ยว ธุรกิจด้านการท่องเที่ยวกอบโกยผลประโยชน์และจัดสรรส่วนแบ่งให้แก่ชุมชนในท้องถิ่นและรัฐบาลอย่างไม่เป็นธรรม เป็นต้น

การส่งเสริมการท่องเที่ยวที่มีขึ้นในประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวต่างจากการส่งเสริมการท่องเที่ยวในปัจจุบันตรงที่ไม่มีการตั้งหน่วยงานขึ้นทำหน้าที่ส่งเสริมการท่องเที่ยวอย่างชัดเจน เพราะเป็นกิจการใหม่ที่เพิ่งจะเกิดขึ้น ดำเนินงานโดยกลุ่มคนที่ใกล้ชิดเบื้องพระยุคลบาทและรายงานผลการดำเนินงานต่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยตรง

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ การท่องเที่ยวสมัยใหม่ในประเทศไทยขยายตัวได้รวดเร็วมากขึ้น โดยมีรถไฟเป็นเครื่องมือสำคัญเช่นเดียวกับการขยายตัวของการท่องเที่ยวในทวีปยุโรป เนื่องจากรถไฟเป็นยานพาหนะที่มีประสิทธิภาพสูงกว่าพาหนะประเภทอื่นในขณะนั้น จึงสามารถเดินทางไกลได้รวดเร็วและปลอดภัย ที่สำคัญคือ ทางรถไฟในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมีเครือข่ายมากกว่าทางรถไฟในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่สร้างขึ้นเพื่อประโยชน์ทางยุทธศาสตร์ เพราะมีการเดินรถระหว่างเขตผลประโยชน์ของอังกฤษในประเทศไทยโดยมีศูนย์กลางที่กรุงเทพฯ ได้แก่ เขตสัมปทานป่าไม้ในภาคเหนือกับเหมืองแร่ดีบุกและสหพันธรัฐมลายูของอังกฤษในภาคใต้ ผ่านชายฝั่งทะเลที่มีหาดทรายขาวละเอียดเหมาะแก่การพักผ่อนตากอากาศตามรสนิยมชาวอังกฤษ อันเป็นโอกาสให้ขายบริการท่องเที่ยวแก่ชาวอังกฤษได้ ในขณะเดียวกัน ทางรถไฟที่สร้างขึ้นได้ผ่านเมืองใหญ่ซึ่งมีสถานที่สำคัญทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี ซึ่งเป็นโอกาสดีให้คนไทยได้เดินทางไปเยี่ยมชมมรดกวัฒนธรรมของไทยด้วย กรมรถไฟหลวงแห่งกรุงสยามจึงเป็นหน่วยงานของรัฐแห่งแรกที่ทำรายได้จากการท่องเที่ยว

ด้วยเหตุนี้ การท่องเที่ยวในประเทศไทยรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเป็นการท่องเที่ยวที่อยู่ในพัฒนาการระยะเริ่มต้นอย่างที่เคยปรากฏอยู่ในหลายพื้นที่ของยุโรปในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องจากพระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนางและผู้ที่เคยใช้ชีวิตอยู่ในต่างประเทศเข้าใจและเห็นความสำคัญของการท่องเที่ยวที่มีต่อวิถีชีวิตของตน ความนิยมที่จะท่องเที่ยวเพื่อเปลี่ยนอากาศและพักผ่อนตากอากาศจึงเกิดขึ้นเพื่อตอบสนองความต้องการทางสังคมและวัฒนธรรมของคนกลุ่มเล็ก ๆ ในสังคมก่อนที่จะขยายไปสู่คนกลุ่มอื่นในเวลาต่อมา ขณะเดียวกัน การพัฒนาสาธารณูปโภคต่าง ๆ ที่มีเพิ่มมากขึ้นกว่ารัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเพียงพอที่จะรองรับการท่องเที่ยว

ในระยะเริ่มต้นนี้ได้ จึงกล่าวได้ว่าพัฒนาการของการท่องเที่ยวในระยะแรกของไทยเกิดขึ้นเพื่อตอบสนองความต้องการเรียนรู้ประสบการณ์ใหม่ รวมทั้งการพักผ่อนสุขภาพและการพักผ่อนหย่อนใจของคนในสังคมไทยเช่นเดียวกับที่เกิดขึ้นในทวีปยุโรป โดยมีผู้เข้าใจเรื่องความหมายและความสำคัญของการท่องเที่ยวที่มีต่อคนกลุ่มต่าง ๆ ในประเทศ อาทิ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชธาดา และ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน เป็นผู้ร่วมเสนอความรู้ความเข้าใจเรื่องการท่องเที่ยวให้แก่คนไทยในสมัยนั้น โดยผ่านการเขียนบทความ การโฆษณา ข่าวกฎหมาย หนังสือพิมพ์ รวมทั้งการพยายามสร้างเมืองตากอากาศชายทะเลที่หารายได้พัฒนาท้องถิ่นของตนให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวตามมาตรฐานสากลด้วย อย่างไรก็ตาม พัฒนาการด้านการท่องเที่ยวของไทยได้หยุดชะงักลงเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 และตามด้วยกรณีกบฏบวรเดช พ.ศ. 2476 ที่ทำให้ผู้ที่เข้าใจเรื่องการท่องเที่ยวและมีบทบาทสำคัญในการสร้างความรู้เรื่องการท่องเที่ยวให้แพร่ขยายในหมู่คนไทยต้องยุติบทบาทลง แม้จะมีบุคคลที่อาจจะเข้าใจเรื่องท่องเที่ยวมีบทบาทอยู่ในคณะรัฐบาลใหม่ แต่การเปลี่ยนแปลงกลุ่มผู้มีอำนาจทางการเมืองทำให้รัฐบาลใหม่ให้ความสำคัญกับเรื่องการเมืองภายในมากกว่าที่จะมุ่งดำเนินงานเพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยวอย่างที่เคยเป็นมา พัฒนาการดังกล่าวจึงชะงักงันแม้จะมีการกล่าวถึงโครงการบำรุงการท่องเที่ยวในปี พ.ศ. 2480 บ้างก็ตาม

เมื่อพิจารณาเรื่องการจัดดำเนินงานเกี่ยวกับการท่องเที่ยวในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ตลอดจนผลการดำเนินงานที่ต่อเนื่องมาจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว เห็นได้ชัดเจนว่ามีความพยายามที่จะให้ความรู้เรื่องการท่องเที่ยวแก่ราษฎรอย่างเป็นระบบ เพื่อให้คนกลุ่มต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยวได้เข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างกันอย่างชัดเจน และได้พยายามพัฒนาการท่องเที่ยวให้สอดคล้องไปกับการพัฒนาของประเทศทั้งด้านสังคมและวัฒนธรรม การเมืองและเศรษฐกิจ โดยพัฒนาอย่างช้า ๆ ในกลุ่มผู้ปกครองก่อนที่จะขยายไปสู่คนกลุ่มอื่นที่มีฐานะทางเศรษฐกิจดีขึ้น

บรรณานุกรม

บรรณานุกรม

เอกสารชั้นต้น

เอกสารชั้นต้นที่ยังไม่ตีพิมพ์

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. รัชกาลที่ 6. กระทรวงคมนาคม. กรมรถไฟ.

- ร.6 คค.5/1 รายงานกิจการรถไฟและรายงานสภากรรมการรถไฟประจำปี (2453-2468).
- ร.6 คค.5/10 รวมการรถไฟสายเหนือกับสายใต้เป็นกรมเดียวกัน และตั้งกรมขุนกำแพงเพชร เป็นผู้บัญชาการชั่วคราว.
- ร.6 คค.5/16 รายงานประจำปีฉบับที่ 21 ว่าด้วยกิจการงานของกรมรถไฟหลวง ประจำปี พระพุทธศักราช 2460.
- ร.6 คค.5/20 รายงานประจำปีฉบับที่ 22 ว่าด้วยกิจการงานของกรมรถไฟหลวง ประจำปี พระพุทธศักราช 2461.

หอช. รัชกาลที่ 6. กระทรวงศึกษาธิการ. งานสยามรัฐพิพิธภัณฑ์

- ศธ. 19/2 การแสดงสยามรัฐพิพิธภัณฑ์. (20 ม.ค. 2467 - 18 พ.ย. 2468)
- ศธ. 19/3 การแสดงสยามรัฐพิพิธภัณฑ์. (17 เม.ย. - 25 ธ.ค. 2468)

หอช. รัชกาลที่ 7. กระทรวงพาณิชย์และคมนาคม. กรมรถไฟ.

- ร.7 พ.5/1 หนังสือสัญญาสำหรับการเดินรถไฟติดต่อระหว่างพระราชอาณาจักรกับ เฟเดอเรเตด มาเลย์สเตตส์.
- ร.7 พ.5/29 การให้กรมรถไฟเป็นผู้นำทางสำหรับนักท่องเที่ยวเข้ามาในกรุงสยาม.

หอช. รัชกาลที่ 7. กระทรวงพาณิชย์และคมนาคม. สภาจัดบำรุงสถานที่ชายทะเล.

- ร.7 พ.11/1 พระราชบัญญัติจัดบำรุงสถานที่ชายทะเลทิศตะวันตก กับเรื่องตั้งตำแหน่ง นายกกรรมการและที่ปรึกษาของสภาจัดบำรุงสถานที่ชายทะเล.
- ร.7 พ.11/2 สภาจัดบำรุงสถานที่ชายทะเลขออนุญาตทำทางและเดินรถรับจ้าง.
- ร.7 พ.11/3 กรรมการสภาจัดบำรุงสถานที่ชายทะเล.
- ร.7 พ.11/4 เบ็ดเตล็ดสภาจัดบำรุงสถานที่ชายทะเล.
- ร.7 พ.11/5 เสนาบดีกระทรวงพาณิชย์ฯ เฝ้า (เนื่องด้วยกิจของสภาจัดบำรุงสถานที่ชายทะเล และอื่นๆ).
- ร.7 พ.11/6 พระราชกฤษฎีกากำหนดเขตที่ดินหวงห้ามเพื่อสภาจัดบำรุงสถานที่ชายทะเล และเรื่องขอประกาศพระราชทานพระบรมราชานุญาตพิเศษแก่สภาฯ.
- ร.7 พ.11/7 พระราชบัญญัติจังกอบและเรื่องภาษี (ในเขตสภาจัดบำรุงสถานที่ชายทะเล).
- ร.7 พ.11/8 ตั้งผู้แทนนายกสภาจัดบำรุงสถานที่ชายทะเล.
- ร.7 พ.11/9 ประกาศตั้งที่ปรึกษาและตำแหน่งอื่นของสภาจัดบำรุงสถานที่ชายทะเลทิศตะวันตก.
- ร.7 พ.11/10 สภาจัดบำรุงสถานที่ชายทะเลฯ รับโอนกรรมสิทธิ์ที่ดินจากกรมรถไฟ.
- ร.7 พ.11/11 คำสั่งของสภากรรมการบำรุงสถานที่ชายทะเล.

หจข. รัชกาลที่ 7. กระทรวงมหาดไทย. สนวนลุมพินี.

ร.7 ม.16/1 เรื่องสวนลุมพินีและงานสยามรัฐพิพิธภัณฑ์. (3 ต.ค. 2462 - 18 ส.ค. 2471)

หจข. รัชกาลที่ 7. กระทรวงมหาดไทย. หนังสือพิมพ์. บทความ.

ร.7 ม.26.4/36 เทียบบ้านโป่ง. (15 ก.ย. - 9 ต.ค. 2471).

ร.7 ม.26.4/49 เทียบมณฑลอุดร. (31 ต.ค. - 21 พ.ย. 2471).

ร.7 ม.26.4/54 การเที่ยวจังหวัดชลบุรี. (16 พ.ย. - 3 ธ.ค. 2471).

ร.7 ม.26.4/55 เที่ยวจังหวัดระยอง. (24 พ.ย. - 22 ม.ค. 2471).

ร.7 ม.26.4/74 เมื่อข้าพเจ้าไปแก่งคอย. (27-28 ม.ค. 2471).

ร.7 ม.26.4/76 มัคคุเทศก์เป็นคนที่สำคัญเพียงไร ?. (12 ก.พ. 2471).

ร.7 ม.26.4/92 เที่ยวจังหวัดราชบุรี. (7 พ.ค. 2472).

ร.7 ม.26.4/114 การเยี่ยมชมนครหลวงของกรุงสยาม. (31 ส.ค. - 3 ก.ย. 2472).

ร.7 ม.26.4/122 สภาพของกรุงลอนดอนทุกวันนี้. (2-3 ต.ค. 2472).

ร.7 ม.26.4/128 พรรณนาถึงเมืองไซนาท. (11-17 ต.ค. 2472).

ร.7 ม.26.4/146 ความเป็นอยู่ของประเทศเยอรมันนี. (29 พ.ย. - 20 มี.ค. 2472).

ร.7 ม.26.4/147 เที่ยวจังหวัดปราจีนบุรี. (5 ธ.ค. 2472).

ร.7 ม.26.4/148 พระราชานิพนธ์เที่ยวเมืองอียิปต์. (5 - 13 ธ.ค. 2472).

ร.7 ม.26.4/149 ความเป็นอยู่ของประเทศรัสเซีย. (18 - 20 ธ.ค. 2472).

ร.7 ม.26.4/154 ปาฐก เรื่อง เที่ยวประเทศสยาม. (29 มี.ค. 2472).

หจข. รัชกาลที่ 7. กระทรวงมหาดไทย. หนังสือพิมพ์. ข่าวหนังสือพิมพ์

ร.7 ม.26.5/9 นักท่องเที่ยว. (10 ก.ย. 2467 - 14 มี.ค. 2469).

หจข. เอกสารการรถไฟแห่งประเทศไทย. กรมรถไฟหลวง

รฟท. 1/1 หนังสือที่รถกแห่งการเปิดรถไฟหลวงสายใต้ 2459.

รฟท. 1/3 Guide Book of Siam.

รฟท. 1/4 Siamese State Railways A Guide Book of General Information with Time Tables.

รฟท. 1/5 Guide to Phimai : the Beautiful Temple City

by Major Erik Seidenfaden M.R.A.S. M.S.A.

รฟท. 1/7 Glimpse of the East Advertising Railways, Hotel.

รฟท. 1/8 Guide Books by Erik Seidenfaden.

Original 1. Guide to Nakoan Patom

2. Guide to the North Express

3. Guide to Phra Buddha Bat

4. Guide to Bang Pa In

5. Guide to Chiang Mai - Lampoon

รฟท. 1/9 งานพิมพ์สมุดเชิญเที่ยวหัวหิน

รฟท. 1/10 Guide to Bangkok by Major Erik Seidenfaden M.R.A.S. M.S.A.

หจข. เอกสารส่วนบุคคลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ. เสนาบดีสภา.

สบ. 2.42/74 ปรีक्षाตรวจร่างพระราชบัญญัติเก็บภาษีในเขตสภาจัดบำรุงที่ดินชายทะเล
ทิศตะวันตก.

สบ. 2.42/137 ปรีक्षाร่างพระราชบัญญัติภาษีที่ดินและโรงเรือนสำหรับเขตสภาจัดบำรุงสถานที่
ชายทะเลทิศตะวันตกและประกาศยกเลิกเก็บภาษีและเงินบำรุงสถานที่ในเขตของสภา.

สบ. 2.42/228 สภาจัดบำรุงสถานที่ชายทะเลทิศตะวันตกขอกู้เงินกระทรวงพระคลังฯ
อีก 260,000 บาท.

สบ. 2.42/314 ร่างประกาศพระราชทานพระบรมราชานุญาตพิเศษแก่สภาจัดบำรุงสถานที่
ชายทะเลทิศตะวันตกและร่างพระราชกฤษฎีกาว่าด้วยการจัดซื้อที่ดินเพื่อการ
ประปาไฟฟ้า.

สบ. 2.42/356 ราษฎรในท้องที่หัวหินคัดค้านว่าได้รับความเดือดร้อนในการที่สภาจัดบำรุง
สถานที่ชายทะเลทิศตะวันตก.

เอกสารชั้นรอง

ภาษาไทย

กรรภิรมย์ สุวรรณานนท์. (2523). พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการสร้างชาติไทย.

วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
อัดสำเนา.

กรมรถไฟ. (2490). งานฉลองรถไฟหลวง ครบ 50 ปี. กรุงเทพฯ : กรมรถไฟ.

----- (2479). เพื่อรุณถึงพระคุณพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน. กรุงเทพฯ :
กรมรถไฟ. (พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ นายพลเอก พระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน)

----- (2460, 2461, 2477, 2479 และ 2490). รายงานกิจการรถไฟประจำปี. พระนคร :
กรมรถไฟ.

กรมศิลปากร. (2510). คำให้การขุนหลวงหาวัด. พระนคร : คลังวิทยา.

----- (2514). จดหมายเหตุเสด็จประพาสเกาะชวาในรัชกาลที่ 5 ครั้งที่ 1 และ 2. พระนคร :
มนตรี. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ หม่อมเกษร สนิทวงศ์ ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม
พระนคร วันที่ 13 พฤษภาคม พุทธศักราช 2514).

----- (2507). "ประชุมพงศาวดารภาค 7 เรื่อง คำให้การจีนก๊กเรื่องเมืองบาหลี่," ใน ประชุม
พงศาวดาร เล่ม 8. พระนคร : องค์การค้ำของตุรสุภา.

----- (2511). "ประชุมพงศาวดารภาคที่ 39," ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 23. กรุงเทพฯ :
องค์การค้ำของตุรสุภา.

----- (2512). "เรื่องโกศปาณไปฝรั่งเศส," ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 31-33. กรุงเทพฯ :
องค์การค้ำของตุรสุภา.

การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย. (2539). 36 ปีการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย. กรุงเทพฯ : ดอกเบญ.

การรถไฟแห่งประเทศไทย. (2527). บุรฉัตรรำลึก. ม.ป.พ., ม.ป.ป. (พิมพ์เนื่องในโอกาสครบรอบ 87 ปี
การรถไฟแห่งประเทศไทย).

- เกื้อกูล ยืนยงอนันต์. (2519). การพัฒนาการคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว. ปรินต์นิพนธ์ กศ.ม. (ประวัติศาสตร์). บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย
ศรีนครินทรวิโรฒ วิทยาเขตประสานมิตร. อุดมศึกษา.
- คทาธรบดี, พระยา. (2468). สมุดราชบุรี. พระนคร : หนังสือพิมพ์ไทย.
- จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2521). พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัว. งานฉลองครบ 84 ปี มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ 1-5 ตุลาคม 2521.
- จันทร์รัตน์ ประมวลปัทม. (2520). การศึกษาเปรียบเทียบราชสำนักในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6.
วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
อุดมศึกษา.
- จุฬารัตนราชกุมารี, พระเจ้าพี่นางเธอ พระองค์เจ้า. (2473). บทร้อง. พระนคร : พระจันทร์.
(หม่อมเจ้าหญิงพรรณเพ็ญแข เพ็ญพัฒน์ในพระเจ้าพี่นางเธอ กรมหมื่นพิไชยมหินทโรดม
ทรงโปรดฯ ให้พิมพ์ในงานพระศพ ครบสัตตมวาร 6 มิถุนายน พ.ศ. 2473)
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2527). พระราชนิพนธ์ไกลบ้าน. 2 เล่ม. กรุงเทพฯ :
แพร่พิทยา.
- (2467). พระราชนิพนธ์เสด็จประพาสต้นครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : โสภณพิพรรฒธนากร.
- (2484). พระราชนิพนธ์เสด็จประพาสจันทบุรี. (พระยามโหสถศรีพิพัฒน์ พิมพ์แจกในงาน
ฌาปนกิจศพ คุณแม่เลื่อน แกล้งแก้วกล้า ณ เมรุสุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส
วันที่ 17 เมษายน พ.ศ. 2484.)
- (2506). พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องเสด็จประพาส
แหลมมลายู เมื่อ ร.ศ. 108, 109, 117, 120 รวม 4 คราว. พระนคร : องค์การข้าของกรุงสภา.
- (2470). พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องเสด็จประพาส
มณฑลราชบุรี ในปีระกา ร.ศ. 128 (พ.ศ. 2452). พระนคร : โสภณพิพรรฒธนากร.
- (2470). พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องเสด็จประพาส
หัวเมืองชายทะเลตะวันออก เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. 2425 กับปีมะแม พ.ศ. 2426 และปีวอก พ.ศ.
2427 รวม 3 คราว. พระนคร : โสภณพิพรรฒธนากร.
- (2493). พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องเสด็จประพาสลำน้ำ
มะขามเฒ่า และพระราชกระแส เรื่องจัดการทหารมณฑลกรุงเทพในรัชกาลที่ 5. พระนคร :
พระจันทร์.
- (2460). จดหมายเหตุเรื่องเสด็จประพาสต่างประเทศในรัชกาลที่ 5 เสด็จเมืองสิงคโปร์ และเมือง
เบตาเวียครั้งแรก แลเสด็จประพาสอินเดีย. ม.ป.พ., ม.ป.ป.
- (2492). พระราชหัตถเลขาคราวเสด็จมณฑล ฝ่ายเหนือ. พระนคร : มกุฏราชวิทยาลัย.
- (2495). พระราชหัตถเลขาเสด็จประพาสมณฑลปราจีนเมื่อ ร.ศ. 127 (พ.ศ. 2451).
พระนคร : อุดม.
- (2504). เสด็จประพาสไทรโยค. พระนคร : องค์การข้าของกรุงสภา.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. และ พระเสด็จสุเรนทราธิบดี, เจ้าพระยา. (2506).
พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี 2 เล่ม.
พระนคร : องค์การข้าของกรุงสภา.

- จักรปาณิศรศีลวิสุทธิ, หลวง. (2499). *เรื่องของพระยามหิธร*. พระนคร : ตีรณสาร.
(อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าพระยามหิธร (ล่อ ไกรฤกษ์)
ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส 15 พฤศจิกายน 2499).
- จุลจักรพงศ์, พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า. (2505). *เกิดวังปารุสก์ (สมัยสมบูรณาญาสิทธิราช)*.
พระนคร : คลังวิทยา.
- (2494). *เกิดวังปารุสก์ (สมัยประชาธิปไตย)*. พระนคร : อุดม.
- (2505). *เจ้าชีวิต*. พิมพ์ครั้งที่ 2. พระนคร : คลังวิทยา.
- เฉลิมชัย จารุวัตร, พลโท. (2517). "ท้องเที่ยว," ใน *สารานุกรมไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม 13*.
ปรามบุรี : ค่ายธนระวี.
- ชัย เรื่องศิลป์. (2523). *ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352-2453 ด้านเศรษฐกิจ*. กรุงเทพฯ :
โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- (2519). *ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352-2453 ด้านสังคม*. กรุงเทพฯ : เรื่องศิลป์.
- ตี. บี. บรัดเล. (2508). *ประชุมพงศาวดารภาคที่ 31 (เล่ม 18)* พระนคร : องค์การข้าของคุรุสภา.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2505). *ความทรงจำ*. กรุงเทพฯ :
สมาคมสังคมศาสตร์.
- (2527). "จดหมายเหตุประกอบเรื่องไกลบ้าน" ใน *ไกลบ้าน*. เล่ม 1. พระนคร : แพร่พิทยา.
- (2519). *จดหมายเหตุเรื่องเสด็จประพาสต้น ในรัชกาลที่ 5*. พระนคร : แพร่พิทยา.
- (2518). *ชีวิตและงานของสุนทรภู่*. กรุงเทพฯ : เสริมวิทยบรรณาการ.
- (2504). *โดยสารเรือเมล์ไปยุโรป*. พระนคร : องค์การข้าของคุรุสภา.
- (2515). *ถึงหญิงใหญ่*. กรุงเทพฯ : บรรณกิจเทรดดิ้ง.
- (2495). *เทศาภิบาล*. พระนคร : อุดม.
- (2498). *เที่ยวตามทางรถไฟ*. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หลวงกำจรรย์นิตสาร
ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 30 เมษายน 2498). พระนคร : ตีรณสาร.
- (2516). *นิทานโบราณคดี*. กรุงเทพฯ : ศิลปาบรรณาการ
- (2507ก). "ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 25 เรื่องสถานที่และวัตถุซึ่งสร้างในรัชกาลที่ 4," ใน
ประชุมพงศาวดาร เล่ม 14. พระนคร : องค์การข้าของคุรุสภา.
- (2507ข). "ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 29 อธิบายเรื่องราวทูตไทยไปยุโรปกับจดหมายเหตุของ
หม่อมราโชทัย เรื่องราชทูตไทยไปประเทศอังกฤษในรัชกาลที่ 4 เมื่อปีมะเส็ง 2400," ใน
ประชุมพงศาวดาร เล่ม 15. พระนคร : องค์การข้าของคุรุสภา.
- (2504). *ประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด*. พระนคร : องค์การข้าของคุรุสภา.
- (2472). *ประวัติเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เมื่อก่อนเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน*.
(พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชโองการให้พิมพ์ในงานพระศพ สมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ
เจ้าฟ้ามหิตลอดุลยเดช กรมหลวงสงขลานครินทร์ ครบศตมาหะ 30 ธันวาคม 2472).
- (2515). *รายงานกรมหลวงดำรงไปตรวจราชการมณฑลปักษ์ใต้ มกราคม ร.ศ. 119*. หนังสือ
ที่ระลึกงานพระราชทานเพลิงศพ พระยาสุริยราชวรภัย (ศิริ วิเศษโกสิน) ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม
วันที่ 10 กุมภาพันธ์ 2515.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. และ นริศรานุวัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา. (2505).
สาส์นสมเด็จ เล่ม 2. พระนคร : องค์การข้าของคุรุสภา.

- ต๋อย ชุมสาย, ม.ล. และ ญิบพันธ์ พรหมโยธี. (2526). *ปฐมบทแห่งวิชาการท่องเที่ยว*. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช.
- ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. (2504ก). *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1*. พระนคร : องค์การค้ำของครุสภา.
- (2504ข). *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4*. 2 เล่ม. พระนคร : องค์การค้ำของครุสภา.
- ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. (2514) *หนังสือแสดงกิจจานุกิจ*. กรุงเทพฯ : องค์การค้ำของครุสภา.
- ทิพย์วาทน์ สนิทวงศ์ฯ. (2523). *เมื่อคุณตาคุณยายยังเด็ก เล่ม 1*. กรุงเทพฯ : บรรณกิจเทรดดิ้ง.
- นรินทร์เทวี, กรมหลวง. (2516). *จดหมายเหตุความทรงจำ*. กรุงเทพฯ : องค์การค้ำของครุสภา.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2529). *การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี*. กรุงเทพฯ : ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ.
- (2523). *การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์*. กรุงเทพฯ : สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. อัดสำเนา.
- บัณฑิต จุลาคัย. (2531). *ไฮเติ้ลหัวหินแห่งสยามประเทศ*. กรุงเทพฯ : หมักจิน.
- ป. มหาพันธ์(นามแฝง). (2540). *พระจุฬาราชราชน ณ เกาะสีชัง*. กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์.
- ประชากรกิจจักร์, พระยา. (2515) *พงศาวดารโยนก*. กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา.
- ปรีชา แดงโรจน์. (2534). *การโรงแรมฉบับนิสิตนักศึกษา*. กรุงเทพฯ : ธงชัยการพิมพ์.
- พ. เนตรรังษี(นามแฝง). *เด็กบ้านสวน*. กรุงเทพฯ : บรรณกิจเทรดดิ้ง.
- พรเพ็ญ อันตระกูล. (2517). *การใช้จ่ายเงินแผ่นดินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2453 - 2468)*. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. อัดสำเนา.
- พูนพิศมัย ดิสกุล, ม.จ. (2502). *ชีวิตและงานของสมเด็จพระยาเจ้าราชานุภาพ*. พระนคร : รวมสาส์น.
- ภาณุรังษีสว่างวงศ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้า. (2514). *ชีวิตฉัน*. กรุงเทพฯ : องค์การค้ำของครุสภา.
- มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2502). *จดหมายเหตุประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้ ร.ศ. 128 ของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช*. พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย. (พิมพ์ในการพระราชทานเพลิงศพ มหาเสวกเอก พระยาอุดมราชภักดี (โก สุจริตกุล) ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 27 มิถุนายน 2502).
- (2526). *เที่ยวเมืองพระร่วง*. กรุงเทพฯ : องค์การค้ำของครุสภา.
- (2511). *ลิลิตพาวัพ. ธนบุรี : ประเสริฐการพิมพ์* (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นางอุทัย เมื่อนปฐม (ณ เชียงใหม่) ณ เมรุวัดไตรมิตรวิทยาราม วันที่ 30 มีนาคม 2511).
- มัทนา เกษกมล. (2517). *การวิเคราะห์เชิงประวัติศาสตร์เรื่องการเมืองการปกครองในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (2453 - 2468)*. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. อัดสำเนา.
- มยุรี นกยูงทอง. (2520). *ปัญหาเศรษฐกิจของไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2468 - 2477)*. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. อัดสำเนา.

- ยุวดี ตปนียากร. (2521). *วิวัฒนาการของการแพทย์ไทยตั้งแต่สมัยเริ่มต้น จนถึงสิ้นสุดรัชกาล*
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ :
บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. อัดสำเนา.
- ราโชทัย, หม่อม. (2539). *นิราศลอนดอน*. กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา.
- ละออทอง อมรินทร์รัตน์. (2522). *การส่งนักเรียนไปศึกษาต่อต่างประเทศ ตั้งแต่ พ.ศ. 2411-2475*.
วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
อัดสำเนา.
- วชิรญาณวโรรสม สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. (2522). *พระประวัติตรัสเล่า*. กรุงเทพฯ :
องค์การค้าของคุรุสภา.
- (2514). "มนุษย์วิทยา," ใน *พระนิพนธ์ต่างเรื่อง*. พระนคร : ชวนพิมพ์.
(มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ พิมพ์ในงานมหาสมณานุสรณ์ครบ 50 ปีแต่วัน
สิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส 1-7 ธันวาคม 2514)
- วารุณี โอสธารมย์. (2523). *การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ. 2411 - พ.ศ. 2475*. วิทยานิพนธ์ อ.ม.
(ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. อัดสำเนา.
- ศรีวรวงศ์, พระยา. (2540). *นิวัตพระมหานครโดยวิถีรอบพิภพ พ.ศ. 2444*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ :
มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2538). *ความหมายของพระบรมธาตุในอารยธรรมของสยามประเทศ*.
กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ.
- สมใจ ไพโรจน์ธีระรัชต์. (2517). *บทบาทของประเทศมหาอำนาจตะวันตกในการสร้างทางรถไฟของ
ประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระมงกุฎ
เกล้าเจ้าอยู่หัว*. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์). บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
อัดสำเนา.
- เสถียร ลายลักษณ์, ร.ต.ท. (2480). *ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 50 (ภาค 1)*. พระนคร : เดลิเมล์.
- (2482). *ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 50 (ภาค 2)*. พระนคร : เดลิเมล์.
- หอพระสมุดวชิรญาณ. (2460). *เรื่องเที่ยวที่ต่างๆ ภาคที่ 1. (ว่าด้วยอธิบายถึงเรื่องเที่ยว เรื่องเที่ยว
ทเลตวันออก และเรื่องเที่ยวหน้าตกเจ้าอนันท์ก๊กที่เกาะกูด)* พระนคร:โสภณพิพรรฒธนากร.
- (2461). *เรื่องเที่ยวที่ต่างๆ ภาคที่ 2*. พระนคร : โสภณพิพรรฒธนากร.
- (2463). *เรื่องเที่ยวที่ต่างๆ ภาคที่ 3. (เล่าเรื่องเที่ยวเมืองเพ็ชรบูรณ์)* พระนคร :
โสภณพิพรรฒธนากร.
- (2466). *เรื่องเที่ยวที่ต่างๆ ภาคที่ 4. (ว่าด้วยเที่ยวมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดรและ
มณฑลร้อยเอ็จ)* พิมพ์ครั้งที่ 2. พระนคร : โสภณพิพรรฒธนากร.
- (2465). *เรื่องเที่ยวที่ต่างๆ ภาคที่ 5. (พระราชหัตถเลขา คราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือ
ในรัชกาลที่ 5)* พระนคร : โรงพิมพ์ไท.
- (2468). *เรื่องเที่ยวที่ต่างๆ ภาคที่ 6. (เที่ยวเมืองพิมาย ในมณฑลนครราชสีมา
นายประสบ อรรถยุกติ แปลจากหนังสือของนายพันตรีไซเดนฟาเตน)* พระนคร : เสงหลี.
- (2471). *เรื่องเที่ยวที่ต่างๆ ภาคที่ 7. (ชีวิวัฒน์)* พระนคร : โสภณพิพรรฒธนากร.
- องค์การส่งเสริมการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย. (2509). *ผลงานในรอบ 5 ปี องค์การส่งเสริมการ
ท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย พ.ศ. 2503-2507*. พระนคร : สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี.

- อมรตฤณารักษ์, จมื่น. (2520). *พระราชกรณียกิจสำคัญในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องอนุสรณ์ดอนเจดีย์*. กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา.
- . (2512ก). *พระราชกรณียกิจสำคัญในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 5*.
พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา.
- . (2512ข). *พระราชกรณียกิจสำคัญในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 6*.
พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา.
- . (2514). *เสือป่าและลูกเสือในประวัติศาสตร์ รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว*.
4 ตอน. พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา.
- อรุณ กระแสสินธุ์. (2477). *ประวัติตำบลและวัดหัวหิน*. พระนคร : ย้งหลี.
- อุทุมพร(นามแฝง). (2514). *พระราชประวัติชีวิตส่วนพระองค์ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี พระพันปีหลวง*. 3 เล่ม. กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา.

เอกสารภาษาต่างประเทศ

- Antonio, J. (1904). *Guide to Bangkok and Siam*. Bangkok : Siam Observer Press.
- Breazeale, Kennon. (1999). *From Japan to Arabia : Ayutthaya's Maritime Relations with Asia*.
Bangkok : House of Thammasat University.
- Caddy, Florence. (1889). *To Siam and Malaya*. London : Hurst and Blackett.
- Cooper et al. (1996). *Tourism : Principles & Practice*. Harlow Essex : Longman.
- Fridgen, Joseph D. (1990). *Dimensions of Tourism*. Michigan : American Hotel & Motel Association.
- Foran, Robert W. (1935). *Malayan Symphony*. London : Hutchinson & Co.
- Forty, C.H. (1929). *Bangkok : Its Life and Sport*. London : H.F. & G. Witherby.
- Gartner, William C. (1996). *Tourism Development : Principles, Processes, and Policies*. New York :
Van Nostrand Reinhold.
- Howell, David W. (1989). *Passport : an Introduction to the Travel and Tourism Industry*. Cincinnati :
South-Western Publishing.
- McFarland, George B. (ed.) (1928). *Historical Sketch of Protestant Mission in Siam, 1828-1928*.
Bangkok : Bangkok Time Press.
- McIntosh, Robert W. & Goeldner, Charles R. (1990). *Tourism : Principles, Practices, Philosophies*.
6th ed. New York : John Wiley & Sons.
- Norden, Hermann. (1923). *From Golden Gate to Golden Sun*. London : H.F. & G. Witherby.
- Seidenfaden, Erik. (1927). *Guide to Bangkok with Notes on Siam*. Bangkok : Bangkok Times Press.
- Smith, Malcolm. (1982). *A Physician in the Court of Siam*. Kuala Lumpur : Oxford University Press.
- Encyclopaedia Britannica. (1981). *Webster's Third New International Dictionary*. Chicago : G. & C.
Merriam Co.,
- Wright, Arnold & Breakspear, Oliver T. eds. (1994). *Twentieth Century Impression of Siam : Its
History, People, Commerce, Industries and Resources*. Singapore : White Lotus.

ประวัติย่อของผู้วิจัย

ประวัติย่อของผู้วิจัย

ชื่อ	นางสาวอรรวรรณ ศรีอุดม
วันเดือนปีเกิด	9 เมษายน 2505
สถานที่เกิด	อำเภอสามเงา จังหวัดตาก
สถานที่อยู่ปัจจุบัน	246 ซอยเลิศบุญ ถนนจรูญสนิทวงศ์ แขวงบางพลัด เขตบางพลัด กรุงเทพมหานคร 10700
ตำแหน่งหน้าที่	อาจารย์ประจำ หมวดวิชาธุรกิจท่องเที่ยว
สถานที่ทำงานปัจจุบัน	สาขาวิชาการท่องเที่ยวและอุตสาหกรรมบริการ คณะอุตสาหกรรมบริการ มหาวิทยาลัยรังสิต หมู่บ้านเมืองเอก ถนนพหลโยธิน ตำบลหลักหก อำเภอเมือง ปทุมธานี 12000
ประวัติการศึกษา	
พ.ศ. 2522	มัธยมศึกษาปีที่ 5 (แผนกศิลปะ) จากโรงเรียนสตรีวิทยา
พ.ศ. 2526	อ.บ. (เกียรตินิยมอันดับสอง) จากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
พ.ศ. 2526	ประกาศนียบัตรมัธยมศึกษาอาชีพ จากมหาวิทยาลัยศิลปากร
พ.ศ. 2537	ประกาศนียบัตร Mini MBA จากมหาวิทยาลัยรังสิต
พ.ศ. 2543	ศศ.ม. (ประวัติศาสตร์ไทย) จากมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ